Olle Lundsjö

FATTIGDOMEN PÅ DEN SVENSKA LANDSBYGDEN UNDER 1800-TALET.

Olle Lundsjö

FATTIGDOMEN PÅ DEN SVENSKA LANDSBYGDEN UNDER 1800-TALET.

Denna avhandling har tillkommit inom ramen för forskningsprojektet Det svenska agrarsamhällets strukturförändringar och anpassningsmekanismer under folkökningsperioden på 1700- och 1800-talet. Projektet, understött av Statens råd för samhällsforskning och Stiftelsen Riksbankens jubileumsfond, arbetar vid ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet.

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

ISBN 91–7222–125–9
Sundt Offset Stockholm 75

INNEHÅLL

Förteckning över tabeller och diagram
Förord

I. Folkökningens problem 9
A. Den demografiska revolutionen 9
B. Tillväxtens tre faser 10
C. Befolkningstillväxt eller välståndsökning 12
1. Merkantilisterna 12
2. Malthus och de klassiska nationalekonomerna 13
3. 1800-talets befolkningsoptimister 14
4. Befolkningsfrågan under 1900-talet 15
D. Ett agrarforskningsprogram 17
E. Undersökningens uppläggning 18

II. Vad är fattigdom? 21
A. Två sätt att bestämma levnadsstandard 21
B. Att mäta fattigdom i pengar 23
C. Att mäta fattigdom enligt komponentmetoden 26
D. Näringsutrymmets indikatorer 27
1. Regionalnivå 28
a. Årsväxtrapporterna 29
b. Skördar och priser 30
c. Sammanfattning 33
2. Lokalnivå 33
Hushållsklasser 33
3. Personnivå 35
a. Utspisningsstater 35
b. Potentiell konsumtion 36
c. Sammanfattning 37
E. Mot en teoretisk definition på fattigdom 38
Överskottsbegreppet 38

III. De fattigas framträdande i 1800-talets beskattningsmaterial 41
A. Skattetitlar 41
1. Förmögenhetsskatter 42
2. Inkomstskatter 42
3. Personella skatter 44
a. Skyddsavgift 44
b. Mantalspengar 44
c. Kurhusavgift 45
B. Beskattningsmaskineri 46
1. Debitering och befrielse 47
2. Uppbörd och avkortning 49
3. Kontroll och revision 52
C. En metod att mäta fattigdom 53
Avgränsningar 54
a. Felaktig debitering 55
b. Sena avkortningar 55
c. Uppdebiteringar 55
d. Mantalsskriven befolkning och total folkmängd 56
e. Summering 59

IV. Fattigdomens och näringsutrymmets förändringar i Mellansverige 1825-1860 61
A. Inledning 61
1. Disposition 61
2. Tidsram 62
3. Undersökningsområde 62
B. Göteborgs och Bohus län 1825-1835. Ett pedagogiskt exempel på metodens praktiska tillämpning 67
1. Inledning 67
2. Befolkningsutveckling 67
3. Näringsutrymmets växlingar 68
4. Fattigdomens fluktuationer 73
5. Statliga hjälpåtgärder 75
6. Missväxtens inverkan på de demografiska faktorerna 76
7. Var ökade fattigdomen kraftigast under krisåren? 78
8. Var var fattigdomen störst? 81
C. Skördeutfall och fattigdomsväxlingar i Mellansverige 1825-1835. En översikt 83
1. Inledning 83
2. Näringsutrymmets växlingar 83
3. Fattigdomens fluktuationer 88
4. Fattigdomens nivåer 89
D. Fattigdomen kring 1800-talets mitt i Mellansverige 91
1. Befolkningsutveckling 91
2. Näringsutrymmets växlingar 92
3. Utsökningsmålens variationer 98
4. Fattigdomens fluktuationer 99
5. Fattigdomens nivåer 102
E. Skördeutfallets betydelse för fattigdomen 104
1. Skördar och sysselsättning 104
2. Skördeväxlingar och fattigdomsfluktuationer 108

V. Välståndsutvecklingen under senare delen av 1800-talet 119
A. Det nya riket 119
B. Missväxtåren i Sverige under 1860-talet och deras inverkan på fattigdomen 123
1. Tidsram 123
2. Befolkningsökning 124
3. Näringsutrymmets växlingar 125
4. Fattigdomens fluktuationer 129
5. Fattigdomens nivåer 133
C. Fattigdomen i Mellansverige 1870-1900 135
1. Välståndsutveckling eller social katastrofsituation? 135
2. Fattigdomen i fyra mellansvenska län 1870-1900 138

VI. De fattiga 145
A. Befriade och avkortade personer 145
B. Fattighjonen som befrielsegrupp 149
C. De fattiga gruppernas relativa vikt och rörlighet inom skattesystemet 152
D. Könsfördelningen bland de fattiga 157

VII. Fattigdomens utveckling 1825-1900. En sammanfattning 161
A. Samtidsdebatt 161
B. Forskningsdebatt 166
C. Fattigdomens utveckling 1825-1900. 169

Summary 175

Noter 186

Förkortningar 202

Källor och litteratur 203

Tabeller

1. Befolkningsökning i Sverige 1750-1900 i jämförelse med Europa och andra världsdelar. Index 9
2. Befolkningsrörelsen i Sverige 1751-1950. Årliga förändringar i genomsnitt för 25-årsperioder 11
3. Totalbefolkningen i 10 mellansvenska län enligt mantalslängder och kyrkobokföring. Landsbygd och städer. 1825-1860. Index 57
4. Befolkning över 15 års ålder enligt mantalslängder och kyrkobokföring. Landsbygden i sex mellansvenska län 1825-1840. Index 58
5. Agrara yrkesgruppers numerär åren 1825 och 1855 i sex mellansvenska län. Män. Index 64
6. Andelen män över 15 år tillhörande olika yrkesgrupper i sex län 1825-1855. Landsbygden 66
7. Befolkningsutvecklingen i fögderierna i Göteborgs och Bohus län mellan 1825-1835. Index 68
8. Markegången i Göteborgs och Bohus län för råg, havre och dagsverke 1825-1835 72
9. Antalet befriade, avkortade och fattiga personer i Göteborgs och Bohus läns fögderier 1825-1835. Index 74
10. Fögderiernas i Göteborgs och Bohus län understödsbidrag ur kreditivfonden till följd av 1830 års missväxt 75
11. Understödets former i Göteborg och Bohus län efter missväxten 1830. Fördelning i procent 76
12. Förändringar i fögderierna i Göteborgs och Bohus län i antalet födda respektive döda från föregående år. Procent 77
13. De fattigas andel av befolkningen över 18 år i genomsnitt för åren 1830-1833 i jämförelse med åren 1828-1829. Index. Göteborgs och Bohus län på läns-, fögderi-, härads- och sockennivå 80
14. Andelen fattiga av befolkningen över 18 år i Göteborgs och Bohus län 1828-1835. Procent. Fögderi-, härads- och sockennivå 82
15. Undsättning till länen efter 1830 års missväxt 86
16. Andelen fattiga i procent av befolkningen över 18 år i tio mellansvenska län 1826, 1831 och 1836 90
17. Fattigdomskvoten i 686 socknar i Mellansverige år 1836. Relativ fördelning 90
18. Procentuella förändringar för befolkningen över 15 år mellan olika folkräkningsår 1825-1860 i sex mellansvenska län. Landsbygden 91
19. Undsättning ur kreditivfonden till följd av missväxterna 1843-1845 95
20. Andelen fattiga i procent av befolkningen över 18 år i 10 mellansvenska län 1836-1861 103
21. Korrelation mellan korntal och pris för råg respektive havre i sex mellansvenska län 1825-1850 109
22. Korrelation mellan råg och havre för korntal respektive markegångspris i sex mellansvenska län 1825-1850 110
23. Sammanfattningstabell med den procentuella förändringen av andelen fattiga i Göteborgs och Bohus län som beroende variabel och korntal och priser på råg och havre samt dagsverksmarkegång som oberoende variabler 1826-1861 114

24. Befolkningstillväxt på landsbygd och i städer 1820-1900. Procent per årtionde 121
25. Folkmängden efter näringsgren 1870-1900. Procentuell fördelning 121
26. Födelseöverskott, in- eller utflyttningsöverskott samt folkökning, årligen per 1000 inv. av medelfolkmängden 1861-1870 125
27. De fattigas antal på den svenska landsbygden 1864-1872 129
28. Fattigdomskvotens växlingar 1864-1872. Index. Samtliga län 131
29. Fattigdomskvoten på landsbygden 1864-1872. Antalet fattiga i förhållande till befolkningen över 18 år. Samtliga län 134
30. Fattigdomskvotens förändringar i områden av Göteborgs och Bohus län 1870-1899. Index 143
31. De avkortades andel av fattigbefolkningen i Mellansverige 1825-1899. Procentuellt genomsnitt för 5-årsperioder 153
32. De avkortades andel av fattigbefolkningen på den svenska landsbygden 1866-1872. Procent 153
33. Procentuell förändring av antalet befriade, avkortade och fattiga från föregående år i fyra östsvenska områden 1843-1850 156
34. Procentuell förändring av antalet befriade, avkortade och fattiga från föregående år på Sveriges landsbygd 1865-1872 156
35. Andelen män bland de befriade i Mellansverige 1826-1899. Procent 158
36. Andelen män bland de befriade respektive avkortade i de svenska länen i genomsnitt för åren 1864-1872. Procent 158
37. Genomsnittliga årliga förändringar av fattigdomskvoten i några mellansvenska områden 1825-1899 för perioder av olika längd 171

Diagram

1. De fattigas andel av befolkningen över 18 år i sju mellansvenska län 1825-1835. Index 87
2. Antalet svarande vid utsökningsmål handlagda vid länsstyrelserna i sex mellansvenska län 1836-1861. Index 100
3. De fattigas andel av befolkningen över 18 år i sex mellansvenska län 1836-1861. Index 101
4. Fattigdomskvotens procentuella förändring från föregående år i Göteborgs och Bohus län 1827-1861. Observerade och skattade värden 116
5. Andelen fattiga i procent av befolkningen över 18 år i fyra mellansvenska län 1864-1899 141

FÖRORD

När jag efter en 10-årig lärarverksamhet återupptog mina studier i ekonomisk historia mötte jag ett ämne som under mellantiden undergått stora förändringar. Det är därför med tacksamhet jag tänker på hur insiktsfullt jag omhändertagits av min handledare, professor Rolf Adamson, som förstått när jag i arbetet behövt hjälp och när jag behövt frihet. Uppslaget att utifrån beskattningsmaterial studera den svenska fattigdomen på landsbygden är hans, men samtidigt har han lagt sig vinn om att visa mig på alla de olika infallsvinklar ämnet tillåter.

På den ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet har jag mött så stor hjälpsamhet att det egentligen vore orättvist att endast namnge några. Jag vill dock särskilt tacka fil.lic. Eva Hamberg för den generösa hjälp hon givit mig vid utarbetandet av den ekonometriska modell jag försökt mig på i slutet av kapitel IV. Under de sista månaderna har min skuldbörda till docent Staffan Högberg växt alltmera, då han beredvilligt och långt utöver vad både tjänsteplikt och allmän hygglighet kräver bistått mig vid avhandlingens färdigställande.

Slutligen ett tack till mina närmaste. Min far, f. rektorn A. Lundsjö, har lämnat mig värdefulla anvisningar utifrån sin stora kännedom om äldre kyrkboksmaterial. På mångahanda sätt har min hustru Inger gjort mitt forskarliv lättare. Sist vill jag tacka min son Per, som har fortsatt att uppmuntra mig även efter det att han blivit gammal nog att förstå att de skatter från gångna tider han visste jag sysslade med inte var av den karaktären att de låg gömda i multnande kistor, nedgrävda på hemlighetsfulla öar.

Kallhäll i april 1975

Olle Lundsjö

KAPITEL I

Folkökningens problem

A. DEN DEMOGRAFISKA REVOLUTIONEN

Enligt högst osäkra beräkningar uppgick Europas befolkning omkring 1750 till ungefär 150 miljoner. Hundra år senare hade den i det närmaste fördubblats. Vid sekelskiftet år 1900 nådde den över fyrahundra-miljonerstrecket. Befolkningssiffror för äldre tider vilar ofta på utomordentligt bräckligt underlag. Särskilt blir detta fallet när vi går utanför den västerländska civilisationens hemmagränser. Vissa tecken tyder dock på att folkökningen i Europa mellan 1750 och 1900 var kraftigare där än i övriga världsdelar [1]. Relativt sett växte folkmängden naturligtvis kraftigare i Nordamerika och andra områden som var föremål för europeisk invandring och exploatering i stor skala.

Tabell 1. Befolkningsökning 1750-1900. Index. Folkmängd år 1750 = 100

Område	1750	1800	1850	1900
Nordamerika	100	438	2000	6231
Central- och Sydamerika	100	170	297	568
Asien	100	126	156	196
Afrika	100	95	100	126
Europa	100	133	190	286
Sverige	100	132	196	288

Källor: Carr-Saunders, Världens befolkning, s. 51
Historisk statistik för Sverige I, tab. A 2-4.

Utvecklingen i Sverige höll sig under hela perioden nära den som utmärkte världsdelen som helhet.[2] Tillväxten hade dock varit olika kraftig i olika delar av Europa att döma av den statistiksammanställning som G. Sundbärg gjorde över befolkningsutvecklingen i skilda länder. De högsta siffrorna noterades för de östeuropeiska länderna, de lägsta för de sydvästeuropeiska. Under 1800-talets första hälft hade dock folkökningen

varit kraftigast i Nordvästeuropa och uppgick då till 0,8 % per år i genomsnitt, en takt som ytterligare steg något under senare delen av århundradet. För Europa som helhet kan — inom stora osäkerhetsmarginaler — befolkningsökningen under hela 1800-talet ha uppgått till mellan 0,7 och 0,8 % per år.[3]

Den "demografiska revolution" som drog fram över Europa efter 1750 kommer dock vid en jämförelse med våra dagars u-länders att framstå i mindre dramatisk dager. I dessa områden är tillväxten i befolkning visserligen inte på alla håll lika stark men beräknas i genomsnitt uppgå till mellan 2 och 3 % per år.[4] Därtill kommer att den relativa tillväxten här slår så mycket hårdare som vi i flera fall har att göra med stora, tätt befolkade stater, varför det absoluta antalet "nytillkomna" blir så mycket större än i 1800-talets Europa.

B. TILLVÄXTENS TRE FASER

Befolkningsökningen efter 1750 skedde inte för Europas del i jämn takt. Man har därför i tillväxtprocessen sökt urskilja olika faser. På traditionellt sätt har den engelske ekonom-historikern H.J. Habakkuk delat in perioden i tre skeden, vart och ett med sin demografiska särart. Visserligen kan mycket väl även andra uppdelningar ske, men vi kan ett ögonblick följa Habakkuk och lägga hans modell över befolkningsutvecklingen mot den verklighetsbild, som den svenska statistiken kan ge oss.[5]

Den första fasen i Habakkuks modell sträcker sig fram till år 1800. Under denna tid låg såväl födelsetal som dödstal på en hög nivå. De fluktuerade under inflytande av naturens krafter utan att människorna i någon nämnvärd grad kunde påverka utvecklingen. De dåliga åren tog ut de goda, och befolkningen vid denna tid ökade därför endast sakta i antal.

En dramatisk förändring inträffade emellertid mot slutet av 1700-talet. Genom medicinska och tekniska framsteg kunde man börja påverka dödstalen och sänka mortaliteten, så att allt flera kunde påräkna att nå mogen ålder. Då samtidigt födelsetalen låg kvar på samma höga nivå som tidigare, kom klyftan mellan döds- och födelsetal att öka mycket kraftigt, varför befolkningen växte snabbare än tidigare.

Den tredje fasen inleddes i och med att även födelsetalen i viss mån bringades under människornas kontroll. Av olika skäl kom man att föredra att sätta färre barn till världen. Befolkningen i de europeiska länderna fortsatte visserligen att öka, men nu i mera moderat tempo, eftersom den naturliga folkökningen — skillnaden mellan döds- och födelsetal — var lägre. För Englands del inträdde denna fas, enligt Habakkuk, under 1870- eller 1880-talet.

Habakkuks beskrivning av utvecklingen i Europa är naturligtvis helt medvetet ytterligt förenklad. Hänsyn tas t.ex. inte alls till migrationens inverkan på befolkningens storlek i ett land. Habakkuk använder sin modell som teoretisk utgångspunkt för en noggrannare genomgång av de demografiska faktorer som påverkat och påverkats av de sociala och ekonomiska förhållandena i England under 1700- och 1800-talen.

Låt oss se vad som händer om vi lägger Habakkuks forskningsmodell mot vårt svenska källmaterial. Genom att det i vårt land skapades en fast organisation för insamlande och bearbetning av befolkningsstatistik redan vid mitten av 1700-talet har vi sällsynt goda möjligheter att följa folkmängdens och de demografiska faktorernas förändringar under relativt lång tid.[6] Statistiken är som alla andra historiska källor inte alltid invändningsfri, men huvuddragen i utvecklingen har vi likväl tillfälle att följa.[7]

Tabell 2. Befolkningsrörelsen i Sverige 1751-1950. Årliga förändringar i genomsnitt för 25-årsperioder

Period	Folkökning	I promille av medelbefolkningen under perioden					
	Absoluta tal (000)	Folkökning	Födda	Döda	Födelseöverskott	Utvandrare	Invandrare
1751/75	9,6	5,1	34,2	28,5	5,7		
1776/00	13,1	6,0	33,0	26,3	6,8		
1801/25	17,0	6,7	32,8	26,0	6,8		
1826/50	28,5	9,2	31,7	22,4	9,4		
1851/75	36,0	9,2	31,8	20,4	11,4	2,0	
1876/00	30,1	6,3	28,6	17,0	11,6	6,0	1,2
1901/25	36,7	6,6	23,0	14,1	8,9	3,3	1,4
1926/50	39,6	6,1	16,4	11,3	5,1	0,9	1,8

Källa: Historisk statistik för Sverige I, tab. B 2.
Anm.: Ang. bristande överensstämmelse mellan vissa av tabellens kolumner se den anvisade källans tabellnot.

Den första fasen i Habakkuks utvecklingsschema skulle utmärkas av höga såväl döds- som födelsetal. Av tabell 2 framgår att detta även kan sägas ha varit fallet i Sverige före 1825. Däremot innebar inte perioden att de demografiska komponenterna låg stilla. Bådas trend var redan från början sjunkande. Resultatet blev att det naturliga födelseöverskottet, som vid denna tid nära sammanföll med den egentliga befolkningstillväxten, eftersom emigration och immigration i större skala först senare gjorde sig gällande, kom att stegras något under 1700-talets slut och 1800-talets början. Folkökningen i denna fas var omkring 0,6 % per år.

Omkring 1825 skedde en så kraftig sänkning av mortaliteten att vi med viss rätt kan beteckna de följande 75 åren som fas två i Habakkuks analysschema. Under perioden sjönk dödstalet från 26 till 17 promille. Samtidigt kom födelsetalet att fram till senare delen av århundradet ligga kvar över 30-promillenivån. Klyftan mellan de båda sifferserierna blev allt större. Därigenom kom den relativa folkökningen att vid mitten av 1800-talet ligga nästan 50 % högre än den gjort vid århundradets början. Under slutet av perioden var födelseöverskottet större än någonsin. Nu hade emellertid ett nytt inslag kommit in i den demografiska bilden. Under de sista årtiondena växte nämligen emigrationen på ett sådant sätt, att en betydande del av födelseöverskottet uppslukades, så att den egentliga befolkningstillväxten återfördes till den nivå den haft före 1820-talets accelerationsskede.

Därmed hade också den tredje av Habakkuks faser börjat framträda i utvecklingen. Såväl födelse- som dödstal rörde sig nu på en lägre nivå, men trenden under 1900-talets första hälft gick mycket kraftigt nedåt. Födelseöverskottet sjönk, men tack vare den externa migrationens modererande inflytande på befolkningssiffrorna kunde folkökningen fortskrida ungefär i samma takt som under åren 1751-1825, d.v.s. med omkring 6 promille per år.

Vi har i det föregående för Sveriges del använt oss av siffror som endast förmått uttrycka de demografiska faktorernas genomsnittliga nivåer

under 25-årsperioder. Redan detta grova förfaringssätt gör det dock möjligt för oss att notera att något måste ha hänt omkring 1825, som kan göra det befogat att undersöka förhållandena närmare. Jag menar då inte att det är de demografiska faktorernas ändrade relationer till varandra som i första hand är av intresse, även om mycket säkert fortfarande finns att göra på detta fält. För en ekonomisk-historiker är ett studium av befolkningspressens följder av minst lika stor vikt. Att vid mitten av 1800-talet mer än 30 000 nya medlemmar i samhället årligen dök upp med krav på försörjning måste rimligen ha inneburit att den svenska landsbygden ställdes inför en mängd sociala och ekonomiska, kanske också politiska, problem. Vid denna tid var alla sektorer i näringslivet små i jämförelse med jordbruket. Det var därför till största delen inom agrarsamhällets gränser, som alla dessa nya tusenden måste beredas plats. Först mot slutet av århundradet fick övriga näringar någon större betydelse ur sysselsättningssynpunkt, och även Amerika blev då ett möjligheternas land för den miljon svenskar som under 1800-talets senare årtionden tvingades — eller föredrog — att söka sin lycka på annat håll. Men före 1870 var den snabba befolkningsökningen efter 1825 ett landsbygdens problem och det är också som sådant det kommer att behandlas i det följande.

Den första fråga som naturligt inställer sig är vilka ekonomiska och sociala konsekvenser denna "befolkningsexplosion" kan väntas ha fått. Innebär en snabb befolkningsökning alltid att den ekonomiska utvecklingen i landet hindras? För många har det framstått som en självklarhet att ju flera som kämpat om det dagliga brödet desto mindre bitar kunde var och en få. Andra har hävdat den helt motsatta åsikten. Dit hör J.R. Hicks, som framkastat tanken att hela den ekonomiska tillväxten i Europa under de senaste två hundra åren, sammanhängande med den industriella revolutionen, varit en enda lång "boom" som haft sin förutsättning i en inte tidigare skådad befolkningsökning.[8] Om folkmängdsökningar har varit och är en pådrivande eller hämmande faktor för den ekonomiska tillväxten har sedan länge varit föremål för en debatt, som ännu inte kan anses avslutad, varför det kan vara berättigat att i korthet beröra den. Hur man i det samtida Sverige uppfattade den snabba befolkningsökningens verkan på välståndet i landet sparas dock till ett senare kapitel.

C. BEFOLKNINGSTILLVÄXT ELLER VÄLSTÅNDSÖKNING?

De senaste två hundra åren i Europas historia har utmärkts av en nästan obruten ökning av befolkningens storlek. Jämsides med denna tillväxt har pågått en kontinuerlig diskussion om hur denna demografiska utveckling påverkat det allmänna välståndet. Ökningens effekter kan ha varit såväl positiva som negativa, såväl uppbyggande som nedbrytande. Vid den följande korta genomgången av hur befolkningsteoretikerna sett på denna fråga kommer vi att se att olika forskare kommit till helt skilda slutsatser även då de uttalat sig om samma tidsperiod eller använt samma faktaunderlag.

1. Merkantilisterna

Ännu mot slutet av 1700-talet fanns det många som vägrade betrakta befolkningstillväxten som något problem som krävde restriktiva ingripanden. Tvärtom levde fortfarande bland vissa politiker och ekonomiska skriftställare kvar ett merkantilistiskt betraktelsesätt, för vilket en stor och växande befolkning framstod som något som varje nation borde glädja sig över. Landets militära potential skulle därigenom bli större. Därtill kom att en flödande tillgång på arbetare gjorde det möjligt att hålla låga löner, vari-

genom utlänningars varor kunde konkurreras ut både hemma och utomlands.

En ökande befolkning ledde också till att de produktivare områdena kunde bli intensivare utnyttjade. Arbetarna skulle drivas till större ansträngningar, samtidigt som en stor och tät befolkning möjliggjorde en rationellare arbetsfördelning och ett välutvecklat kommunikationsväsen.[9]

2. Malthus och de klassiska nationalekonomerna

Under merkantilismens tidevarv hade hela tiden som underströmmar levt kvar en äldre, mera pessimistisk syn på befolkningstillväxten. Mot slutet av 1700-talet gick dessa strömmar i dagen genom att tyngdpunkten i befolkningsfrågan försköts från merkantilismens nationella intresseinriktning till liberalismens betonande av individens välfärd.[10] Den traditionella synen på de breda folklagren som en massa utan den upplysning och karaktär som krävdes för att tillvarata sina egna intressen dröjde sig dock kvar i den pessimistiska befolkningslära, som under slutet av 1790-talet sammanställdes av T.R. Malthus och som alltsedan dess varit ett viktigt inslag i alla diskussioner i befolkningsfrågan.[11]

Malthus kan sägas ha byggt upp en modell över folkmängdens och produktionens förhållande till varandra i teser, som är alltför välbekanta för att behöva mer än en flyktig granskning. Från Adam Smith hade han lånat tanken att bristen på mat hindrade de lägre samhällsskikten att växa utöver den gräns näringsutrymmet satte. För Malthus framstod alltså människan som en varelse i vars natur det låg en driftsmässig benägenhet att sätta så många barn som möjligt till världen. Denna starka expansionsförmåga saknade näringsutrymmet, som endast sakta kunde vidgas, då det styrdes av andra lagar än den mänskliga fortplantningsdriften. När slumpen eller tekniken gjorde att produktionen ökats, hade därför människorna en tendens att omedelbart ta det vidgade näringsutrymmet i anspråk genom att föda flera barn. Då förmågan att producera barn alltid var större än förmågan att producera livsmedel förelåg en ständig risk för "överbefolkning". Enligt Malthus var det dock så vist inrättat att i naturens system fanns inbyggda en rad korrektionsmedel, som hindrade befolkningen att växa utöver de gränser näringstillgångarna satte. Genom ökad dödlighet återfördes folkmängden till den jämviktsnivå, kring vilken skördeväxlingar och farsoter kom den att pendla. Så småningom kom dock Malthus att lägga större vikt vid de preventiva korrektiv som fanns för att i förväg bekämpa den potentiella överbefolkning som hotade. Sådana utgjordes av de andliga övningar och den sedliga återhållsamhet som följde med ett kristet liv. Därigenom skulle födelsetalet kunna sänkas och den allmänna välmågan stiga ovanför den existensminimigräns, mot vilken naturkrafterna fick den att gravitera.

Malthus' tes om att befolkningen, lämnad åt sitt öde, ägde förmåga att öka snabbare än näringsutrymmet kom att hos de liberala ekonomerna ytterligare byggas under genom teorin om produktionens avtagande avkastning.[12] Applicerad på jordbrukets område innebar denna tankegång att ju mera arealerna utvidgades desto sämre och mera svårarbetade jordar måste tas i anspråk. Större insatser blev därför nödvändiga, varigenom produktionen per arbetare volymmässigt blev allt lägre och kostnaden för varje producerad enhet allt högre. Om inga medvetna åtgärder vidtogs för att begränsa födelserna skulle därför lönerna för arbetarnas del sjunka mot existensminimum.

De flesta av 1800-talets liberala ekonomer förefaller dock ha haft en långt mera optimistisk syn på barnbegränsningens möjligheter än Malthus. Ricardo betonade således mycket starkt de psykologiska mekanismer som låg bakom människornas vilja eller ovilja att få barn. Det gällde, framhöll

han, att ändra den indolens och det mentala klimat som behärskade de lägre samhällsklasserna. Om inte detta skedde, skulle alla ekonomiska framsteg spolieras genom att arbetarna satte flera barn till världen. I stället vore det önskvärt att alla möjligheter togs tillvara för att hos massorna väcka smak för bekvämlighet och njutningar.[13] Ricardo ville alltså, liksom flera andra framträdande liberala ekonomer vid denna tid, höja anspråksnivån hos arbetarna. Först då skulle en varaktig förbättring av "normallönen", d.v.s. den sedvanemässiga levnadsstandarden, kunna åstadkommas. Då sådana förändringar i folkets sinnelag och traditioner kunde väntas ge resultat först på lång sikt blev det för Ricardo och hans efterföljare desto angelägnare att arbetsgivarnas förmåga att bygga upp den s.k. lönefonden underlättades genom att tullar och andra hinder för den fria verksamheten avskaffades.[14] Själva lönefondsbegreppet visar dock att befolkningen för de liberala ekonomerna var en negativ faktor. Lönefonden var som bekant den summa som man tänkte sig att företagarna avsatte för att täcka kostnaderna för köp av arbetskraft. Om en befolkningsökning ledde till att arbetsutbudet steg skulle följden bli en press på "normallönen" i riktning mot existensminimum.

Efter 1800-talets mitt stod det alltmera klart att Malthus' spådomar om en oföränderlig fattigdom för de breda samhällsklasserna inte slagit in. De troende kunde försvara sig med att produktionen inom vissa områden ännu inte nått det stadium, då en avtagande avkastning började göra sig gällande. Man ville dessutom begränsa den malthusianska teorins tillämplighet till de delar av näringslivet som arbetade med av naturen begränsade resurser. Det var då framför allt jordbruket man tänkte på. Men man ville samtidigt göra det ekonomiska systemet mera komplext än det som Malthus hade tillhandahållit. Malthus' båda variabler, folkmängd och näringsutrymme, framstod som alltför generella begrepp för en analys av den ekonomiska utvecklingen.[15] Därmed är steget inte långt till de modeller av den optimala befolkningen som Knut Wicksell och andra neoklassiker utarbetade omkring sekelskiftet. Den befolkningstäthet var bäst som vid givna naturtillgångar och given teknologisk nivå resulterade i den högsta genomsnittliga levnadsstandarden.[16] För att bestämma befolkningsoptimum behövde man inte bara känna till folkmängd och befolkningstäthet; även yrkesfördelningen var viktig. Frågan sågs alltså ur ett nästan företagsekonomiskt perspektiv. Samtidigt rymde dock begreppet en dynamisk aspekt. I takt med att nya naturtillgångar upptäcktes, nya marker uppodlades, nya näringskällor öppnades etc. försköts befolkningsoptimum mot allt högre befolkningstal.

3. 1800-talets befolkningsoptimister

Det kan tyckas paradoxalt att räkna Karl Marx till befolkningsoptimisternas skara. Få har spått en dystrare framtid för den arbetande massan. Genom kapitalets koncentration i allt färre händer skulle flera dras ned i proletariatets elände och rekrytera den växande industriella reservarmé, som var följden av kapitalägarnas insättande av arbetsbesparande maskiner i sina anläggningar. Fattigdomen bland de arbetande klasserna var för Malthus en närmast biologisk konsekvens, beklaglig men oundviklig, åtminstone för alla som saknade sedlig resning och moralisk kraft. För Marx var fattigdomen inte resultatet av några obönhörliga naturlagar. Den var en i högsta grad mänsklig skapelse och en följd av kapitalägarnas framgångsrika försök att tillskansa sig mervärde genom arbetskraftens exploatering. Det är mot den bakgrunden vi får se Marx' bristande intresse att diskutera befolkningsfrågan som en isolerad företeelse, ett ointresse som följt marxismen allt sedan dess.[17]

Många av Marx' tankegångar om det borgerliga samhällets brister återfinner vi hos W. Godwin, vars inlägg under 1790-talet blev den egentliga orsaken till varför Malthus under årtiondets sista år satte sig att författa sin första essay i befolkningsfrågan. Vad som hos Malthus hade uppväckt den största ovilja var att Godwin förespråkade en ekonomisk likställdhet mellan alla medborgare i samhället. Såsom sann upplysningsman tilltrodde Godwin alla människor ett förnuft, som gjorde det möjligt för dem att behärska sina drifter och lustar och både på kort och lång sikt tillvarata sina egna intressen på bästa sätt. Om därför välståndet i samhället fördelades lika mellan alla skulle resultatet bli minskad fattigdom.[18]

Som tidigare framgått stod nationens intresse i centrum för merkantilisternas syn på befolkningsfrågan. För dem stod alltså en maximal folkmängd som en rekommendabel målsättning, inte en optimal i Wicksells mening. Denna centrering av de nationella intressena före de enskildas var inte försvunnen under 1800-talet. Redan före mitten av århundradet framhöll i Tyskland Friedrich List önskvärdheten av att befolkningstillväxten kunde behållas på en hög nivå.[19] Efter det för Frankrike så olyckliga fransk-tyska kriget började man även där allt starkare oroa sig för att ekonomiskt och politiskt halka efter sina militärt mera framgångsrika grannar. Nya kontinenter öppnades för exploatering i en tid då Frankrikes folkmängd i det närmaste förhöll sig stationär. Här liksom på andra håll kom dessutom befolkningsfrågan att få en viss social-darwinistisk färgning. Befolkningstillväxt var ett tecken, inte på kultur — snarast tvärtom — utan på primitiv ekonomisk vitalitet, som lätt kunde omvandlas till militär styrka. Den västerländska kulturens nedgång och fall skymtade i framtiden.[20]

4. Befolkningsfrågan under 1900-talet

Det var inte bara i Sverige som man under mellankrigstiden talade om en kris i befolkningsfrågan.[21] På flera håll brottades man med siffror som pekade på att 1800-talets snabba befolkningsökning nu var över och att utvecklingen snarast hotade att gå i motsatt riktning. Samtidigt komplicerades problemen av att allvarliga sysselsättningskriser drabbade industriländerna såväl under 1920- som 1930-talen. För Keynes, Myrdal och andra ekonomer stod det så småningom klart att en stationär eller minskande befolkning bl.a. ledde till sänkta investeringsbehov och vikande efterfrågan på konsumtionsvaror. En befolkningsökning kunde däremot blåsa nytt liv i det ekonomiska maskineriet.[22] Samtidigt blommade runt de fascistiska regimerna upp en rik litteraturflora av utpräglat nationalistisk karaktär. Här var åter statens intresse i centrum och den enskilde hade reducerats till en bricka i ett spel som fördes på ett annat och högre plan, än där han hörde hemma.[23]

Under mellankrigstiden och i ännu högre grad tidigare hade det varit de västerländska ländernas befolkningsförhållanden som intresserat demografer och politiska ekonomer. Efter 1945 kom dock debatten att flyttas över till de fattiga länderna utanför Europa och Nordamerika. Den har därmed också förts närmare den verklighet som Malthus och hans samtida hade haft för ögonen vid sina diskussioner. Utgångspunkten har åter blivit det outvecklade jordbrukssamhället och dess växlande förmåga att på kort och lång sikt försörja en växande befolkning.[24]

Samtidigt har perspektivet vidgats även på ett annat sätt. För Malthus var näringsutrymmet ständigt hotat av människornas benägenhet att snabbt fortplanta sig och inom kort tid ta alla de nya resurser i anspråk som till äventyrs erbjöd sig. Under efterkrigstiden har många sett inte bara livsmedelstillgångarna hotade av befolkningsexplosionen. Även andra naturre-

surser har man ansett gå mot en snabb förbrukning eller förslitning under befolkningsökningens press. Med en blandning av humanitära, solidaritetspolitiska, ekonomisk-teoretiska eller ekonomisk-egoistiska argument har man sökt påvisa nödvändigheten av att befolkningstalen i de fattiga länderna pressas ned till en mera utvecklingsbefrämjande nivå.[25]

Det har inte heller under efterkrigstiden rått brist på författare som betraktat befolkningsökning som en välsignelse för ett land — även om det råkar vara ekonomiskt efterblivet. Vi kommer dock att lämna alla katolska, nationalistiska och marxistiska debattörer åt sidan, trots att alla dessa riktningar — var och en med sin principiella motivering — måste betraktas som "befolkningsoptimistiska" läroskolor. Det kan anses tillfyllest att stanna vid några författare som betraktat befolkningstillväxtens inverkan på välståndet och fattigdomen i ett litet längre tidsperspektiv.

Simon Kuznets kan med viss rätt sägas företräda samma ståndpunkt som vi tidigare stött på hos J.R. Hicks. Europas snabba befolkningsökning under 1700- och 1800-talen skulle alltså vara en av de viktigaste förutsättningarna för den ekonomiska utvecklingen i Europa och Nordamerika under de senaste två hundra åren. Folkökningen ledde sålunda till att åldersfördelningen i samhället blev bättre, genom att de produktiva åldrarna fick större relativ betydelse. Genom att den tidigare mycket höga barna- och ungdomsdödligheten sänktes minskades dessutom det slöseri med ekonomiska och mänskliga resurser som det inneburit att många måste ges försörjning och uppfostran utan att någonsin själva uppnå produktiv ålder. Nedgången i dödlighet hade även åtföljts av en minskning av den sjuklighet, som förr resulterat i att befolkningens produktivitet för kortare eller längre tid pressats ned. Därtill kom att i ett samhälle med växande folkmängd stordriftens fördelar fick större möjlighet att göra sig gällande både på det nationella och det internationella planet. För företagarna fick befolkningsökningen betydelse, inte bara för att deras avsättningsmarknader expanderade, utan även för att investeringsriskerna blev mindre och följderna av felsatsningar inte fullt så allvarliga som vid ett stationärt befolkningsläge. Slutligen, betonade Kuznets, fick man heller inte glömma bort att en växande befolkning innebar att antalet "skapande begåvningar" i samhället steg, innovatörer som kunde driva den ekonomiska utvecklingen framåt.[26]

Kuznets har här fått stå som företrädare för en rad ekonomiska författare under de senaste två hundra åren, som påvisat alla de fördelar ett samhälle kan vinna genom att expandera sin folkmängd. Knappast något av Kuznets' argument hör uteslutande hemma i 1900-talets befolkningsdebatt. Detsamma kan sägas om Hirschmans tes om att ingen vill finna sig i att få sänkt standard under befolkningspressens tyngd. Ökar folkmängden leder detta, enligt Hirschman, till att man med alla medel söker bevara och försvara sin ekonomiska ställning. Dessa ökade insatser kvarstår även efter det att den värsta pressen lättat, vilket resulterar i ekonomisk tillväxt i samhället. Slutsatsen för Hirschman blir därför att ju häftigare en befolkningsökning är desto större är möjligheterna för samhället att på lång sikt uppnå ekonomiska framsteg.[27] I detta sista avseende förefaller dock Hirschman stå tämligen isolerad. De flesta ekonomer, t.ex. Kuznets, hävdar tvärtemot att en mycket kraftig och plötslig befolkningsökning hämmar utvecklingen genom att en alltför stor del av samhällsprodukten måste anslås till rena konsumtionsändamål.[28]

Ett av de mera uppmärksammade inläggen under senare år om folktillväxtens inverkan på människornas levnadsvillkor har gjorts av danskan Ester Boserup. Hennes forskningsperspektiv är längre än de flesta andras och hon skildrar civilisationens utveckling från det primitiva svedjebrukets

dagar fram till vår tids kommersiella "industrijordbruk". I Boserups utvecklingsmodell utgöres själva drivkraften bakom dessa förändringar mot alltmera komplicerade odlingssystem av befolkningsökningar, som i sin tur tänkts vara följden av ändrade medicinska eller politiska förhållanden. Folkökningen fick vittgående följder för alla delar av samhällslivet. Nya odlingsområden måste tas i anspråk, ny teknik drevs fram. Ändrad arbetsfördelning kunde bli nödvändig liksom att maktstrukturen i samhället omgestaltades. Boserup ser utvecklingen inom jordbruket som ledande till att allt intensivare metoder togs i bruk. Intensifieringen innebar emellertid inte automatiskt att ekonomisk tillväxt och förbättrad standard blev följden. På indirekt väg befrämjades utvecklingen genom att den enskildes arbetsinsats blev högre och befolkningens arbetsvanor mera regelbundna och rationella. Produktiviteten kunde med en växande befolkning även stegras genom att arbetsfördelningen och specialiseringen underlättades, samtidigt som underlaget för ett effektivt distributionsnät skapades. I likhet med många andra framhåller dock Boserup att en mycket snabb befolkningsökning stundom kan leda till övergångssvårigheter, innan odlingssystem och samhällsapparat lyckats anpassa sig till den nya situationen. I stort kommer Boserup dock att framstå som en motpol till Malthus. För denne framstod en ökning av befolkningen inte som någon utväg ur fattigdomen, eftersom den var "evig" och grundad i biologiska lagar, varför en flykt därur på litet längre sikt var meningslös. För Boserup innebär en befolkningsökning, inte ett mänsklighetens gissel, utan den ekonomiska och sociala utvecklingens förutsättning och drivkraft.[29]

D. ETT AGRARFORSKNINGSPROGRAM

Många utländska demografer och ekonom-historiker, som haft anledning att studera befolkningsutvecklingen under 1700- och 1800-talen, har fått finna sig i att hålla tillgodo med ett skäligen bräckligt källunderlag för sina slutsatser. För Sveriges del förhåller det sig annorlunda. Här har vi möjlighet att på olika nivåer följa de demografiska faktorernas växlingar även på kort sikt. Vi känner den faktiska utvecklingen och behöver inte rekonstruera mer eller mindre osäkra befolkningstal. Det bör därför vara lättare för oss än för våra kollegor på andra håll att ta ställning till de demografisk-ekonomiska teoriernas hållbarhet vid en konfrontation med "verkligheten". Svårigheten för oss ligger snarast i att det övriga källmaterial som vi behöver för att besvara frågor om befolkningstryckets verkningar inte är av samma höga klass som det, med vilket det gamla svenska tabellverket försett oss. Av den malthusianska modellens båda variabler känner vi alltså den ena, befolkningen, jämförelsevis väl. Om den andra, näringsutrymmet — hur detta begrepp än tolkas — vet vi betydligt mindre, vilket kommer att närmare utvecklas längre fram i undersökningen.

Den snabba befolkningsökningen i landet, särskilt under årtiondena efter 1820, är alltså väl belagd. Frågan för oss är emellertid vilka verkningar på olika områden som ökningen fick. Vi vet att det svenska samhället ännu mot 1800-talets slut hade en agrar prägel. Den anpassnings- och omvandlingsprocess som befolkningstrycket nödvändiggjorde måste därför till stor del utspela sig på landsbygden. Hur detta agrara samhälle reagerade inför dessa växande folkskaror och hur det därvid omformades och omstrukturerades är sedan några år föremål för en rad studier vid den ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet.

De yttre dragen i denna process är sedan länge kända, inte minst genom insatser under 1900-talets början, men ännu återstår åtskilliga frå-

gor att besvara liksom många gamla svar att ompröva. Problemet om hur det svenska samhället anpassade sig och förändrades under folkökningsperioden kan angripas från två håll och båda har kommit att företrädas i forskningsprogrammet.

Den ena utgångspunkten kan vara näringsutrymmet, för att använda en malthusiansk term. Detta utrymme kan genom nyodling eller kolonisation öka i rent geografisk mening. Att nyodlingen under denna tid var omfattande vet vi; dess storlek är dock svårare att bestämma. Näringsresurserna kan även växa genom att de tillgängliga arealerna brukas intensivare än förut genom att nya metoder, tekniska eller organisatoriska, tas i bruk. Hit hör t.ex. frågan om skiftenas roll för näringsutrymmets expansion, en fråga som ännu är långt ifrån besvarad. Av lika stor vikt att känna till som omfånget av resurserna är hur dessa fördelades mellan samhällsmedlemmarna. Man kan då antingen koncentrera sig till jordägandet inom olika grupper eller till den upplåtelse av mindre arealer till torpare och backstugusittare som många hemmansägare verkställde under mer eller mindre legaliserade former. Här kommer man alltså in på frågor om hemmansklyvning och de jordlösa klassernas lott i samhället.

Den andra utgångspunkten är att ta fasta på den andra faktorn i Malthus' ekvation, befolkningen. Man följer då de sociala förskjutningar som den ökande folkmängden medförde för olika grupper. Här måste hänsyn tas till de nya försörjningsmöjligheter som öppnades genom städernas och industrins expansion efter mitten av 1800-talet, varigenom ett klarläggande av det dynamiska växelspelet mellan stad och land växer i betydelse. På 1860-talet blev även emigrationen en faktor att räkna med. Trycket på landsbygden lättade.

För att komma verkligheten in på livet och se konkreta mekanismer som påverkade utvecklingen har flera medverkande i projektet valt att gå de enskilda människorna nära. Man rör sig bland identifierbara individer, vilkas levnadsvillkor och växlande öden man sökt följa. Några författare intresserar sig därvid särskilt för samhällets allra fattigaste medlemmar. Även min undersökning är ägnad dessa människor, men den skiljer sig från de andras genom att studien sveper över så stora områden och omfattar så många årtionden att enskilda ansikten i denna fattiga massa inte kan urskiljas. Genom sin metod- och materialinventerande karaktär är därför min undersökning av viss förberedande karaktär. Den ansluter sig dock väl till forskningsprojektets centrala målsättning: att studera hur väl och i vilka former det svenska agrarsamhället lyckades anpassa sig till 1700- och 1800-talets befolkningsökning.

E. UNDERSÖKNINGENS UPPLÄGGNING

Huvuduppgiften för mig har varit att finna ett mått på fattigdomen för att vi skall kunna följa den under befolkningsökningens tid. Av det föregående har vi sett att folkmängden oavbrutet ökat i landet under hela den tid vi kan statistiskt överblicka. Av skäl som motiveras senare börjar min undersökning först på 1820-talet, varigenom åtminstone den stora expansionsperioden kan täckas. Den bakre gränsen har satts vid sekelskiftet 1900, för att vi skall kunna följa utvecklingen även under tider då pressen på landsbygden lättade något. Befolkningstillväxten har också kommit att styra valet av undersökningsområden. Tyngdpunkten har förlagts till Mellansverige, och en ledande princip har varit att lägga områden med helt olikartad befolkningsutveckling mot varandra.

För att kunna studera de fattiga krävs en fast definition av begreppet fattigdom. En diskussion därom följer i nästa kapitel, som även rymmer

en förberedande genomgång av de metoder som teoretiskt och praktiskt är mest lämpade vid ett studium av fattigdomens förändringar på den svenska landsbygden under 1800-talet.

I kapitel III beskrivs utförligt den valda metoden och dess för- och nackdelar på olika undersökningsnivåer. Först därefter blir det tillfälle att i olika områden följa fattigdomens fluktuationer på både kort och lång sikt för att vi i ett avslutande kapitel skall kunna lämna ett svar på frågan om hur välståndet utvecklade sig på den svenska landsbygden under 1800-talet.

KAPITEL II

Vad är fattigdom?

Avsikten är att i detta kapitel diskutera de huvudsakliga tillvägagångssätt som står oss till buds vid en undersökning av fattigdomens utbredning och förändringar i Sverige under 1800-talet. När vi väljer metod måste vi alltså ta hänsyn till såväl tids- som rumsaspekten. Vi behöver ett fylligare material än rent sporadiska uppgifter från några enstaka områden eller tidpunkter. Vi vill kunna på både lång och kort sikt följa fattigdomen i olika trakter, samtidigt som vi vill kunna bevara kontakten med de enskilda människorna och deras växlande levnadsvillkor. Svårigheten är naturligtvis att finna ett material och en metod som medger både överblick och djup.

A. TVÅ SÄTT ATT BESTÄMMA LEVNADSSTANDARD

Vi har på de föregående sidorna mött en rad uttryck som fattigdom, välstånd, levnadsvillkor och levnadsstandard utan att deras innebörd närmare klarlagts. Inte heller här kommer något vidlyftigare försök att göras att definiera flertalet av dessa begrepp. I stort sett behöver vi bara hålla isär levnadsstandard och fattigdom. Det förstnämnda betraktas som ett helt neutralt och sammanfattande uttryck för "hur folk har det" och i undersökningen kommer jag att använda det helt synonymt med uttryck som levnadsnivå, livsvillkor m.m. Fattigdomsbegreppet kommer vi strax att återkomma till.

Levnadsstandarden och dess synonymer kan definieras som den ström av varor och tjänster som en individ eller ett hushåll har möjlighet att konsumera under en viss tidsperiod. Så långt är allt gott och väl. Svårare blir det, när denna ström av produkter och tjänster av de mest olikartade slag skall uttryckas i sammanfattande termer. Hur skall alla dessa olika element summeras? Hur skall varorna och tjänsterna vägas samman?

Forskare brukar välja mellan två huvudprinciper för att väga denna varu- och tjänsteström.[1] Den ur många synpunkter enklaste är penningmetoden. Vi accepterar då marknadspriserna som vikter och kan med hjälp av dessa summera värdet på alla de brokiga element som konsumtionen bestått av. Prissystemet får alltså avspegla människornas värderingar. Levnadsstandarden mäts sålunda med hjälp av konsumtionsvärdet eller av inkomsten som uttryck för konsumtionspotential. Till metodens

fördelar hör dess enkelhet och stora flexibilitet. Den kan vid välfärdsundersökningar användas för såväl nationer som individer. Genom de olika nationernas produktions- och handelsstatistik kan vi få grova mått på ländernas genomsnittliga levnadsstandard åtminstone för senare årtionden. Svårare blir det att fastställa konsumtionsnivån för regioner eller undergrupper av befolkningen. I de fall det föreligger differentierad inkomststatistik kan givetvis välståndsundersökningar företas på valfri nivå. Men även i de fall sådan statistik saknas kan systematiska budgetstudier kasta ljus över människornas levnadsvillkor i olika delar av landet.

Det monetära viktsystemet medför även vissa mindre önskvärda konsekvenser vid välfärdsjämförelser. En mängd varor och tjänster, varav åtskilliga för de flesta människor upplevs som viktiga delar av levnadsstandarden, t.ex. fritid, hälsa, oförstörd miljö, kommer vid användandet av penningmetoden att antingen helt lämnas ur räkningen, då de inte är föremål för prissättning, eller att kraftigt underskattas, då värdet mera fastställts på sociala grunder än strikt ekonomiska.[2] Särskilt vid internationella jämförelser framträder penningmetodens svagheter. De berörda nationernas konsumtion per capita måste för att bli jämförbara "översättas" till samma valutaenheter. Nu avspeglar som bekant växelkurserna inte alltid köpkraften, vartill kommer att många valutor håller sig både med en officiell kurs och en svarta-börskurs. Det är inte heller alltför meningsfullt att jämföra konsumtionsnivån i industriländer, utmärkta av välutvecklade marknadsmekanismer, med levnadsstandarden i agrarländer, vars ekonomier huvudsakligen baseras på individernas självhushållning. Det uppstår också svårigheter när man sammanställer kapitalistiska stater och länder med en socialistisk fördelningspolitik.[3]

Ett annat sätt att väga samman de varor och tjänster som man anser ingår i levnadsstandarden är att relatera dem till ett normsystem som bättre än priserna förmår avspegla allmänt accepterade värderingar i samhället. Man intresserar sig i detta fall inte för det monetära värdet av konsumtionen utan för dess reella innehåll. Därvid behöver man inte inskränka sig till saker som varit föremål för marknadens prissättning. Konsumtionsbegreppet kan därför även få innesluta tjänster av social och psykisk natur, helt omätbara i ekonomiska termer. Man styckar helt enkelt upp levnadsstandarden, eller levnadsnivån som företrädarna för denna metod förefaller att föredra att uttrycka sig, i ett antal områden, komponenter, som var och en täcker ett väsentligt livsområde. För varje komponent söker man så finna lämpliga indikatorer, d.v.s. statistiska mått på tillståndet inom olika delar av komponentområdet. I bästa fall lyckas man åstadkomma så många adekvata och centrala indikatorer att huvudparten av komponentens område kan anses täckt.

Trots gamla anor var det först under efterkrigstiden som denna metod att mäta välstånd kom att tilldraga sig större uppmärksamhet. Vid de komparativa studier som gjordes på internationell nivå kom nationalinkomsten per capita att framstå som ett alltför otillfredsställande mått på levnadsstandarden i de olika länderna. En expertgrupp inom FN utarbetade därför i början av 1950-talet en metod som med hjälp av komponenter och indikatorer skulle göra det möjligt att följa de framsteg man hoppades medlemsländerna skulle komma att göra både i ekonomiskt och socialt avseende.[4] Under 1960-talet har detta arbete så fortgått inom UNRISD, det forskningsinstitut FN inrättat i Genève för studier över den sociala utvecklingen i världen. En del av komponentmetodens popularitet kan möjligen även föras tillbaka till den kritik av den neoklassiska välfärdsteorin som framförts av en rad ekonomer, som hävdat att välfärden inte bara bestäms av ekonomiska utan även av en mängd etiska, sociala, politiska och kultu-

rella faktorer.[5] Därtill har kommit en av många, även utanför fackekonomernas krets, upplevd känsla av att det växande välståndet gjort faktorer som arbetsmiljön, medbestämmanderätten, fritiden och den sociala tryggheten viktigare än tidigare.

Med komponentmetoden avser man alltså att föra in en mängd icke-ekonomiska nyttigheter under levnadsstandardbegreppet. Återstår likväl att finna uppgifter på och väga samman alla de element som man vill skall ingå i kalkylen. Det kompliceras dessutom av att viktsystemet måste komma till användning på två skilda nivåer i sammanvägningsproceduren. Först måste varje indikatorvärde vägas mot övriga, hörande till samma komponentområde. Slutligen skall även komponenterna ställas mot varandra. Skall alla komponenter anses lika betydelsefulla och därför tilldelas samma vikt? Vi ställs inför en mängd valsituationer och tvingas till en rad avgöranden i frågor, där det knappast finns någon allmän opinion att ta ledning av. Oförbehållsamt har detta också erkänts av en av de ledande inom UNRISD, Jan Drewnowski:

> The weights have to be determined by the maker of the index. He must of course consult experts and get acquainted with the attitude of the policy-makers. But in applying all this information to the establishment of a weightsystem he would have to rely on his own judgment. The weights determined in that way will have to be considered arbitrary and the index based on them will be a conventional construction, its validity being based on the agreement of those using it. It is certainly not a perfect solution, but the only one practicable at present.[6]

Vi ser alltså att vilket viktsystem vi än väljer så stöter vi på svårigheter. Penningmetoden kommer att lämna stora och viktiga livsområden orörda vid mätningen. Om vi föredrar komponentmetoden tvingas vi in i valsituationer, ur vilka vi knappast kan komma utan att det lämnas rum för ett visst godtycke. Enighet kan möjligen nås om att vissa komponenter är viktigare än andra. Hit hör t.ex. mat, kläder och bostad. Men hur mycket viktigare är det att kunna äta sig mätt än att kunna läsa och skriva? Är god hälsa viktigare än politisk frihet? Vi ställs inför det obehagliga faktum att ju omsorgsfullare och allsidigare vi söker tillämpa komponentmetoden desto delikatare ställningstaganden tvingas vi in i. En skenlösning innebär det självfallet att avstå från att väga samman de ingående komponenterna och i stället redovisa en rad komponentresultat ställda bredvid varandra, förebärande att man därmed tecknat en välståndsprofil, en utväg som valdes av den svenska låginkomstutredningen.

Vi har hittills endast talat om två olika sätt att mäta levnadsstandard. Vår undersökning skall emellertid inte sysselsätta sig i första hand med levnadsstandarden, utan med fattigdomen. Den senare kan dock inte utan vidare ses isolerad. Också fattigdomen är en form av standard; också den är principiellt en ström av varor och tjänster. Frågan är bara när denna ström blir så grund och smal att det blir befogat att kalla den fattigdom. Detta kommer närmast att sysselsätta oss.

B. ATT MÄTA FATTIGDOM I PENGAR

För att kunna undersöka fattigdomen måste vi definiera den på ett sådant sätt att den kan avgränsas från övriga levnadsnivåer. I denna avdelning kommer själva fattigdomsbegreppet att diskuteras i anslutning till dess behandling inom framför allt senare tids forskning. Med de erfarenheter denna genomgång gett kan vi sedan vända oss till det historiska källmaterial som står oss till buds för att se i vilken utsträckning de anvisade

metoderna kan komma till användning vid en undersökning av fattigdomen under 1800-talet.

När vi nu återvänder till metoden att uttrycka levnadsstandard med pengar och marknadspriser kan vi bortse från dess svagheter vid internationella jämförelser. Vi lämnar bakom oss även en del av konsumentens mindre viktiga behov, när vi söker oss ned till den nivå på vilken de fattiga lever. De flesta undersökningar av människornas levnadsvillkor framhåller vikten av att klarlägga hur väl individernas fysiologiska behov är täckta. På samma sätt som hos Malthus kommer alltså frågan om överlevandet att stå i centrum för intresset. För många forskare har därför fastställandet av existensminimum kommit att bli den naturliga utgångspunkten för en fattigdomsdefinition. Man har sökt bestämma fattigdomen som ett tillstånd utmärkt av att tillgången på mat, kläder och bostad högst motsvarar det fysiskt nödvändiga. Man har alltså försökt etablera en absolut fattigdomsdefinition på naturvetenskaplig grund i tron att objektivitetsproblemet därigenom lösts.

En tidig och inflytelserik företrädare för denna riktning var engelsmannen Seebohm Rowntree.[7] Utgångspunkten för sina studier av fattigdomen i staden York vid slutet av 1890-talet tog han i de näringsfysiologiska experiment, som amerikanen Atwater företagit med de intagna i några fängelser. Målsättningen för Atwater hade därvid varit att komma fram till en utspisningsstat där klientelet varken ökade eller minskade i vikt. Dessa rön överförde nu Rowntree på engelska förhållanden och kunde konstruera en minimibudget under hänsynstagande till växlande behov för män, kvinnor och barn. När marknadsvärdet på de i budgeten ingående varorna och tjänsterna beräknats hade en fattigdomsdefinition, en "poverty-line", etablerats. För Rowntree kom alltså alla familjer att framstå som fattiga, som inte ägde inkomster som nådde upp till gränslinjen.

Den dominerade delen av Rowntrees minimibudget utgjordes av livsmedelsposten. Där rymdes emellertid även andra varor än mat. Dessa minskade dock i relativ betydelse med växande barnantal i familjerna. Också här kunde han bygga på empirisk grund. Vid 1800-talets slut existerade en mängd studier som varit inriktade på att kartlägga konsumtionsvarorna inom olika länder och inom olika samhällsskikt. Även om smärre insatser gjorts tidigare var det först vid mitten av århundradet som män som Ducpetiaux, Le Play och Ernst Engel hade satt riktig fart på dessa budgetstudier.[8] Den sistnämnde hade kunnat visa att ju fattigare en familj var desto större del av inkomsten gick till mat. Denna "Engels lag" kom efter hand att kompletteras med flera andra efter insatser från andra forskare, som behandlat olika sektorer inom konsumtionen. En lag kom att döpas efter Heinrich Schwabe, som funnit att bostadskostnaderna utvecklades på samma sätt som livsmedelsposten, d.v.s. att de växte i betydelse med sjunkande inkomst. Denna senare lag kunde emellertid inte alltid beläggas i de undersökningar som företogs.[9] För sin del sökte Rowntree komma undan problemet genom att beräkna familjernas "nettoinkomst" efter det att hyran betalts.

För alla forskare som i likhet med Rowntree sökt bygga en fattigdomsdefinition på existensminimibegreppet har livsmedelsposten varit utgångspunkten. Behovet av mat har kunnat räknas fram, även om någon fullständig enighet om t.ex. konsumtionsskalans utseende inte har kunnat nås.[10] Svårare har det emellertid varit att avgöra minimibehoven av kläder och husrum. Här måste man inte bara ta hänsyn till personernas ålder och yrken utan även till svårgripbara klimatologiska faktorer. En enkel lösning på alla dessa problem har lämnats under 1960-talet av Mollie Orshansky

i samband med det då pågående fattigdomskriget i USA.[11] Hon kan sägas koncentrera sig helt på livsmedelskomponenten i minimibudgeten och räknar på traditionellt sätt fram vad den kostar i olika delar av landet. Däremot lämnar hon helt öppet vilka andra varor och tjänster som bör rymmas inom existensminimum. I stället använder hon sig av en s.k. Engelkoefficient, som uttrycker hur stor del av en normalfamiljs budget som i lägre inkomstskikt gäller livsmedel. Denna koefficient var efter tidigare undersökningar känd, genom att man funnit att ungefär en tredjedel av sådana familjers utgifter gick till mat. Orshanskys metod kan således sägas innehålla tre element. Först en uppsättning livsnödvändiga födoämnen, därefter marknadspriset på dessa och slutligen Engel-koefficienten eller multiplikatorn.[12] Om t.ex. livsmedlen som är nödvändiga för en familj med två barn kostar 1000 dollar och koefficienten är 1/3 kommer enligt Orshanskys modell fattigdomsgränsen att gå vid 3 · 1000 = 3000 dollar. Hennes definition är absolut i den meningen att livsmedelsvolymen en gång för alla är bestämd. Det samma kan sägas om multiplikatorn som är oberörd av hur priserna på alla icke-livsmedel inbördes förändras. Till prisförändringar på mat anpassar sig dock metoden automatiskt, liksom till förändringar i hushållens storlek. Med god inkomststatistik kan man därför företa regionala fattigdomsmätningar såväl som lokala intensivstudier.

Trots sin enkelhet och klarhet har Orshanskys sätt att gå tillväga rönt kritik från många håll. Man har t.ex. kritiserat hennes Engel-koefficient för att vara dåligt underbyggd eller att hon inte tagit hänsyn till att behoven kan vara starkt växlande mellan olika klimatområden. Man har vidare hävdat att hon varit något orealistisk genom sin förutsättning att de fattiga husmödrarna haft möjlighet att agera helt rationellt, d.v.s. köpa de varor som gav flest kalorier till lägsta möjliga pris.[13] Redan Rowntree hade uppmärksammat att människorna inte alltid tog tillvara sina ekonomiska möjligheter på bästa sätt. I sin undersökning laborerade han därför med en grupp som han kallade "sekundärt fattiga" och som visserligen ägde inkomster som väl använda skulle ha räckt för att hålla familjen ovanför fattigdomsstrecket, men vars hem vid undersökningstillfället likväl visat tydliga tecken på att där rådde fattigdom. När Rowntree emellertid nära 40 år senare på nytt undersökte förhållandena i York avstod han från att försöka mäta den sekundära fattigdomen. Att efter en snabb inspektion vid ett enstaka tillfälle dra slutsatser om välståndet ansåg han numera vara en alltför osäker metod. Men han avstod därifrån också för att människornas föreställning om vad som innefattades i nöd och elände under mellantiden förändrats så i grunden att jämförelser mellan undersökningsresultaten skulle vara meningslösa. Och han tillade:

> There is no doubt that in 1899 investigators would not have regarded as "obvious want and squalor" conditions which would have been so regarded in 1936, and on the other hand a large proportion of the families living below the 1936 poverty line would not in 1899 have been regarded as "showing signs of poverty."[14]

Slutsatsen är knappast förvånande. Om vi lägger våra värderingar av vad som utgör livets nödtorft mot gångna tiders uppfattningar skall vi säkert finna att förr saknades varor och bekvämligheter som vi upplever som absolut nödvändiga för alla. Vi skall därmed också "upptäcka" flera fattiga än vad samtiden gjorde.[15] Att basera sin fattigdomsdefinition på ett existensminimibegrepp löser uppenbarligen inte forskarens alla problem. Kaloribehovet kan visserligen till nöds räknas fram med hjälp av naturvetenskaplig expertis. Men att göra fattigdomen och näringsutrymmet

till blott en fråga om mat vore uppenbarligen föga meningsfullt. Inom definitionens ram måste rymmas även andra faktorer. Så fort vi emellertid tvingas gå utöver gränsen för kaloriminimum hamnar vi i situationer och ställningstaganden som är svåra att komma ur med bibehållande av anspråken på att äga en fast, absolut definition på fattigdom.

Svårigheten att finna en absolut fattigdomsgräns har lett till att flera forskare helt har avstått från att grunda sina definitioner på biologisk-fysiologisk bas. En av dessa är Victor Fuchs, en av Mollie Orshanskys medkombattanter i fattigdomskriget i USA på 1960-talet. Fattigdom är för Fuchs inte ett tillstånd, som utmärks av att människorna får för litet att äta eller bor och klär sig för dåligt för att må bra, utan en känsla av att man har det sämre än andra. Svårigheten är naturligtvis att bestämma vilka människorna jämför sig med. Öppet erkänner Fuchs att man därför för att finna en operationell definition måste introducera ett visst mått av godtycke i sina beräkningar. För sin del väljer Fuchs att dra sin fattigdomsgräns vid halva medianinkomsten.[16] På samma sätt som Orshanskys tillåter alltså denna metod att man delar upp populationen efter regioner, yrkesgrupper o.s.v. Den stora skillnaden ligger givetvis i att Orshansky gör anspråk på att fastställa en absolut fattigdom, fixerad till en enda punkt på inkomstskalan. Fuchs' metod inriktar uppmärksamheten på hela inkomstfördelningen. Så länge denna fördelning är oförändrad, åtminstone på sin nedre halva, blir också fattigdomen oförändrad, hur mycket än reallönerna stiger eller sjunker.

Orshansky och Fuchs har det gemensamt att de stakar ut fattigdomsgränserna på det fält som utgöres av inkomsterna. De är samtidigt varandras motpoler. Den ena strävar mot en absolut, fast måttstock, den andre mot en fattigdomsuppfattning som är relativ till hela sin natur. Båda metoderna implicerar dock värderingar som återgår på marknadskrafternas bedömning av den vikt som för tillfället bör åsättas levnadsstandardens alla varor och tjänster. Detta subjektiva drag är inte mindre framträdande i de mätmetoder som helt och hållet avvisar ett monetärt viktsystem och en monetär definition på fattigdom och vilka vi närmast skall behandla.

C. ATT MÄTA FATTIGDOM ENLIGT KOMPONENTMETODEN

Vi har tidigare berört den forskningsriktning som genom att dela upp levnadsstandarden i ett antal komponenter sökt komma fram till en sammanvägning av olika element på ett sätt som trognare än prissystemet kunde avspegla deras betydelse för människornas välfärd. Dessa komponenter mäts alltså inte i pengar utan i fysiska och psykiska storheter, som för att kunna summeras först måste transformeras till indexvärden.

Längst på vägen mot ett välordnat indexsystem synes man ha kommit i det tidigare omnämnda UNRISD. Där har man överfört indikatorvärdena till en skala med tre s.k. kritiska punkter.[17] Den första utgöres av ett noll-läge som markerar att det behov komponenten i fråga skall täcka inte alls tillgodoses. Den kallas därför ibland även "survival point" för att betona att under denna gräns ett fortsatt liv inte kan upprätthållas. Den senare beteckningen är dock mindre lyckad eftersom vissa delar av levnadsområdet mycket väl kan vara bristfälligt försörjda utan att individens överlevnad kommer i fara. För livsmedelskomponenten — kanske också några andra — innebär naturligtvis noll-punkten ett kritiskt läge för individens fortsatta existens.

Den andra punkten på UNRISD:s skala har fått benämningen M-point som uttryck för att där går gränsen för vad som minimalt erfordras för

att behovstäckningen i rådande kultur skall anses som acceptabel.[18] M-punkten får därför även tjänstgöra som systemets fattigdomsgräns. Definitionen blir alltså relativ i den mening att den är avhängig av de idéer och allmänna värderingar som utmärker landet i fråga vid en viss tid. Den har sin uppenbara förutsättning i forskningsinstitutets uppgift att jämföra den ekonomiska och sociala utvecklingen i länder med olika samhällssystem och med starkt växlande teknologisk nivå.

Den tredje och sista punkten, F-point, markerar komponentens mättnadsgräns. Där råder full behovstäckning och åsätts därför värdet 100. Med dessa kritiska punkter som grund graderas alltså indexskalorna för varje indikator och komponent. Indikatorerna skall uttrycka hur god behovstäckningen är inom en enskild sektor av komponentområdet. Hittills förefaller man ha låtit varje indikator väga lika tungt vid sammanvägningen. När komponenterna sedan skall summeras till ett sammanfattande mått på levnadsnivå har olika metoder kommit till användning. Man kan nämligen mycket väl tänka sig olika förfaringssätt, som ur en eller annan synvinkel är rekommendabel. Livsmedelskomponenten kan ges tyngre vikt än övriga, med tanke på sin betydelse för de fattigare skikten i samhället. Man har även prövat att vid sammanvägningen ge större vikt till komponenterna ju lägre indexvärden dessa ägt. Tanken är att behov som är dåligt tillgodosedda upplevs med större häftighet.[19] Metoden kan alltså sägas manifestera den gamla tanken om avtagande gränsnytta.

Men användandet av komponentmetoden vid en fattigdomsundersökning innebär självfallet inte att man måste väga samman de olika komponenterna till ett sammanfattande, entydigt mått. Inte ens forskare som sökt ge en allmän bild av levnadsstandarden inom olika befolkningsskikt har alltid funnit det nödvändigt att väga de skilda livsområdena mot varandra.[20] För oss som är inriktade på de fattiga i samhället kan det vara berättigat att koncentrera vår uppmärksamhet på någon eller några få komponenter. Vi kan kanske ändå säga något väsentligt om människornas levnadsvillkor.

Att i en studie av levnadsstandarden i ett land begränsa sig till blott och bart livsmedelkonsumtionen måste betraktas som otillfredsställande; i en fattigdomsundersökning är det möjligen mindre besvärande. När vi nu går till det källmaterial som för 1800-talets del står oss till buds kommer vi under alla förhållanden att tvingas anvisa övriga komponenter en undanskymd plats.

Det finns därvid ingen anledning att i förväg döma ut den ena eller den andra vägningsmetoden för att avgöra i vad mån de fattigas lott skilde sig från de mera välbeställdas. Varken en definition av fattigdom i monetära termer eller i reala storheter bör på förhand uteslutas.

D. NÄRINGSUTRYMMETS INDIKATORER

Vi skall nu granska de möjligheter 1800-talets källmaterial erbjuder för en undersökning av fattigdomens förändringar under århundradet. Som målsättning har vi därvid att finna ett material som helst tillåter oss att följa dessa förändringar både på nivåer som medger överblick och på nivåer som gör att vi kommer de fattiga individerna nära.

Undersökningen kommer därför att föras fram på tre olika plan i ett försök att fånga såväl översikts- som djupaspekten. Den första tillgodoses huvudsakligen på den s.k. regionalnivån, som rör sig med län som minsta undersökningsenhet. Socknarna är tänkta som en medelnivå, och längst ned har vi slutligen en mikronivå, där vi möter fullt identifierbara individer.

När vi i fortsättningen kommer att tala om näringsutrymmet och dess

förändringar rör det sig i mycket hög grad om människornas livsmedelsförsörjning. I ett självhushållande samhälle som det svenska ännu vid slutet av 1800-talet till stora delar utgjorde var frågan om skörden och dess storlek av allra största vikt både för tillgången på mat och arbete för de breda folklagren.

1. Regionalnivå

Förändringar i näringsutrymmet kan ta sig olika former. Arealen av den odlade jorden kan ökas eller minskas. Vidare kan man tänka sig att en oförändrad areal kan ge växlande avkastning beroende på skördeutfall eller vilka grödor som odlats, eller hur intensivt jorden brukats. Båda metoderna kan komma till användning vid en fattigdomsundersökning. Känner man arealen kan man i grova drag beräkna produktionen och ta ställning till om denna räckte till för att försörja de människor som var beroende därav. Bättre är naturligtvis att direkt få reda på ur källmaterialet hur stor produktionen faktiskt varit. Då vi emellertid inte vet hur mycket av den som avsattes på andra håll är det allra bästa att få fram uppgifter om konsumtionens storlek. För 1800-talets del framstår det sista önskemålet som utopiskt. Återstår emellertid frågan om åkerareal och spannmålsproduktion.

Allt ifrån 1800-talets början föreligger i vår officiella statistik uppgifter om såväl den odlade jordens vidd som avkastningen för varje sädesslag. Fram till år 1820 föreligger t.o.m. årliga noteringar för varje socken, vilket gör det möjligt för oss att räkna fram produktionen. Uppgifterna hade insamlats genom församlingsprästernas försorg, men kom från 1820-talets början att flyttas över till länsstyrelserna, där de redovisades i landshövdingarnas femårsberättelser till Kungl. Maj:t i form av genomsnittssiffror för perioden.[21] Trovärdigheten i denna jordbruksstatistik, vare sig den nu insamlats av prästerskap eller kronobetjäning, ifrågasattes redan av samtida bedömare, vilket emellertid inte hindrat att uppgifterna kommit till användning även under vårt århundrade.[22]

I början av 1860-talet flyttades ansvaret för denna gren av statistiken över på hushållningssällskapen i länen. De infordrade uppgifterna var dock så omfattande att det skulle dröja åtskillig tid innan vår jordbruksstatistik uppnådde den täckning och kvalitet, som gör det möjligt att lägga den till grund för mera nyanserade uttalanden om utvecklingens gång.[23]

Vi kan därför konstatera att vi för större delen av 1800-talet saknar säker kännedom om såväl åkerareal som spannmålsproduktion. Därmed kan vi heller inte beräkna näringsutrymmets förändringar vad avser produktionen per capita. Då mycket litet är känt om den interna spannmålshandeln kan vi inte heller avgöra hur produktion och konsumtion förhöll sig till varandra. Men även om vi ägt säkra produktions- och konsumtionsuppgifter för länen skulle vi ändå inte i vår fattigdomsundersökning kommit längre än till ett konstaterande hur den genomsnittliga livsmedelsförbrukningen förändrats under perioden. Ett sådant konstaterande hade visserligen inte varit ointressant, eftersom den genomsnittliga levnadsstandarden i länet säkert påverkat även fattigdomens omfattning. Den fundamentala frågan om hur många som i länet levde på en standard i närheten av existensminimum eller något annat valt kriterium på fattigdom skulle vi ändå inte kunna besvara.

Då vi sett att statistiken knappast erbjuder några möjligheter att mäta näringsutrymmets nivå i absoluta mått återstår att försöka nalkas försörjningsmöjligheternas förändringar på indirekt väg. Man måste därvid skruva ned sina anspråk. I stället för att som ovan fråga hur stor produktionen i ett län varit kan vi försöka se om den varit större eller mindre än tidi-

gare. Skördeutfallet bestämde inte bara tillgången på mat. Det hade även stor betydelse för efterfrågan på arbetskraft och därmed också för försörjningsläget hos de jordlösa grupper, ur vilka de fattiga främst rekryterades.

a. Årsväxtrapporterna

Under 1700-talets senare del hade det byggts upp ett rapportsystem i landet som möjliggjorde för statsmakterna att förbereda de åtgärder som kunde bli nödvändiga vid en eventuell missväxt i någon provins. Man behövde ha tid på sig för att ändra tullsatser, införa förbud mot utförsel av spannmål och mot brännvinsbränning. Landshövdingarna ålades därför att genom kronobetjäning eller på annat sätt bilda sig en uppfattning om skördeutsikterna i sina län och sända in rapporter till Allmänna magasinskontoret och efter dess upphörande vid mitten av 1820-talet till Statskontoret.[24] Under tiden fram till 1870 begärdes sådana rapporter tre gånger om året, därefter infordrades skördeberättelsen endast en gång per år. Den viktigaste redogörelsen lämnades i mitten av oktober då man från de centrala myndigheternas sida förutsatte att man ute i länen hunnit företa behövliga provtröskningar. I denna rapport skulle meddelas "vad varje sädesslag vid anställde provtröskningar befunnits avkasta, denna avkastning till kornförökningen utsatt." Dessutom skulle landshövdingen fälla ett sammanfattande omdöme om "grödans beskaffenhet", såsom ymnig, god, medelmåttig, svag o.s.v.[25] Viktigt var naturligtvis med tanke på årsväxtberättelsernas funktion att landshövdingen noterade om skörden varit så dålig att behov av statligt spannmålsunderstöd kunde väntas uppkomma.

Denna tredje berättelse kom därefter att ligga till grund för Statskontorets årliga redogörelse till Kungl. Maj:t om skörden i riket. Under ett fåtal år intogs denna berättelse i författningstrycket men blev dock i regel otryckt. Materialet uppmärksammades dock av Tabellkommissionen som i anslutning till sitt nära förestående hundraårsjubileum fann det befogat att i berättelsen för 1851-55 betrakta befolkningsrörelsen i landet i något längre perspektiv än vanligt. Förutom kolumner över födda, döda och vigda i riket allt ifrån 1750-talet fanns även en kolumn över varje årsskörd i landet under perioden i en skala som gick från 0 till 9, utmärkande allt från fullständig missväxt till ymnig skörd.[26] Såsom källa till skördeomdömena angav kommissionen sina egna, Magasinsdirektionens och Statskontorets berättelser till Kungl. Maj:t. Man erkände samtidigt dock att omdömena endast kunde ge "en någorlunda tillförlitlig hänvisning på den inflytelse som årsväxten kan hava utövat på befolkningens årliga förändringar."[27]

Det var varken första eller sista gången som tabellverket på detta malthusianska sätt kopplade samman näringsutrymme och demografiska faktorer.

Skördeomdömena kom med någon annan skalindelning även till användning i en uppsats om skördarnas inverkan på befolkningsrörelsen, som J. Hellstenius publicerade under sin tid som tjänsteman på Statistiska centralbyrån, som efterträtt Tabellkommissionen som statistiksamlande myndighet. Utvecklingen hade av Hellstenius följts fram till år 1870. Han hade dessutom kompletterat de vanliga demografiska uppgifterna med markegångspriser, antalet tjuvnadsbrott och kasserade beväringar, allt i syfte att understryka skördeutfallets fundamentala betydelse för välståndets växlingar.[28] Nästa led i skördeomdömenas historia kom 1876, då en bilaga som åtföljde årets folkmängdsberättelse förtecknade de allmänna omdömena från 1748 och framåt, nu i 10-gradig skala men parallellt med de vanliga demografiska uppgifterna. Nya inslag var emellertid antalet emi-

granter och markering av särskilt farsotsdrabbade år.[29]

Redan 1915 hade Karl Åmark kort och utan närmare motivering utdömt de äldre skördeomdömena såsom varande av föga värde, men det skulle dröja in på 1950-talet innan materialets hela skröplighet skulle demonstreras.[30] P.E. Brolin påvisade att uppgifterna från 1700-talet till stora delar blott var senare rekonstruktioner. Han ansåg dock att omdömena från 1800-talet var bättre och även om noggrannheten inte heller här var fullgod var tendensen dock riktig genom att rikets olika delar vid sammanvägningen representerats i de proportioner som rimligtvis kan krävas.[31]

Några år efter det att Brolin publicerat sina rön kom G. Utterström att ytterligare skärpa kritiken av omdömena om rikets skördar. Hela diskussionen om deras trovärdighet liknades vid talet om kejsarens nya kläder, då Utterström funnit att några omdömen om skördeutfallet för riket som helhet aldrig hade avgivits varken under 1800-talets förra del eller tidigare. Uppgifterna från 1800-talet var därför inte av väsentligt större värde än 1700-talets, som Brolin hävdat. Utterström ansåg tvärt om att antalet felaktiga uppgifter snarast hade ökat.[32] Han hade kommit till denna slutsats genom att han funnit ett "annat, bättre material rörande skördeutfallet bevarat". Ett sammandrag därav publicerade han som bilaga till sin avhandling.[33]

Det är möjligt att den kritik som alltifrån Åmarks dagar riktats mot skördeomdömena för riket som helhet kommit att dra uppmärksamheten från de sammanfattande omdömen som fälldes varje år om skördeutfallet i varje län. Detta är så mycket märkligare som dessa länsomdömen finns publicerade i lättillgänglig form och täcker hela perioden från 1816. Tabellkommissionen, som uppenbarligen var svag för jubiléer, noterade således i sin berättelse för åren 1836-40 att sistnämnda år "ett fjärdedels sekel, utan något lika exempel förut i tabellverkets annaler framflutit i ett alldeles fredslugn."[34] Man ansåg det därför befogat att fira tilldragelsen genom att lämna en översikt av statistikens förnämsta delar för denna period. I den åtföljande tabellen har för varje län och år förtecknats skördeomdöme, vigslar, födda och avlidna, i sistnämnda fall även åtföljt av särskilda markeringar när mortaliteten ett år avvikit från det normala.[35] I ett par följande berättelser följde så kommissionen upp utvecklingen fram till 1850-talets slut, då skördeomdömena flyttades över i hushållningssällskapens årsberättelser och så småningom även till en separat serie i den officiella statistiken.[36] För perioden 1816-70 är dessa länsvisa omdömen enklast tillgängliga hos Hellstenius, som emellertid av typografiska skäl transponerat dem till siffervärden.[37]

Det visar sig nu att det material som Utterström betecknar som ett annat och bättre åtminstone för 1800-talets del utgöres just av dessa årsväxtrapporter från länen om vilka vi ovan talat. Till en del har alltså det material han publicerat i sin bilaga förelegat i tryck i mer än hundra år. För perioden efter 1816 synes därför Utterströms bidrag i detta avseende inskränka sig till att vi för vissa år får uppgifter om väderlek och grödornas skilda utfall. Det borde därför redan av det tryckta materialet vara möjligt att se om de omdiskuterade "officiella" skördeomdömena för riket åstadkommits efter ett acceptabelt vägningsförfarande.[38]

Skördeomdömet skulle som tidigare framgått gälla "grödans beskaffenhet". Vad menade man då vid denna tid med uttrycket gröda? Skulle endast spannmålsskörden bedömas eller skulle man även ta ställning till potatis- och höavkastningen, som man ju likaledes i berättelsen måste lämna uppgifter om? En genomgång av de otryckta berättelserna från Mellansverige som jag företagit visar att ingen praxis fanns utbildad och inga direktiv tydligen existerat. I berättelserna gäller det allmänna skördeomdömet

ibland uttryckligen endast spannmål, ibland spannmål och potatis, ibland både spannmål, potatis och hö. Många gånger talas det dock i rapporterna endast i allmänna ordalag om årsväxten, äringen eller grödan, utan att vi kan se vilka element som ingår. Stundom görs dock mera ambitiösa insatser och vi kan få en omfattande redogörelse för vilka grödor som fått ingå i kalkylen samt hur stor hänsyn som tagits till olika delar av länet. I vissa områden, t.ex. Stockholms läns, lämnades emellertid under avsevärda tidsperioder inga sammanfattande omdömen. I stället föredrog man att karaktärisera varje gröda för sig. Ibland kunde omdömena alldeles utebli. Dessa fall hör dock till undantagen.[39]

Utan hänsyn till att de tillkommit under växlande förutsättningar fördes så länsomdömena in i Statskontorets sammandragstablå, som åtföljde verkets ämbetsberättelse till Kungl. Maj:t.

Vi kan sammanfattningsvis för länens del konstatera att det från 1816 finns regelbundna uppgifter om skördeutvecklingen i lättillgänglig form. Omdömena tycks dock inte vara helt homogena till sin karaktär, då de tillkommit under något växlande definitioner på uttrycket gröda. Vi har emellertid sett att årsväxtberättelserna även innehåller korntal för en mängd grödor, d.v.s. visar relationen mellan utsäde och skörd, varigenom vi fått ytterligare möjligheter att bedöma skördeväxlingarna i länen. Inte heller korntalen är idealiskt utformade som indikatorer på skördens utfall. Många gånger anges nämligen inget bestämt korntal, utan vi får variationsvidden mellan fögderierna. Om den interna spridningen inom en korntalsuppgift på t.ex. 2-6 vet vi alltså ingenting. Ramen är dock sällan vidare än tre enheter.

Årsväxtberättelserna lämnar oss alltså tämligen detaljerade uppgifter om skördeutvecklingen. Den information vi får gäller dock om utfallet varit bättre eller sämre än vanligt och hur mycket större skörden av varje gröda varit än utsädet. Då vi emellertid inte vet den årliga utsädesvolymen före 1860-talet och även senare äger endast osäkra uppgifter därom, kan tillförlitliga produktionsberäkningar inte åstadkommas. Som tidigare framhållits skulle vi dock inte denna väg ha kommit längre än att räkna fram produktionen per capita utan att därför kunnat avgöra hur många personer i länet som levde på en standard under genomsnittet. Likväl måste årsväxtberättelsernas stora betydelse för en fattigdomsundersökning som denna starkt understrykas. De talar om för oss när försörjningsläget i provinserna varit som mest bekymmersamt, och vi får därigenom möjlighet att bättre förstå de fluktuationer i fattigdomens omfattning, som vi på andra vägar kan komma fram till.

b. Skördar och priser

Förutom årsväxtberättelsernas omdömen och korntalsuppgifter äger vi en annan källgrupp som möjligen kan lämna upplysning om hur skördeutfallet varit i de svenska länen under 1800-talet. I vår tid är det naturligt att tolka prisförändringar som tecken på ändrade relationer mellan utbud och efterfrågan på en vara. Det ligger därför nära till hands att vi frågar oss vilket ljus priserna kan kasta över produktionsväxlingarna för spannmålsprodukter under denna period. Var höjda priser i ett län bevis för att skördeutfallet varit dåligt i området eller bör förklaringen sökas på annat håll?

Uppgifter om varupriser flödar rikt under hela 1800-talet. Viss information kan vi hämta ur tidningar och företagsräkenskaper. Det är emellertid ett mödosamt källmaterial att hantera, samt dessutom av svårbestämbart värde. Lättast tillgängliga är de prisuppgifter som återfinns i länens markegångstaxor och som numera även föreligger i tryck i sådan form att vi kan följa prisernas växlingar alltifrån mitten av 1700-talet.[40] Som be-

kant fyllde markegången funktionen att naturaskatternas fysiska enheter kunde transformeras till pengar, vilket ett ordnat uppbördssystem och effektivt räkenskapsväsen krävde. Dessa taxor skulle i stort avspegla den prisnivå som rådde i området. Inom forskningen har det dock rått delade meningar i vad mån markegången kom att uppfylla denna målsättning.[41] Det finns emellertid inte anledning att här gå in i denna diskussion i annat än i en begränsad fråga, som vi nyss antydde. Kan vi tolka kraftiga prisstegringar som tecken på att skörden i området slagit fel? Ett uttalande av Karl Åmark tyder på att han skulle vara beredd att jakande besvara frågan:

> ... tages ett medeltal av priserna inom olika delar och för olika sädesslag, bör därigenom synes det kunna erhållas en någorlunda god bild av skördeförhållandenas allmänna gestaltning.[42]

Lennart Jörberg har dock visat att det vid mitten av 1700-talet inte alltid förelegat det enkla samband mellan pris och skörd som Åmark sökt göra gällande. Genom att använda de skördeomdömen som Utterström publicerat kunde Jörberg påvisa att områden med normala eller t.o.m. goda skördar stundom kunde få lika kraftiga prisstegringar i markegångstaxorna som de län över vilka missväxten dragit fram.[43] Ännu sämre samband mellan skördeomdömen och lokala prisförändringar kunde nyligen Göran Ahlström uppmäta för 1700-talets båda sista årtionden.[44]

Den bristande korrelation mellan skördeomdöme och markegångspris som kunnat iakttagas för 1700-talets del kan förklaras på olika sätt. Källunderlaget för skördenoteringarna kan för denna tid vara svagt eller felaktigt avspegla produktions- och marknadsförhållandena. Felet kan naturligtvis även ligga hos markegångstaxorna, som inte förmått på ett riktigt sätt uttrycka den lokala prisnivån på spannmål. Slutligen kan den bristande överensstämmelsen mellan skörd och pris tyda på att spannmålshandeln varit så väl fungerande att tendenserna till separata prisrörelser orsakade av skilda skördeutfall motverkats eller dämpats. Både Jörberg och Ahlström ansluter sig delvis till den sistnämnda förklaringsgrunden.

Jörberg ifrågasätter emellertid även skördeomdömenas förmåga att uttrycka annat än ytterlighetsfall. Genom sitt subjektiva ursprung och sin oprecisa form var omdömena inte lämpade för annat än beskrivningar av extremavvikelser, varför Jörbergs summering kommer att bli starkt besläktad med Åmarks tidigare citerade omdöme:

> Only price data would provide a more reliable picture of the harvest situation in the regions during the 18th century.[45]

För 1800-talets del, som också omfattas av Jörbergs prisstudie, företar han dock ingen motsvarande jämförelse mellan skördeutfall och markegång. Årsväxtberättelserna ger oss emellertid för detta århundrade bättre möjligheter att få en någorlunda säker uppfattning om skördeutfallet i länen. Vi kommer därför att i ett senare kapitel återvända till frågan om hur skörd och pris förhöll sig till varandra under 1800-talet. Genom att vi äger korntalsuppgifter kan vi lägga varje gröda mot sin egen prisserie. Jörberg har säkert rätt i att skördeomdömen inte bör betraktas som nyanserade utsagor. De bör å andra sidan inte heller på förhand dömas ut enbart för att de inte alltid stämmer med den bild markegångstaxorna lämnat.

c. Sammanfattning av regionalnivåns indikatorer

Genom jordbruksstatistikens brister saknas möjligheter att beräkna livsmedelsproduktionen före 1860-talet. Landshövdingeberättelserna lämnar endast osäkra utgångspunkter för en bestämning av den genomsnittliga skördevolymen under perioden. Vid mitten av 1860-talet blir jordbruksstatistiken bättre och hushållningssällskapen lämnar årliga uppgifter om sådd och skörd, uppgifter som dock måste betraktas som fortfarande behäftade med stora brister.

Då skörden emellertid var av den allra största betydelse för försörjningen måste indirekta metoder komma till användning för att klarlägga dess växlingar. Indikatorer på skördeutfallet kan hämtas ur såväl landshövdingarnas årsväxtberättelser som markegångstaxorna. Ingen av dessa båda källgrupper bör på förhand uteslutas. Inte någon kan dock väntas lämna annat än tämligen osäkra uppgifter om skördeutvecklingens allmänna karaktär i länen. De har sin största betydelse genom att uppenbara försörjningskriser kan kartläggas.

Såväl de kvalitativa skördeomdömena som markegångspriserna är lättast tillgängliga på länsnivån. Båda källserierna har sina rötter i fögderierna, men föreligger där endast i otryckt form. Alla möjligheter till anknytning till sockennivå saknas före 1860-talet.

De källor som alltså existerar tillåter oss därför att endast i mycket grova drag urskilja livsmedelskomponentens växlingar mellan goda och dåliga år. Vi saknar helt möjlighet att på denna väg komma fram till en ungefärlig uppfattning hur stor del av länens befolkning som tvingades leva på en otillfredsställande försörjningsnivå.

2. Lokalnivå

Vilka källmässiga möjligheter äger vi att studera fattigdomen på sockennivå? Vi har redan i det föregående noterat att årliga uppgifter om hur mycket som såddes och skördades ute i socknarna började samlas in genom hushållningssällskapens försorg fr.o.m. 1860-talet. De berättelser som sällskapen sände in till Statistiska centralbyrån för publicering var dock ofta mycket bristfälliga. Sockenuppgifter saknades många gånger, och trots att man på olika sätt försökte komma tillrätta med denna svaghet kvarstod länge allvarliga fel i de areal- och skördeuppgifter som lämnades. Under alla förhållanden kan vi via spannmålsproduktionen inte komma längre än till genomsnittssiffror för socknens invånare. Om konsumtionen per capita kan vi naturligtvis veta ännu mindre.

Hushållsklasser

Det svenska tabellverket kom att under tiden 1805-1855 lämna uppgifter om de allmänna ekonomiska villkor under vilka socknarnas hushåll levde. Ansvaret för att församlingens hushåll grupperades i ett antal klasser vilade på prästerskapet, som emellertid var instruerat att vid behov konsultera fögderitjänstemännen, d.v.s. kronofogdar och häradsskrivare. Åliggandet behövde dock inte fullgöras varje år, eftersom uppgifterna hörde samman med de folkräkningar, som under århundradet fram till 1855 företogs vart femte år.[46]

Till de folkmängds- och yrkesredogörelser som prästerna vid dessa tillfällen sammanställde hade de att dela socknens hushåll i tre eller fyra förmögenhetsklasser. Från 1805 till 1820 skulle de skilja mellan förmögna, behållna, fattiga och utfattiga hushåll. Till de fattiga hörde de som inte utan svårighet kunde ta sig fram samt fastighetsägare som var gäldbundna över sina tillgångar. De s.k. utfattiga hushållen bestod av personer som fick sin försörjning genom andras gåvor och hjälp. 1825, 1830 och

1835 års folkräkningar genomfördes med ett reducerat antal hushållsklasser. Den tidigare tabellens båda fattigklasser sammanfördes till en enda, varför de fattiga kom att bestå av dem som inte kunde försörja sig med egna medel. 1840 blev grupperna åter fyra. De båda sista utgjordes dels av dem som endast ägde en del av det de behövde för sitt uppehälle dels av sådana som helt och hållet måste försörjas av andra. Från allra första stund var varje hushållsklass uppdelad i fem underavdelningar med hänsyn till hur många personer hushållet rymde. Om denna förmögenhetsgruppering, som prästerna företog, vore tillförlitlig i den meningen att gemensamma kriterier fått styra separeringen hade vi här haft ett utomordentligt redskap för en undersökning av fattigdomens förändringar och växlingar. För vart femte år hade vi ägt uppgifter om hur stor andel av hushållen i riket som inte kunde försörja sig på egen hand, vi hade kunnat iaktta differenser mellan olika områden och vi hade kunnat se fattigdomens långsiktiga förändringar såväl på riks- som sockennivå.

Det visade sig emellertid svårt för prästerna att med samvetsfriden i behåll fullgöra uppgiftsskyldigheten i detta avseende. Klagomålen strömmade in och från flera håll betonades omöjligheten att betunga kronobetjäningen i denna sak vid en tidpunkt på året då mantalsskrivning och uppbörd tog all dess tid i anspråk. Svårigheten erkändes vid upprepade gånger av tabellverket, som t.ex. i sin berättelse från 1851-55 betecknade de inkommande uppgifterna som otillförlitliga vad avsåg de absoluta talen men likväl av värde för jämförelser mellan olika tider.[47] I berättelsen gjordes också en sådan för åren 1805 och 1855. Man konstaterade därvid att den allra fattigaste klassen på landsbygden under 50-årsperioden minskat sin andel från 16 till drygt 3 % av samtliga hushåll. Ännu kraftigare hade nedgången av den näst fattigaste klassen varit. Dit hade 1805 över 55 % av hushållen hört; 1855 var siffran nere i 16 %. Sammanställningen var dock inte helt rättvisande, eftersom klasserna ingalunda hade haft samma benämningar de båda åren, vilket tabellförfattaren sökte göra gällande. F.T. Berg, den blivande chefen för Statistiska centralbyrån och den som hade ansvaret för tabellkommentaren i detta avseende, tog emellertid siffrorna som bevis för att välståndet i landet stigit under perioden. Man kunde, hävdade Berg, "inrymma uppsåtliga eller icke uppsåtliga fel snart sagt till vad belopp som helst", så vore likväl siffrornas utslag otvetydiga.[48]

Även Gustav Sundbärgs tilltro till dessa uppgifter var tillräckligt stor för att han skulle låta dem ingå i emigrationsutredningens betänkande.[49] De dök även upp i en sociologisk avhandling så sent som 1974.[50]

Det finns dock föga skäl att ta prästernas hushållsgruppering på något större allvar. Tabellverket upptäckte sålunda att man på många håll ur redovisningen uteslutit alla hushåll som inte ägde eller brukade jord. Backstugusittare, inhyses- och undantagshjon kunde man helt enkelt hoppa över.[51] Hushållsbegreppet var tydligen så nära förknippat med husbondeinstitutionen att man vägrade beteckna familjebildningar utanför det egentliga husfolket som hushåll, även om dessa utgjorde egna matlag. Vid folkräkningen 1860 slapp till sist prästerna undan detta slag av klassificering, eftersom uppgifterna "mött så många inkast i avseende på uppgifternas tillförlitlighet och själva möjligheten att dem meddela."[52]

Redan ett anspråkslöst stickprov som jag företagit avslöjade så märkliga resultat att det vore föga mening att på allvar bearbeta detta material för att finna lokala och kronologiska växlingar i fattigdom. Siffrorna uppvisade nämligen förbryllande kastningar och rangförskjutningar även inom närliggande socknar. Tydliga tecken på att samma siffror oförändrat fick ingå i flera följande folkräkningar kunde vidare iakttas i flera fall, trots

att folkmängdsförändringar rimligen borde ha påverkat åtminstone de absoluta talen.[53] Även om dessa uppgifter skulle visa sig vara mindre tvivelaktiga på andra håll, skulle vi därmed inte kunna komma längre ned än till sockennivån. Vi vet att prästerna vid folkmängdsredogörelserna använde sig främst av sina husförhörslängder. Att nu i efterhand med hjälp av dessa längder söka identifiera de hushåll som betecknats som fattiga eller utfattiga vore att hänge sig åt blotta gissningar. Det finns ingen anledning tro att samtidens prästerskap därvidlag haft det särskilt mycket lättare. Materialets användbarhet inskränks dessutom av att vi endast får uppgifter med femåriga intervall. Fr.o.m. 1860 uteblir de helt och hållet.

3. Personnivå

Vi har vid vår genomgång ovan av olika slag av källmaterial, som kunnat kasta ljus över fattigdomen och näringsutrymmet, inte funnit något som på ett tillfredsställande sätt kan användas för att studera den översiktliga utvecklingen utan att förlora kontakten med lägre undersökningsnivåer. På länsplanet kan dock årsväxtberättelser och markegångstaxor ge viktiga fingervisningar om näringsutrymmets växlingar på kort sikt, växlingar som kan väntas ha haft stor betydelse för försörjningsläget för de fattiga människor som vi intresserar oss för. Dessa båda källor förmår endast tillgodose översiktsaspekten och även denna i begränsad utsträckning. Hur stor andel av länens befolkning, som vid skilda tidpunkter drevs ut i näringsutrymmets gränstrakter och tvingades leva på en standard som för samtid eller eftervärld måste framstå som otillfredsställande, kan vi alltså inte få reda på denna väg. Genomgången visade likaså att det inte heller på sockenplanet existerade några omedelbara uppgifter om andelen fattiga som kunde utgöra grundvalen för slutsatser om hur många som inte kunde försörja sig på egen hand.

Vilka möjligheter har vi då att på den allra lägsta undersökningsnivån, där vi rör oss bland fullt identifierbara individer, urskilja vilka som kan väntas falla under vår fattigdomslinje och vilka som klarat sig bättre här i livet? Vi behöver tills vidare inte använda oss av en mera preciserad fattigdomsdefinition än den traditionellt fysiologiska, som utförligt behandlades i ett tidigare avsnitt. På denna nivå sammanfaller alltså näringsutrymmets nedre gräns och existensminimum. Vilka källmässiga utsikter har vi att ringa in de fattiga under 1800-talet?

a. Utspisningsstater

En metod att mäta konsumtionsnivån på det individuella planet har anvisats av E.F. Heckscher. För att avläsa levnadsstandardens höjd och förändringar från 1500-talet och framåt lät han bearbeta ett antal utspisningsstater för slott och större gårdar. Han kunde därigenom ta hänsyn till livsmedelkonsumtionens samtliga produkter.[54] Heckscher använde sig av en utpräglad komponentmetod och vägde samman de födoämnen som ingick i staterna efter deras respektive kalorivärde. Han nådde alltså fram till ett sammanfattande mått på levnadsstandard, begränsad dock till livsmedelskomponenten, vilket kunde försvaras med att denna del av konsumtionen var av helt avgörande betydelse för individernas välfärd. I princip tillåter oss alltså Heckschers metod att med näringsfysiologiska kriterier bedöma om man i detta avseende levde i fattigdom eller inte. För oss räcker det dock att konstatera att vi på denna väg får svårt att nå fram till andra samhällsgrupper än pigor, drängar och andra sysselsatta vid större gårdar. Vi möter arbetsföra och fullt försörjda personer men knappast de fattiga människor vi är på jakt efter.

Som en sorts utspisningsstater kan vi även betrakta de undantagsförmå-

ner som åldriga jordbrukare garanterat sig vid fastighetens överlåtelse till barn eller andra. I de intecknade köpekontrakten kan vi i många fall återfinna sådana villkor om årliga leveranser av livsmedel m.m. Däremot kan vi ingenting veta om hur transaktionerna mellan parterna sedan i verkligheten utvecklade sig. Även för torpare har man för 1800-talets förra hälft sökt klarlägga deras livsmedelsstandard med hjälp av räkenskapsmaterial, främst bevarade avräkningsböcker från bruk.[55] Inte heller här synes man dock ha kommit längre än till beräkningar av gruppens genomsnittskonsumtion. Vilka torpare som var fattiga och vilka som inte var det har tydligen inte kunnat urskiljas i materialet.

Utspisningsstater existerar visserligen även från andra håll. Genom bevarade räkenskaper från t.ex. barmhärtighetsinrättningar av olika slag kan vi få reda på mathållningen för de allra fattigaste i samhället. Det vore dock att se fattigdomen i trångt perspektiv om man satte likhetstecken mellan de fattiga och de på fattighus och av "ömma stiftelser" omhändertagna. Det skulle få den orimliga konsekvensen att fattigdomen syntes öka i takt med att samhällets vilja och resurser att hjälpa de svaga växte.

Även andra gruppers konsumtion kan med företagsräkenskaper i viss utsträckning beräknas. Det gäller emellertid nästan alltid uppgifter om uttag från bruksmagasin o.dyl. Däremot kan vi naturligtvis inte veta vilka andra försörjningskällor de berörda ägt. Därtill kommer att vi för att kunna dra vår fattigdomsgräns måste känna till försörjningsbördan, som i det enskilda fallet visserligen kan klarläggas med hjälp av husförhörs- och mantalslängder men som kräver tidsödande arbete.

Vi kommer denna väg att endast kunna studera fattigdomens utbredning bland vissa grupper och individer. Att dessutom kontinuerligt följa dessa under längre tidsperioder torde vara uteslutet.

b. Potentiell konsumtion

De sätt vi nyss behandlat att få fram vilka personer, som levde i så dåliga villkor att de måste med en fysiologisk definition på fattigdom ha fallit under en sådan "poverty line", har uteslutande rört sig på komponentmetodens område. Det har alltså varit fråga om att studera konsumtionen, mätt med reala storheter som kalorier m.m. I ett föregående avsnitt såg vi att varorna även kunde summeras med hjälp av det monetära viktsystemet. Det finns då två vägar att gå. Vi kan antingen väga samman värdet på levnadsstandardens element ex post genom att studera hur mycket individerna lagt ned på olika produkter under en viss tidsperiod. Vi skulle alltså med andra ord ha tillgång till de berördas hushållsbudgeter. Det ligger i sakens natur att vi därmed bara skulle kunna mäta några få individers standard, då ett systematiskt insamlande av sådana hushållsräkenskaper hör 1900-talet till, åtminstone i vårt land.

Den andra vägen leder oss fram till konsumtionen ex ante. Vi söker därför att bestämma den potentiella konsumtion som en inkomst av viss storlek tillåter. För att kunna dra en fattigdomslinje behöver vi alltså utarbeta en minimibudget under hänsynstagande till familjens storlek. Värdet på budgeten blir alltså fattigdomsgränsen. Om familjen faller på den ena eller andra sidan av denna gräns blir beroende av medlemmarnas sammanlagda inkomst.[56]

Att fastställa de produkter som oundgängligen är nödvändiga möter inga oöverstigliga svårigheter. Det finns för 1800-talets del ingen anledning att behandla näringsbehovet på ett annat sätt än för vår egen tid, eftersom folk förr i världen behövde lika mycket mat som vi vid uträttandet av jämförbara sysslor. Vill vi komplicera det för oss kan vi naturligtvis laborera med antaganden att arbetsdagarna förr var längre, "vinterdvalan" kan-

ske en realitet, arbetstakten möjligen lägre o.s.v.[57]

Några svårigheter att finna priser på de varor som vi inkluderat i vår minimibudget föreligger heller inte om vi nöjer oss med länsnoteringar. Är vi inte tillfreds med de senare kan vi möjligen söka i bruksmagasinens räkenskaper.

Efter att på detta sätt ha dragit en monetär fattigdomsgräns kan vi gå till nominallönerna och se, fortfarande under hänsynstagande till försörjningsbördan, vilka av löntagarna som saknade möjlighet att fly från fattigdomen.

Vilka yrkesgrupper har vi då möjligheter att nå denna väg? Som alltid kan de rika bruksräkenskaperna lämna oss uppgifter om hur mycket företagen betalat ut i lön till vissa individer. Här föreligger dock ofta den svårigheten att ersättningen utgick i såväl kontanter som naturaprodukter.[58] Därtill kommer att brukens anställda ibland tog ut mera varor ur magasinen än vad de kunde betala. Då dessa skulder regelbundet avskrevs måste denna "extrakonsumtion" betraktas som en indirekt inkomst och har också av forskningen behandlats som sådan.[59]

De inkomster som under hela 1800-talet är lättast att komma åt är dagsverkarnas, då markegångstaxorna innehöll uppgift om hur mycket som denna yrkesgrupp i genomsnitt för länet kunde påräkna för en dags arbete. Det visar sig dock att ersättningen kunde vara mycket växlande även inom ett och samma län, vilket framgår av de inkomstuppgifter som från 1860-talet återfinns i den tryckta jordbruksstatistiken.[60] Olika sysslor betalades uppenbarligen olika. Gruppen dagsverkare var tydligen också tämligen brokig och rymde allt från fullt arbetsföra män i sina bästa år till sådana skröpliga inhyseshjon, som för att kunna överleva tvingades ta de sysslor inga andra ville ha. Vi kan under inga förhållanden dra slutsatsen att markegångstaxornas dagsverksnotering kan på allra lägsta nivå användas som mått på de fria arbetarnas löner. Även om uppgifterna vore väl belagda och återspeglande en reell lönenivå bland jordbrukets arbetare skulle de likväl vara i det närmaste oanvändbara vid en fattigdomsundersökning. Dagsförtjänsten är naturligtvis av föga värde att känna till eftersom vi inte vet hur många dagar per år arbetaren varit sysselsatt. Vi kan därför inte heller räkna fram om inkomsten räckt för att hålla dagsverkaren och hans familj över fattigdomsstrecket. Vi kan alltså konstatera att vi saknar möjlighet att via den potentiella konsumtionen komma längre än till en ytterst osäker uppfattning om vad en tänkt, genomsnittlig dagsverkare i länet behövde tjäna per år för att inte med fysiologiska kriterier dömas som fattig.

c. Sammanfattning

Vi har funnit att vare sig vi använder komponent- eller penningmetoden vid våra försök att bestämma vilka personer, vilkas näringsutrymme var alltför trångt för att tillförsäkra dem en fysiologiskt acceptabel standard, kommer vi endast att kunna nå begränsade yrkesgrupper i det agrara samhället. Hur representativa dessa kategorier var för sin tid och sitt område är omöjligt att fastställa. Vi kan därigenom inte heller knyta de olika undersökningsnivåerna till varandra.

E. MOT EN TEORETISK DEFINITION PÅ FATTIGDOM

Vi har i föregående avsnitt förgäves letat efter sådant källmaterial från 1800-talet att vi kunnat avskilja de individer, grupper och regioner som präglats av ett alltför smalt näringsutrymme. Vi skall nu på sätt och vis försöka gå motsatt väg och betrakta fattigdomen som ett tillstånd, utmärkt genom avsaknaden av resurser till annat än vad som oundgängligen erfordras. En sådant brist kan väntas framträda på skilda nivåer. Den kan gälla såväl samhällen som individer.

Överskottsbegreppet

Inom socialantropologin har överskottet alltsedan 1920-talet kommit att bli ett centralt, men omdiskuterat, begrepp. Med anknytning till såväl fysiokratiska och liberala nationalekonomer som marxistiska teoretici har överskottet kommit att för vissa antropologer tjänstgöra som själva generatorn för den ekonomiska utvecklingen och den sociala differentieringen i samhället.[61] Överskottet har därvid ofta fått beteckna den del av det samlade produktionsresultatet som återstått, då samhällsmedlemmarnas fysiologiska behov täckts, varigenom möjliggjorts uppkomsten av en växande, icke-producerande klass. Använt i denna bemärkelse blir alltså överskottet en motsvarighet på samhällsplanet till den del av individens konsumtion som ligger ovanför hans fysiologiska existensminimum.

Eric Wolf har på individplanet försökt precisera detta överskottsbegrepp. Han indelar produktionsresultat för jordbrukaren i fyra kategorier med avseende på deras olika användningsområden. Den första klassen kallar han kaloriminimum. Det är alltså den del av produktionen som nödvändigtvis måste gå till brukaren och hans familj för att de över huvud taget skall ha möjlighet att överleva.[62] Den andra kategorin är ersättningsfonden, ur vilken kostnader för ett bibehållande av produktionsapparaten måste täckas. Hit hör utsäde, verktygsreparationer och kläder. Så långt kan därför knappast ersättningsfonden betecknas som en del av ett överskott. Wolf går emellertid vidare och hävdar att ur denna fond måste hämtas medel för anskaffning av produkter, som utan att vara av livsviktig karaktär ändå såsom "kulturellt nödvändiga" ingår i rådande teknologi.[63]

Ceremoni- och skattefonderna utgör emellertid ett överskott som frambringats av sociala regler och diktat. Den förstnämnda används huvudsakligen på det lokala planet för att tillförsäkra individen där en tryggad ställning i släktkretsen och delaktighet i andra sociala förbindelser. Genom att med sitt överskott finansiera ceremonier och ritualer köper han sig sålunda medlemskap i gemenskapen. Skattefonden kommer däremot att slussas till en överordnad grupp i samhället vilken ensidigt kan bestämma villkoren. Denna grupp har, utan att själva vara ett led i produktionsprocessen, enligt Wolf, "påtagit sig speciella verkställande och administrativa funktioner, ofta med hjälp av vapenmakt."[64]

Det överskott som den enskilde producenten till äventyrs kan ha, då familjens livsupphälle är tryggat, försvinner alltså i Wolfs modell åt olika håll. En del går åt till reinvesteringar, en annan till "sociala" ändamål. Vad som sedan blir över tar överheten hand om. Någon möjlighet för den enskilde att på sikt höja sig över existensminimum förefaller inte modellen tillåta.

En självklar invändning som man rikta mot Wolfs modell är att skattefonden uppenbarligen försvinner spårlöst från producenten, utan att denne kan påräkna någon som helst kompensation. Det förefaller emellertid fullt möjligt att komplettera teorin med ett led som innefattar en återfördelning av resurserna. Vi kommer därigenom att närma oss en forskningsinrikt-

ning som emanerar från B. Malinowski och som vidareutvecklats av K. Polanyi och andra antropologer. Hos dem leder den ekonomiska processen till att överskottet samlas in till vissa centra, där resurserna omfördelas. Självklart utesluter inte denna enkla modell att exploatering av vissa grupper kan förekomma. Det förefaller dock nödvändigt att komplettera Wolfs deterministiska utarmingsmaskineri med en mekanism som åtminstone teoretiskt tillåter en del av "överskottet" att återföras till de producerande klasserna i samhället. Det finns visserligen skäl tro att inte alla individer blir delaktiga i fördelningssystemets återströmmar. Men det finns anledning förmoda att inte heller alla har något överskott att avvara när deras minimibehov väl täckts. Om de därmed ställs utanför samhällets skydd är avhängigt av rådande politiska värderingar.

Näringsutrymme är ett centralt begrepp vid alla fattigdomsundersökningar, vare sig dessa rör sig på det internationella, nationella eller lokala planet. Men det är också den naturliga utgångspunkten för alla försök att avgöra om en individ är fattig eller inte. Räcker hans resurser till för att blott trygga familjens drägliga försörjning eller äger han dessutom ett överskott, som samhället kan dra in och använda för allas — eller ett fåtals — bästa? Vi har i det föregående sett att vi för 1800-talets del inte har något källmaterial som gör det möjligt för oss att urskilja näringsutrymmets omfattning i varje enskilt fall och detta vare sig vi talar om regionala, lokala eller individuella förhållanden. Däremot har vi tillfälle att tämligen väl fastställa tidpunkter, då t.ex. missväxter åstadkom att näringsutrymmets gränser kröp närmare de breda folklagren och gjorde tillvaron bistrare och antalet fattiga rimligtvis större. Men hur många människor som ständigt eller för längre eller kortare tid tvingades leva på en näringsstandard som medicinskt eller socialt var otillbörlig kan vi inte fastställa annat än undantagsvis.

Genom att tolka fattigdom främst som brist på överskott kan vi möjligen komma längre. Vi kan försöka ta reda på vilka samtiden bedömde som oförmögna att lämna ifrån sig något överskott. Därmed kommer vi att slå in på en väg som för mer än fyrtio år sedan anvisades av E.F. Heckscher och som inte mycket skiljer sig från den som socialantropologerna använder vid behandlingen av överskottsbegreppet.

Låt oss därför pröva en definition på fattigdom som ett tillstånd hos en individ som helt saknar överskott och som använder alla sina resurser för att tillgodose rent elementära behov. Eftersom överskottet i praktiken alltid samlas in i form av skatt kan definitionen uttryckas på följande sätt: fattig är den som inte förmår betala skatt.

Vi kommer nu närmast att försöka applicera denna definition på det svenska 1800-talssamhället och dess skattesystem.

KAPITEL III

De fattiga i 1800-talets beskattningsmaterial

Detta kapitel kommer huvudsakligen att röra sig kring tre frågor.[1] Den första sammanhänger med hur vår preliminära definition på fattigdom skall kunna omvandlas till ett operationellt mätinstrument. Den andra frågan rör var i beskattningsprocessen vi kan väntas finna de bästa mätpunkterna. Slutligen har vi också att diskutera de konsekvenser för undersökningens resultat som vårt val av metod kan få.

A. SKATTETITLAR

Vi har valt att teoretiskt definiera fattigdom som oförmåga att betala skatt. Vad menas då med skatt? Finansteoretikerna har lämnat efter sig en mängd förklaringar och indelningsgrunder. För oss finns det ingen anledning att blanda oss i dessa definitionsbataljer. Det bör dock vara en självklarhet att hålla isär skatter och övriga offentliga inkomster. Under 1800-talet inflöt som alltid till statens och socknens kassor en mängd avgifter som inte var av skattenatur, utan som utgjorde ersättning för vissa varor och tjänster som enskilda beställt. Hit hör alltså många ting från skatteköp till postbefordringsavgifter.

Svårare är det att dra upp klara gränslinjer mellan skatter och besvär. De sistnämnda innebar ofta vissa arbetsåligganden som vilade på byar, socknar eller andra gemenskaper.[2] Hit hörde främst knektehållet och båtsmansroteringen, men även skyldigheten att bygga och underhålla vägar, broar, kyrkor och fattighus. Besvären gällde alltså ofta rent lokala behov. De åvilade dessutom nästan alltid endast hemmansägare och hemmansbrukare, eftersom arbetsfördelningen i regel rättade sig efter jordebokens mantalsbråk. Ansvaret för att arbetsuppgifterna fullgjordes låg dock på hela kollektivet, inte på dess enskilda medlemmar. Besvären skiljer sig även i ett annat avseende från skatterna; de var bestämda till sitt maximala omfång men utgick inte varje år lika, eftersom insatserna bestämdes av det aktuella behovet.[3] Efter det att 1862 års kommunalreform lagt grunden för en fastare lokal beskattningsmakt kom efterhand åtskilliga av de gamla besvären att fullgöras via skattsedeln.

Inte heller de indirekta skatterna har vi i detta sammanhang anledning att bekymra oss om. Som tullar och acciser riktar sig dessa skatter mot konsumtionen eller produktionen, inte mot bestämda personer som i för-

väg debiteras och görs ansvariga för att utskylden levereras in.

För att göra vår definition meningsfull måste vi därför inskränka oss till de direkta skatterna, vilka under 1800-talet huvudsakligen bestod av tre olika slag: förmögenhetsskatter, inkomstskatter och personella skatter. Vi har nu att granska dessa i tur och ordning för att finna en logisk och samtidigt hanterlig bestämning av uttrycket "att inte kunna betala skatt".

1. Förmögenhetsskatter

Hit hör ett stort antal skattetitlar av olika ålder och proveniens. De hade dock det gemensamt att de alla utgick efter egendomens storlek, ofta differentierade med hänsyn till om jorden var av krono-, frälse- eller skattenatur. Under större delen av 1800-talet bestod förmögenhetsskatterna av s.k. räntor och av fastighetsbevillning. Jordeboksräntan upptog en mängd persedlar som statsmakterna under århundradenas gång vid olika tidpunkter lagt på befolkningen. Räntans sammansättning växlade mellan skilda provinser och socknar beroende på ortens produktionsinriktning. Även närliggande hemman kunde stundom ha skiftande räntepersedlar.[4] En annan skattetitel var mantalsräntan, som tillkommit under 1600-talet som tillfälliga avgifter som emellertid kom att bli bestående under en brokig samling undertitlar.[5] Både jordeboks- och mantalsräntan förtecknades i jordeboken, där det även fanns anteckningar om tiondet. Denna sistnämnda skatt var ursprungligen en avkastningsskatt av så hög ålder att den sades vara "av Kristus påbjuden samt av Adam och hans söner först utgjord".[6] De hittills behandlade förmögenhetsskatterna var naturaskatter, d.v.s. utgick i form av vissa kvantiteter av bestämda varor och tjänster. Genom markegångstaxorna kunde de debiterade skattepersedlarna stundom bytas mot andra eller mot kontanter.[7]

Fastighetsbevillningen utgick alltid i pengar. Såsom bevillning var det en pålaga som riksdagen åtagit sig för en valperiod i taget. Den beräknades efter det fastighetsvärde som fastställts av lokala taxeringskommittéer vid årliga sammankomster. Innehavaren kunde visserligen överklaga kommitténs beslut och får värdet nedsatt, men helt kunde han inte undgå skatten.[8]

Alla förmögenhetsskatter, vare sig de var av bevillnings- eller räntenatur, var ovillkorliga i den meningen att när skatten väl debiterats måste den också betalas. Om skatten erlades av den som formellt ägde jorden eller av den som brukade den var ur kronans synvinkel likgiltigt. Skatten åvilade egendomen och saknade därför innehavaren medel eller lånemöjligheter måste fastigheten försäljas — frivilligt eller exekutivt.[9]

Vi ser alltså att vi inte via förmögenhetsskatterna har någon möjlighet att ringa in de fattiga i samhället, då vi här kommer att röra oss bland hemmansägare och brukare av mantalssatt jord på en nivå högt över den där vi kan vänta återfinna de fattiga människor som vi är på jakt efter.

2. Inkomstskatter

Även inkomsterna för vissa yrkesgrupper beskattades i form av bevillning. Långt ifrån alla var emellertid före 1861 underkastade denna skatt. Den största kategorin bland dem som slapp undan var möjligen de nyss omtalade ägarna eller brukarna av landets hemman. De ansågs genom räntor och förmögenhetsbevillning redan vara tillräckligt betungade. Även torpare var fram till 1860-talet helt befriade från inkomstbevillning.

Då emellertid såväl städernas som landsbygdens "fria" arbetare återfinns bland de yrkesgrupper som var underkastade denna skatt förefaller våra möjligheter större än tidigare att se vilka som inte kunde betala utan

föll under vårt fattigdomsstreck. Ett försök enligt dessa riktlinjer har också nyligen gjorts av A.M. Fällström.[10] Hon har allt efter storleken på deras sammanlagda inkomstbevillning uppdelat hushållen i Göteborgs stad under perioden 1800-1840 i fem klasser. En av dessa kallar hon "de fattiga", utmärkta av att familjemedlemmarna tillsammans betalat mindre än 24 skillingar i inkomstskatt. Att hon använt sig av hushållet som undersökningsenhet motiverar hon med att husfadern var ansvarig för allas skatter. Hon har emellertid även en annan motivering för sitt förfaringssätt:

> För det andra måste många anställda ses som ett tecken på större rörelse framför allt för hantverkare eller när det varit fråga om rent tjänstefolk ett tecken på ekonomiska tillgångar, som tillät en högre service- och därmed levnadsstandard. Till sist kom troligen i denna tids storfamiljer, där de vuxna barnen ofta bodde hemma tills de gift sig åtminstone, allas inkomster hela hushållet till godo.[11]

Flera invändningar kan dock riktas mot denna arbetsmetod. Hennes betonande av hushållet som ekonomisk enhet är säkerligen helt berättigat, men samtidigt är denna uppfattning svår att applicera på forskningsmaterialet. Alla hushållsmedlemmar var inte underkastade inkomstbevillning. Såväl i stad som på landsbygd var årsanställda drängar och pigor befriade liksom lärlingar i hantverk och fabriker. Dessutom var allmogens hemmavarande söner, mågar, döttrar och sonhustrur undantagna från denna skatt, såvida de inte ägde egen beskattningsbar förmögenhet.[12]

Den andra invändning gäller hennes fattigdomsgräns. Att dra denna vid 24 skillingar innebär nämligen att vi får skilda reella gränser för landsbygden och städerna, eftersom var och en hade sin egen "skattetabell". Inkomstskatten för arbetsfolk utan årstjänst var sålunda betydligt lägre på landet.[13] Detta förhållande, som Fällström inte synes ha observerat, kan ha snedvridit hennes resultat, då en av Göteborgs stadsdelar, Majorna, i beskattningshänseende hörde till det landsbygdsfögderi som omgav staden.

En ytterligare invändning kan riktas mot hennes metod att via bevillningsbelopp dra en fattigdomsgräns och indela hushållen i skilda klasser. På undanskymd plats i sin undersökning visar hon nämligen att betydande belopp, som debiterats, aldrig kom att levereras in till staten, då hushållen inte förmått betala skatten. Mellan 1820 och 1840 fick omkring 20 % av hushållen sina skatter avskrivna.[14] För ett enstaka år lämnar hon också uppgifter om hur stor andel av hushållen i de olika inkomstgrupperna som på detta sätt slapp betala för sina fattigdoms skull. I gruppen "fattiga" var det 18 % och bland "låginkomsttagarna" 15 % av hushållen som fick sina utskylder avkortade efter resultatlösa utmätningsförsök från kronobetjäningens sida.[15] Själva det kamerala materialet uppvisar sålunda att Fällströms fattigdomsdefinition inte håller måttet.

Efter 1861 kom inkomstbevillningen att utgå efter något ändrade principer. Tidigare hade städernas borgare och näringsidkare liksom vissa av landsbygdens yrkesgrupper varit indelade i ett antal skatteklasser för varje yrkesgren och med vissa minimiavgifter för varje klass. 1861 blev inkomstbevillningen proportionell, dock med det undantaget att inkomster under en bestämd gräns helt befriades.[16] Från denna tidpunkt kan det möjligen vara mera berättigat att försöka via inkomsterna spåra de fattiga, eftersom denna gräns uttryckligen sades markera existensminimum. Då taxeringen länge dock fortsatte att ske i schablonartade former innebär inte heller skatteomläggningen på 1860-talet att vägen omedelbart öppnas för en fattigdomsundersökning.[17]

Inte heller inkomstbevillningen är alltså lämpad om vi vill komma åt de

allra sämst ställda i samhället. Åtminstone före 1860-talet var många grupper helt befriade från denna skatt, utan att vi därför kan tolka detta som tecken på fattigdom.

Av de förmögenhets- och inkomstskatter som vi nu behandlat har ingen visat sig lämplig att använda för en operationell definition på fattigdom. Återstår emellertid ytterligare en möjlighet, de personella skatterna.

3. Personella skatter

De personella skatternas storlek bestämdes varken av individens förmögenhet eller inkomst. De var till sin konstruktion av mycket ålderdomlig karaktär genom att alla vuxna personer debiterades lika utan principiell hänsyn till växlande ekonomisk bärkraft bland de skattskyldiga. Indrivningen var därför inte heller beroende av något taxeringsförfarande, som rättvist kunde fördela bördorna mellan medborgarna allt efter vars och ens betalningsförmåga. Däremot var det inget som hindrade att skillnader stundom gjordes mellan män och kvinnor eller mellan olika åldersgrupper. Principen kunde naturligtvis inte heller dölja sanningen i det gamla talesättet: inför tiggaren förlorar kejsaren sin makt. Den som ingenting äger kan självfallet inte heller betala skatt.

a. Skyddsavgift

En av dessa personella skatter benämndes personlig skyddsavgift, då den ansågs utgå som ersättning för det skydd som staten enligt naturrättslig åskådning tillförsäkrade medborgarna. Den pålades första gången 1719 och kvarstod som en del av bevillningen till år 1883, då den försvann. Skatten kallades också "bevillning efter första artikeln" efter sin placering i bevillningsstadgorna. Fram till 1823 skulle alla skattskrivna betala skyddsavgift; kvinnorna dock lägre belopp än männen. Detta år flyttades åldersgränsen fram till 17 år, under det att övriga personella skatter fortsatte att som tidigare utgå redan från det personen fyllt 15 år. Samtidigt sänktes skyddsavgiftens övre åldersgräns från 63 till 60 år, där den blev bestående till 1863 då den helt togs bort. Denna övre åldersgräns hade dock inte varit generell. Hade en person möjlighet att genom tjänst, rörelse eller undantagsbeting försörja sig själv eller levde han i sådana omständigheter att han var underkastad förmögenhets- eller inkomstbevillning skulle skyddsavgift krävas oavsett personens ålder.[18]

b. Mantalspengar

Med sina rötter i 1600-talet var mantalspengarna under 1800-talet den äldsta av de personella skatterna. Den skulle dessutom fortleva fram till 1930-talets slut. I motsats till skyddsavgiften började mantalspengarna utgå redan då en person fyllde 15 år. För att inte skattskrivarna skulle behöva hålla reda på två åldersgränser beslöt riksdagen 1840 att mantalspengar skulle börja betalas först då en person fyllt 17 år. Eftersom samma riksdag senare tog ett annat beslut som flyttade skyddsavgiftens nedre gräns från 17 till 18 år fortsatte man likväl att hålla sig med två skattskrivningsgränser fram till 1857.

Liksom för skyddsavgiften fanns ingen generell övre åldersgräns, då mantalspengarna inte längre behövde betalas. Skyldigheten kvarstod om personen genom jordbruk, annan näring eller tjänst ägde självständig bärgning, en bestämmelse som vi längre fram får anledning att återkomma till. I praxis spökade länge en gammal regel som medgav rätt för personer utan beskattningsbar förmögenhet att efter fyllda 63 slippa undan mantalspengar. Denna övre åldersgräns, vare sig den nu var lagligen grundad eller inte, bortföll uttryckligen 1863.

Alla som upptogs som betalande i mantalslängden var emellertid inte alltid skyldiga att erlägga de debiterade avgifterna. Ägare och brukare av hemman på 1/4 mantal och därunder slapp mantalspengar och en del av bevillningen, om de ägde fyra minderåriga barn. Samma rätt tillkom torpare, fiskare och arbetare såväl i städer som på landsbygd. Bestämmelsen tillkom ursprungligen som ett led i en merkantilistisk politik att med olika medel stimulera befolkningstillväxten i landet. Samma åskådning skymtar också bakom de befrielser från mantalspengar som beviljats arbetarna vid manufakturerna i Eskilstuna och på en del andra håll. Annan bakgrund har emellertid beslutet från år 1853, då landets alla backstugusittare och inhyseshjon slapp denna skatt.

De här berörda grupperna, som sålunda enligt särskilda bestämmelser undantagits från mantalsbetalning fram till 1863, hade alltså debiterats i vanlig ordning och fått skattsedlar, där mantalspengarna var upptagna. Avgiften krävdes emellertid inte in, eftersom beloppet vid uppbörden avfördes som s.k. extra ordinarie avkortning, ett uttryck till vilket vi strax skall återkomma, eftersom det spelar en central roll i den fortsatta undersökningen.[19]

c. Kurhusavgift

Både mantalspengarna och skyddsavgiften var statsskatter som ingick till statskontoret respektive riksgäldskontoret. Skattskrivarna hade dock skyldighet att debitera och kräva in vissa andra medel som därefter skulle levereras direkt till bestämda inrättningar utan att först ingå till statskassan. Till denna grupp skatter hörde folkskolemedlen och kurhusavgifterna. De förstnämnda började utgå först 1845 och är därför av mindre intresse för oss.

Kurhusavgiften förtjänar emellertid av flera skäl större uppmärksamhet. I spåren på de arméer som dragit härjande fram över napoleontidens Europa hade följt ett växande antal fall av syfilis och andra könssjukdomar. Denna utveckling framkallade på många håll krav på åtgärder från myndigheternas sida, krav som framstod som desto mera berättigade som nya behandlingsmöjligheter erbjöd sig. I Sverige erhöll prästerskapet skärpta tillsägelser att övervaka både det sedliga och kroppsliga tillståndet hos sina församlingsbor. Även kronobetjäningen ålades att genast till länsstyrelsen rapportera alla de fall av venerisk smitta som under namn av saltsår, frätsår, fattigmanssjuka m.m. uppträdde bland allmogen i distriktet.[20] För utvidgning av det system av fasta och ambulatoriska kurhus för de sjukas vårdande som fanns på en del platser i landet beslöt 1818 års riksdag att en personell avgift skulle påläggas alla mantalsskrivna personer i riket. Förvaltningen av dessa medel och vårdanstalter skulle vara en länens angelägenhet. Varje kurhusdirektion ägde rätt att inom vissa gränser bestämma avgiftens storlek. 1873 förvandlades kurhusmedlen till en allmän sjukvårdsavgift, som företrädesvis skulle användas till att bereda kostnadsfri vård åt veneriskt sjuka. I samband därmed bestämdes även att sjukvårdsavgiften i likhet med övriga personella skatter skulle utgå med halva beloppet för kvinna. Före 1873 hade alla betalat samma avgift oavsett kön. Beloppet kunde dock växla mellan olika år och mellan olika kurhusdistrikt.[21]

Kurhusavgiften skulle alltså erläggas av alla i mantalslängd skattskrivna personer. Samma åldersgränser gällde sålunda för både mantalspengar och kurhusmedel. Vi konstaterade emellertid tidigare att vissa grupper kunde slippa undan betalningen av mantalspengarna trots tidigare debitering. För kurhusmedlen var det annorlunda. Här fick ingen lindring ske för att man hade många barn. Backstugusittare, inhyseshjon och manu-

fakturarbetare måste betala som alla andra skattskrivna. Erlade man mantalspengar och skyddsavgift, erlade man också hurhusavgift. Betalade man bara en enda skatt var det alltid fråga om kurhusavgift. Den var den enda som före 1863 primärt drabbade samtliga mantalsskrivna och den kan därför betecknas som beskattningens undre gräns. Efter 1863 utgick samtliga personella skatter efter samma grunder. Men inte heller då förlorade kurhusavgiften omedelbart sin särställning. Ytterligare ett årtionde fortsatte den att uppgå till lika belopp för man och kvinna. Först efter omvandlingen till allmän sjukvårdsavgift 1873 kom den att få samma konstruktion som övriga personskatter, d.v.s. männen betalade dubbelt så mycket som kvinnorna.

Vi kan alltså efter denna genomgång av olika personella skatter konstatera att den som före 1860-talet grep djupast ned i befolkningsskikten var kurhusavgiften. Den tjänstgör som vårt "skattegolv" och vår definition på fattigdom kan därför också formuleras: att inte betala kurhusavgifter. Därmed är emellertid inte alla våra definitionsproblem lösta. Våra fattiga kommer nämligen att bestå av 2 grupper. Den ena består av sådana, vars ekonomiska ställning var så dålig att man redan vid skattskrivningen bedömde debitering så utsiktslös att man befriade dem från skatt. Den andra gruppen utgöres av de personer vilka man vid skattskrivningen haft förhoppningar om att de kunde tåla en viss beskattningsbörda, förhoppningar som sedan visat sig komma på skam när skatten skulle drivas in, varför den måst avkortas. Hur dessa båda grupper sållas fram av samtidens beskattningsmaskineri behandlas i följande avsnitt.

B. BESKATTNINGSMASKINERI

Den närmaste målsättningen är nu att studera de mekanismer som fanns inbyggda i tidens skatteapparat för att utskilja de människor som enligt vår definition kommit att framstå som fattiga. Det kan därför inte bli tal om att vi i det följande behöver observera det komplicerade maskineriets alla finesser. De personella skatter som vi närmast är intresserade av spelade finansiellt en underordnad roll i förhållande till de tunga posterna bland de direkta och indirekta skatterna. Den del av skattesystemet som omfattar t.ex. grundskatter och fastighetsbevillning får därför en mindre utförlig behandling än den förtjänar med tanke på sin ekonomiska och politiska betydelse. Tidens skattediskussioner berörde sålunda ofta frågor som vi här aldrig får anledning att gå in på. För en ekonomisk-historisk undersökning av välståndsfördelningen i hela samhället vore naturligtvis en sådan begränsning omöjlig. Denna gång finns dock ingen anledning att spegla den dramatik som utspelade sig högt över huvudena på de fattiga människor som här står i centrum.

Beskrivningen av 1800-talets skattemaskineri kommer att ske i tre etapper. Först behandlas regler och mekanismer som styrde debiteringen av de personella skatterna. Den grupp fattiga som vi här söker urskilja är alltså sådana personer som i fortsättningen kommer att benämnas "befriade". Därefter kommer uppbördssystemet att granskas för att vi skall komma fram till sådana fattiga som fallit under vår definition genom sin oförmåga att betala skatterna de debiterats. Med en något oegentlig term kommer denna grupp att kallas "avkortade". Som en sista etapp i behandlingen av skattesystemet kommer uppmärksamheten även att något riktas mot dess kontroll- och övervakningsapparat.

1. Debitering och befrielse

Från landets predikstolar lästes varje år någon gång i oktober upp kungörelsen om mantalsskrivning, varigenom församlingsborna fick en ny påminnelse om sin skattskyldighet. Mantalsskrivning förrättades så av häradsskrivaren i slutet av november eller början av december månad. Vanligtvis höll man till i sockenstugan, men fanns ingen sådan kunde någon gästgivargård eller annan lämplig lokal komma i fråga. Till förrättningen hade alla som i socknen ägde eller brukade hemman eller lägenheter att personligen eller genom ombud infinna sig för att lämna sina mantalsuppgifter. Dessa skulle innehålla namn, ålder, yrkesbeteckning eller andra upplysningar som kunde inverka på hur stor skatt som skulle utgå. Uppgifterna skulle inte bara innefatta husbonden och hans familj utan även övriga personer som var anställda i hans tjänst eller var bosatta på hans ägor. I princip skulle upplysningarna lämnas i skriftlig form, men allmogen hade tidigt utverkat sig rätten att muntligen redogöra för sina förhållanden.

De skriftliga och muntliga uppgifterna låg till grund för den egentliga mantalsskrivningen och fördes av häradsskrivaren in i mantalslängden. Han övervakades därvid av landshövdingens ombud, som skulle vara en ståndsperson som med nödiga kunskaper även förenade anseende i orten. Närvarande var även kyrkoherden eller annan församlingspräst som hade att med husförhörslängdernas hjälp lämna nödiga kompletteringar av mantalsuppgifterna. För att man skulle få så noggranna upplysningar som möjligt om sockeninvånarna fanns också länsman och fjärdingsman till hands, liksom vissa av socknens förtroendemän.[22]

Något protokoll fördes inte vid förrättningen, men resultatet av övervägandena framgår av mantalslängden, som skulle tjänstgöra som den personella beskattningens grundval. Denna längd skulle förteckna i olika kolumner såväl skattskyldiga som befriade. Inte minst husförhörslängden skulle därvid möjliggöra för häradsskrivaren och hans bisittare att ingen glömdes bort eller fördes i felaktig kolumn. Under tre rubriker redovisades de personer som befriades från skatt: underåriga, soldater samt överåriga.[23] Till de underåriga hörde, vilket framgått tidigare, fram till 1841 alla som ännu inte fyllt 15 år, en åldersgräns som så småningom kom att flyttas upp till 18 år. En annan grupp som i mantalslängden återfinns under egen befrielserubrik är de meniga soldaterna i indelta armén, som fram till 1860-talet slapp de personella skatterna som en sorts indirekt löneförmån. Denna rätt övergick dock år 1864 till de värvade soldaterna. Skattebefrielsen gällde under hela perioden endast den egna personen, inte övriga familjemedlemmar.

Den tredje befrielsegruppen i mantalslängden utgöres av dem som under växlande rubriker fördes i en särskild kolumn. Rubriken kunde på vissa platser vara kortfattad som "befriade för särskilda orsaker" eller "överåriga", ibland kunde den växa ut till "vanföre, svagsinte och bräcklige, som ej ha inkomst och kunna sig själva försörja". 1812 års mantalsskrivningsförordning som var i kraft till 1861 talar om dem "vilka för ålderdoms- och andra bräckligheter icke kunna sig själva försörja" och fortsätter:

> Och som desse sisnämnde, enligt ... bevillningsstadgan, äro från utskylder befriade i händelse de ej äga särskild förmögenhet, överstigande vad de till oundgänglig livsbärgning tarva, så må när detta förhållande anmäles men ej med fullgiltiga skäl styrkas kan med borgen av tvenne närvarande antagas, under förbindelse för dem att där efteråt annorlunda befinnas skulle erlägga vad den i befrielsekolumnen uppförde betala bort.[24]

Att en sådan borgen antecknades i mantalslängden förefaller emellertid vara mindre vanligt. Vi har dock uppenbarligen här en grupp som är av särskilt intresse för oss i vår fattigdomsundersökning. Under denna rubrik bland de befriade måste vi ha en samling människor som genom sin försörjningsoförmåga och medellöshet helt eller delvis bör räknas till de fattiga som vi är på jakt efter. När vi därför i fortsättningen talar om befriade, åsyftas just denna grupp, inte soldater eller underåriga.

I samband med omläggningen av den personella beskattningen 1863 undantogs från skattskrivning "de som njuta fattigunderstöd, ävensom de vilka enligt vederbörande kommunalstyrelses intyg, böra för fattigdom eller sjuklighet ... befrias."[25] Beslutsansvaret för om en person skulle befrias eller inte övertogs alltså av kommunalnämnden, som ägde rätt att låta en av sina ledamöter övervara förrättningen.[26]

Mantalslängden skulle avspegla förhållandena vid skrivningsårets slut, men då den i vissa socknar upprättats redan i mitten av november var det naturligt att vissa förändringar hann inträffa under de veckor som återstod fram till nyår. Den mantalslängd, som häradsskrivaren renskrivit efter det att mantalsskrivningarna slutförts inom fögderiet, tillställdes därför pastor i början av det nya året. Denne skulle jämföra mantalslängdens uppgifter med husförhörsbokens. Felen skulle nu rättas vid sockenstämmans justering av längden. En del befriade personer kunde därvid anses ha sluppit för lindrigt undan, varför de uppdebiterades. Andra som skrivits för skatt kunde under mellantiden ha fått sina ekonomiska förhållanden så väsentligt ändrade att de nu befriades av sockenstämman, vars protokoll bifogades längden. Ändringarna förefaller vissa häradsskrivare ha fört in direkt i längden. Vanligare var det emellertid att särskilda förändringsextrakt upprättades som kompletteringar till den justerade längden.[27]

På försommaren sammanträdde de beredning- och taxeringskommittéer som huvudsakligen skulle sysselsätta sig med att fastställa taxeringsvärden och bevillningsavgifter. Även här kunde dock ändringar av mantalslängdens gruppering av befolkningen företas, genom att personer flyttades från en kolumn till en annan.[28] Rättelserna lämnades till häradsskrivaren i form av protokollsutdrag, vilket åtminstone för taxeringskommittéernas del inte beredde några svårigheter eftersom häradsskrivaren eller annat kronoombud deltog i arbetet.

När taxeringsarbetet närmade sig sitt slut på sensommaren och årets markegångstaxor var satta kunde på hösten den formella debiteringen av de skattskyldiga ta sin början. Med jordebok och tiondelängder beräknades grundskatterna, med taxeringslängder angavs storleken på bevillningen och med mantalslängden kunde de personella skatterna fördelas. Sammanställningen av vad var och en skulle erlägga under olika skattetitlar gjorde häradsskrivaren i en s.k. specialuppbördsbok.[29] I en särskild kolumn fanns även plats för anteckningar om hur mycket som sedan vid uppbörden betalades in. De skattskyldiga var i uppbördsboken sammanförda på samma sätt som i mantalslängden, nämligen efter hushåll. Under husbondens namn fördes såväl hans familj som hans anställda.

I mantalslängden fanns alla upptagna till namn, ålder o.s.v. Uppbördsboken upptog endast namnet på hushållets överhuvud. Något annat var heller inte behövligt, eftersom husbonden var ansvarig för allas skatter.

Varje sådan huvudperson tillställdes så ett utdrag ur uppbördsboken, en debetsedel, som följaktligen lämnade besked om hur mycket innehavaren skulle betala av olika skatter. Debiteringen var alltså nu avslutad, uppbörden kunde börja. Mer än ett år hade då gått sedan prästen från predikstolen hade läst upp landshövdingekungörelsen om den kommande skattskrivningen.

2. Uppbörd och avkortning

Till uppbördsstämman, som hölls i februari eller mars, hade socknens alla innehavare av debetsedel att infinna sig personligen eller genom ombud. Erlades inte utskylderna i tid var den försumlige omedelbart förfallen till böter. Uppbörden verkställdes av fögderiets kronofogde, som i uppbördsboken noterade allt som betalades under övervakning av häradsskrivaren som skulle föra egna kontrollängder.[30]

Hur gick det då för dem som av någon anledning inte betalat på utsatt dag? Efter slutad stämma skulle indrivningen av de oguldna skatterna börja utan dröjsmål. Kronofogden gick därför igenom uppbördsboken och antecknade i särskilda restlängder alla dem som inte infunnit sig på stämman och fullgjort sin betalningsskyldighet. Dessa restlängder överlämnades så till läns- och fjärdingsmän, som i sina distrikt fick överta ansvaret för att skatteskulderna drevs in. Denna indrivning av kronoskatter försiggick utan särskild order från landshövdingen, tvärtemot regeln för annan utsökning.[31]

Med restlängden i näven for alltså kronobetjänterna, biträdda av några nämndemän, runt i socknen under veckorna efter uppbördsstämman för att "hemsöka" de restskyldiga. De kunde exekutivt utta det felande beloppet, eller om inga kontanta medel fanns att uppbringa lägga kvarstad på så mycket av lösegendomen som svarade mot skatteskulden.[32] Vid indrivningen hade dock tjänstemännen att se till att det gods först utmättes, som gäldenären lättast kunde avvara, och det sist med vilket han bedrev sin näring. Den skuldsattes alla ägodelar kunde emellertid inte tas i mät. Kvar skulle alltid lämnas nödiga gång- och sängkläder samt annat som gäldenären och hans familj oundgängligen behövde för sitt livsuppehälle.[33]

Över det utmätta godset upprättades en pantförteckning, varefter den skuldsatte underrättades om att varorna i händelse av att skatten inte betalades inom viss tid skulle försäljas på exekutiv auktion. Pantlistan undertecknades av kronobetjäningen, samt upplästes sedan för godkännande på sockenstämman.

Det inträffade att man vid indrivningsförsöken inte fick tag på den eftersökte, eftersom denne flyttat från orten. Man hade då att, om inga upplysningar fanns att få genom grannar och präster, genom landshövdingeämbetet utverka efterlysning. I de fall man kunde konstatera att flyttningen skett inom fögderiet kunde indrivningsuppdraget lätt överflyttas till fjärdingsmannen i inflyttningssocknen. Hade den restskyldige emellertid slagit sig ned i en trakt utanför fögderiets gränser måste kronofogden hos sin kollega begära handräckning. Kronofogdarna skulle nämligen, likaväl som landshövdingarna på sin nivå, biträda varandra i indrivningsarbetet. Över de restförda personer, som flyttat utanför fögderiet till känd adress, upprättade så kronofogden en handräckningsförteckning, som han för vidare åtgärder tillställde landshövdingen. Dessa handräckningar kunde resultera i att det resterande beloppet så småningom inflöt. Om de eftersökta personerna inte kunde anträffas fick kronofogden efter en tid anhålla hos högre myndigheter om skatteskuldens avskrivning, vilket emellertid endast innebar att skuldbeloppet avfördes ur kronoräkenskaperna. Påträffades den eftersökte senare uppdebiterades de avskrivna skatterna.

Det för oss intressantaste fallet är när den restskyldige påträffades där han enligt mantalslängden hörde hemma men vid indrivningen visade sig sakna medel och möjligheter att betala. Då ingen utmätningsbar egendom fanns, återstod för kronobetjäningen ingen annan möjlighet än att låta skatten gå till avkortning. Innan detta fick ske måste man dock först undersöka om någon annan person kunde göras ansvarig för skattens erläggande. Vi nämnde tidigare att husbonden alltid var ansvarig för sina an-

ställdas utskylder. Han var likaledes tvungen att gå in och betala om det vid utmätningen visat sig att någon av hans torpare eller landbönder saknat tillgångar för skattens täckande. För arbetare, backstugusittare och inhyseshjon, som bodde på hans ägor, var han betalningsansvarig endast om han "njutit en mot utskylderna svarande tjänstbarhet", d.v.s. haft dem mera regelbundet i sin tjänst.[34]

Om nu ingen fanns som var ansvarig för de resterande skatterna hos den person som var föremål för indrivning och inget fanns att ta i pant gick beloppet sålunda till avkortning för fattigdom. För att en sådan avkortning skulle komma till stånd krävdes att personen i fråga inte ägde mer än vad yttersta nödtorften krävde. Detta skulle indrivningsmännen styrka genom en förteckning av den skattskyldiges egendom, innefattande även sådant som lagligen inte kunde tas i mät. Dessa förteckningar låg sedan som verifikationer till de avkortningslängder, som kronofogden upprättade och vilka han lät uppläsa för granskning och justering på sockenstämman.[35]

Längderna över avkortningar innehöll emellertid även andra än sådana som motiverades med fattigdom. Det kunde på uppbördsstämman ha visat sig att det i något fall förelåg så uppenbara debiteringsfel att en omedelbar rättelse var rimlig. En person kanske hade debiterats på två ställen, en kvinna kunde ha förts in i felaktig kolumn och belastats med skatteavgifter för män, ett fattighjon kunde ha placerats bland de betalande o.s.v. Sådana avkortningar fördes upp under rubrik "fel debitering". En annan grupp avkortningar utgjordes av sådana som gällde personer, som avlidit före 1 maj föregående år, d.v.s. före uppbördsårets början.

Vid uppbördsårets utgång den sista april skulle häradsskrivaren på basis av sina egna anteckningar och kronofogdens noteringar i uppbördsbok och avkortnings- och restlängder sammanställa den s.k. summariska räkningen. I debet visar denna vad som enligt uppbördsboken borde utgå, i kredit vad som betalts, avkortats och restförts under uppbördsarbetet. Denna summariska räkning insändes därefter, undertecknad av såväl häradsskrivare som kronofogde, för granskning till länsstyrelsen. Såsom verifikationer medföljde pantlistor, avkortnings-, handräcknings- och restlängder.[36]

I och med summariska räkningens avgivande i maj månad var huvudparten av kronofogdens uppbördsarbete avslutad. Ännu återstod dock att se till att det pantade godset löstes in eller försåldes, att de handräckningar som begärts resulterade i form av levereringar eller bevis om att berörda personer saknat utmätningsbara tillgångar, varigenom kronofogden kunde låta utskylderna gå till avkortning etc.

Mot slutet av sommaren var det så dags att göra upp sluträkningen för årets uppbörd, den s.k. specialräkningen. I princip var den uppgjord på samma sätt som den summariska, men specifikationerna av de olika posterna gick här längre. Även denna gång sammanställdes räkningen av häradsskrivaren, men genom sin underskrift påtog sig även kronofogden en del av ansvaret.[37] Fögderiernas specialräkningar insändes till länsstyrelsen, där de kom att ligga till grund för "landsboken", en sammanfattning av och redogörelse för kronans alla inkomster och utgifter i länets fögderier, städer och förvaltningsorgan. Landsböckerna hamnade så småningom i Statskontoret, där de ingick i det räkenskapsmaterial som låg bakom landets rikshuvudbok.

Såsom den naturliga utgångspunkten för all forskning i det kamerala materialet förtjänar fögderiernas specialräkningar särskild uppmärksamhet. Varje skattetitel redovisades för sig. På de personella skatternas debetsida återfinns antalet personer, som enligt mantalslängder och föränd-

ringsextrakt hade att betala skatten. Vi får här uppgifter om var i de voluminösa verifikationsakterna längdsammandrag och extrakt återfinns. När vi går dit får vi ytterligare sidhänvisning till varje sockens längder. Däremot framgår det inte direkt av specialräkningen hur många som befriats från skatten. För att få fram dessa uppgifter måste vi gå till de enskilda mantalslängderna eller de sammandrag däröver som återfinns bland verifikationerna.[38] Viktigt är dessutom att med hjälp av specialräkningen undersöka om det finns några förändringsextrakt som gjort sammandragets eller mantalslängdens uppgifter inaktuella.

På skattetitelns kreditsida har noterats alla leveranser som kronofogden gjort till statens kassa av de medel han fått in. Vi kan därför i viss utsträckning se hur trögt eller lätt uppbördsarbetet gått. Här finns emellertid för oss viktiga uppgifter om storleken på avkortningsbeloppen, fördelade på olika rubriker. Vi får sålunda besked om hur mycket som avkortats för personer som avlidit före uppbördsårets början, hur mycket som härrör från felaktig debitering, och — det för oss viktigaste — hur mycket som avkortats för fattigdom. På uppslaget för mantalspengar och bevillning finns ytterligare en avkortningsrubrik, för innehav av fyra barn. På kreditsidan finns också noterat hur mycket som i fögderiet var utestående vid räkenskapsårets slut och vars indrivande var beroende av handräckning, efterlysning, konkursutredning etc. Även här erbjuds vi möjligheter att genom sidhänvisningar söka oss ned i det bakomliggande materialet. Vi kan sålunda gå till sammandrag över socknarnas avkortningslängder eller vidare till enskilda längder, där de avkortade personerna förtecknats.

Av specialräkningen och avkortningslängderna framgår endast hur mycket som avkortats, inte hur många. Som tidigare framhållits utgick kurhusavgiften med samma belopp för man och kvinna. För denna skatt kan vi alltså mycket lätt räkna fram hur många personer som gömmer sig bakom avkortningslängdernas belopp. Fram till 1869 kan vi redan i specialräkningen se hur många som för sin fattigdom fått sina kurhusavgifter avkortade. Från denna tidpunkt lämnas emellertid endast uppgifter om det totala avkortningsbeloppet, då specifikationen av de olika avkortningstitlarna flyttats ned till verifikationerna, där de dock lätt kan återfinnas.[39] Genom att kurhusavgiften 1873 förvandlades till en allmän sjukvårdsavgift som utgick med olika belopp för män och kvinnor berövas vi möjlighet att omedelbart kunna räkna fram antalet personer bakom längdernas avkortningssummor. Genom en metod som skildras längre fram kan dock för 1860-talets del konstateras att avkortningslängderna i samtliga län rymde i det närmaste lika många av vartdera könet.[40] Under antagande att detta förhållande blev bestående kan avkortningsbeloppen även i fortsättningen avlockas besked om det ungefärliga antalet avkortade. På de allra lägsta undersökningsnivåerna kan under alla förhållanden avkortningslängden läggas mot mantalslängden för socknen, då de båda handlingarna förtecknade hushållen i samma ordning. Den sistnämnda längden ger sålunda besked om hur många personer det avkortade hushållet rymde.

Uppbördsarbetet var emellertid inte helt avslutat i och med avgivandet av fögderiets specialräkning. Denna hade nästan alltid en utgående balans, som bestod av sådana restantier som ännu var utestående. Det kunde vara fråga om handräckningsanhållanden som ännu inte resulterat i leveranser eller avkortningsintyg. Oftast gällde dock restantierna personer, vars nya bosättningsort man inte kände och vars skatteskulder man inte utan särskilt medgivande från de reviderande myndigheterna fick avskriva i räkenskaperna. En annan kategori som ibland återfinns bland de restskyldiga var personer som försatts i konkurs, då det ofta tog lång tid innan

kronoutskylderna kunde erläggas ur konkursmassan. Avsevärd tid kunde alltså förflyta efter det att den egentliga uppbörden avslutats, innan samtliga restförda skattemedel influtit eller avskrivits. Därtill kom att myndigheternas revision av räkenskaperna stundom kunde resultera i att delar av debiterings- och uppbördsarbetet måste göras om.

3. Kontroll och revision

Hela skattesystemet var överdraget av ett nät av inbyggda kontroller, vilka möjliggjorde för de centrala myndigheterna att kontinuerligt övervaka att inga oväntade störningar eller läckage inträffade. Häradsskrivaren kontrollerade sålunda kronofogden i dennes uppbördsarbete och höll sina överordnade underrättade om verksamhetens gång. Kronofogden i sin tur såg till att häradsskrivaren fullgjorde sin redovisningsskyldighet genom att upprätta fögderiets räkenskaper. Sockenstämmorna skulle granska och erkänna mantals- och avkortningslängderna, men inte heller denna lokala kontroll ansågs tillräcklig. Landshövdingeämbetets landskontor var därför skyldigt att gå igenom alla handlingar som sammanhängde med häradsskrivarens debiteringsarbete och kronofogdens uppbördsverksamhet.[41]

Den egentliga revisionen av länens räkenskaper skedde dock i kammarrätten. Där kontrollerade revisorer på låg tjänstemannanivå att debitering, uppbörd och redovisning skett i enlighet med författningarnas krav. Man bedömde därvid såväl de vidtagna åtgärdernas laglighet som lämplighet. Det hände att revisorerna gick igenom enskilda mantalslängder och undersökte varje befriad person. Deras bedömning grundade sig därvid naturligtvis inte på faktisk personkännedom utan på de berörda personernas yrkesbeteckning. Som tidigare framhållits kunde befrielse inte under några förhållanden beviljas vissa grupper, t.ex. ägare eller brukare av hemman. Fram till 1861 förekom ideliga kompetenstvister mellan kammarrevisionen och taxeringskommittéerna, vilka senare ansåg sig företräda svenska folkets urgamla rätt att sig självt beskatta.[42] I bevillningsförordningen 1861 föreskrevs dock uttryckligen att kammarrätten vid länsräkenskapernas granskning inte fick anmärka på de beslut som fattats av taxerings- och prövningskommittéerna ute i länen.[43] Däremot kvarstod naturligtvis kammarrättens skyldighet att påtala andra felaktigheter som uppkommit under debiterings- och uppbördsarbetet.

Kammarrättens anmärkningar gick alltid genom landshövdingeämbetet, som genom sitt landskontor ägde skyldighet att yttra sig däröver. Innan kammarrätten tog slutgiltig ställning hade dessutom yttranden infordrats från fögderitjänstemännen och berörda sockenstämmor, förutom från de personer, vilkas beskattning var föremål för anmärkning.[44]

Ett fällande utslag gick för verkställande till häradsskrivare och kronofogde. Det yrkade beloppet uppdebiterades sålunda och gick växlande öden till mötes. Det kunde erläggas utan protest, och saken var därmed ur världen. Den som varit föremål för åtgärden kunde under mellantiden ha passat på att försvinna. Handräckning och efterlysning följde i vanlig ordning. Men indrivningen kanske också blev resultatlös genom att den betalningsskyldige saknade tillgångar, varför avkortning måste tillgripas. Kammarrättens beslut kunde emellertid även överklagas hos Kungl. Maj:t. När dess utslag var klart kunde nästan ett årtionde ha gått sedan den höstsöndag, då prästen läst upp landshövdingens kungörelse om årets mantalsskrivning.

Beskattningsprocessen var alltså en utdragen historia. Det torde vara uteslutet att mer än tillfälligtvis följa en befolknings vandring genom hela skattelabyrinten tills den siste passerat utgången. Vi måste stanna tidigare för att läsa av storleken på den fattigdomsström, som skattemaskineriet avskilt. Detta behandlas i följande avdelning.

C. EN METOD ATT MÄTA FATTIGDOM

I början av 1930-talet framförde E.F. Heckscher teorin att den mantalsskrivna befolkningen skulle kunna användas som mätare på landets välståndsutveckling. Han hade bearbetat mantalslängdernas uppgifter om hur många som debiterats mantalspengar under perioden 1634-1820 i sex mellansvenska län och därvid funnit slående likheter mellan de olika områdena vad avsåg växlingarna i antalet debiterade. Förändringarna var, enligt Heckscher, alltför stora och plötsliga för att de skulle kunna förklaras av befolkningsutvecklingen. Han drog därför slutsatsen att goda tider ledde till att de skattskyldigas antal ökade; när tiderna blev sämre genom krig och missväxter sjönk antalet igen. Heckscher förutsatte alltså att skattemaskineriet hade varit tillräckligt flexibelt för att tillåta ett visst hänsynstagande till befolkningens växlande skattekraft.[45]

Kritik har ur skilda synpunkter riktats mot Heckschers metod, senast och mest övertygande av Gösta Lext, som kunnat påvisa att olika administrativa reformer starkt kommit att inverka på hur många som vid skilda tillfällen blivit föremål för beskattning.[46] Han konstaterade därför att om man vill ha en mätare på svenska folkets välståndsutveckling måste man söka annorstädes än i fluktuationerna av antalet mantalsskrivna. Men han har också gett en anvisning om i vilken riktning ett sökande borde vara meningsfullt:

> Ett (negativt) mått på välståndet, som borde vara ganska tillförlitligt men som kan vara besvärligt att åstadkomma, är (netto)summorna på de skattebelopp, som uppfördes på restlängd eller avkortades.[47]

Det finns anledning att ta fasta på Lexts rekommendationer. Att såsom Heckscher endast ta hänsyn till dem som befriades vid mantalsskrivningarna är uppenbarligen otillfredsställande, eftersom A.M. Fällström redan visat att antalet personer, som inte kunde betala sina debiterade skatter, stundom kunde vara betydande.[48] Att såsom Lext föreslår, koncentrera sig till de avkortade, leder möjligen inte heller till någon bra metod att mäta fattigdom. Vi måste kunna fånga in såväl de befriade som de avkortade. Först då har vi uppfyllt de krav vårt val av fattigdomsdefinition medfört.

Den närmast till hands liggande metoden att fastställa antalet befriade är att utgå från fögderiernas specialräkningar. Därigenom får vi möjlighet att se vilka förändringar som företagits efter mantalsskrivningens slutförande. Genom sammandragen i verifikationerna får vi snabbt fram antalet befriade män och kvinnor i såväl hela fögderiet som i alla socknar. Vill vi så studera de befriade närmare kan vi lätt gå till mantalslängden och finna deras namn, ålder, yrke och familjeförhållanden. I längdens marginal återfinns dessutom motiveringen till befrielsen. Vi kan se om de befriats för att de varit fattighjon, arbetsoförmögna etc. Genom kurhusavgiften kan vi utan svårighet med specialräkningen komma fram till hur många personer i fögderiet, som inte för sin fattigdoms skull kunnat betala de debiterade skatterna. Avkortningssammandragen lämnar så upplysning om antalet i varje socken, och vi har därifrån inga större besvär att komma fram till de avkortade individerna. Fylliga utmätningsprotokoll kan ibland lämna en konkret och detaljerad bild av det liv som denna grupp fattiga tvingades leva. Även om dessa protokoll oftast är tämligen schablonartade vet vi ändå att själva förhållandet att avkortning kommit till stånd med nödvändighet inneburit att personerna inte ägt annat än vad den yttersta nödtorften krävt.

Med mantalslängdens hjälp kan vi även ta reda på hur många minderåriga barn varje fattig familj ägde. Dessa barn återfinns dock i kolumnen för

underåriga. För att se hur många fattiga barn det fanns i en socken måste vi därför plocka fram dem ett efter ett. Ett sådant förfarande är dock alltför tids- och arbetskrävande för att man skall kunna överblicka större områden eller utvecklingslinjer. Då målsättningen för denna undersökning varit att förlägga studien till flera plan, men väsentligen till länsnivå, har denna grupp barn till fattighjon och medellösa änkor och arbetare måst utelämnas. De fattiga barnens öden och relativa betydelse får därför överlämnas till andra krafter inom forskningsprojektet. Rent principiellt föreligger inga hinder att med samma metod, som här kommer till användning, räkna fram de fattiga, inklusive underåriga barn. Det bör dock med viss skärpa framhållas en gång för alla att när vi i fortsättningen talar om fattiga avser vi alltid vuxna personer.

Avgränsningar

Enligt den definition på fattigdom som vi kommit fram till skulle detta tillstånd utmärka personer som vid vuxen ålder inte betalade skatt. När det gäller att fastställa storleken på de båda grupper, som kommit att falla under denna definition, uppkommer dock vissa praktiska problem, eftersom skattemaskineriet för varje beskattningsår var i arbete under avsevärd tid. Långt efter det att de ordinarie betalningsterminerna var utlupna kunde, som tidigare skildrats, större eller mindre belopp fortfarande vara utestående. Om vi väljer att mäta fattigdomen så som den framträder vid tidpunkten för specialräkningarnas avgivande, kommer sålunda en del personer, som enligt definitionen bör ingå bland de fattiga, att falla utanför, genom att de fortfarande som potentiella skattebetalare återfinns på restlängderna vid denna tid och först senare kom att "visa färg". Innan vi definitivt väljer att stanna vid specialräkningen som avläsningspunkt, måste storleken på denna grupp fastställas, så att inte vi luras att lämna en betydande del av de fattiga utanför vår undersökning.

Vi nämnde tidigare att avkortningslängderna även rymde en rubrik för sådana personer som vid mantalsskrivningen felaktigt kommit att debiteras. Tänkbart är att vi även här kan finna ett större eller mindre antal fattiga personer, som sålunda befriats i efterhand.

Under revisionsarbetet förekom att personer, som befriats eller fått sina skatter avkortade, uppdebiterades av en eller annan orsak. Vi skulle med andra ord med våra fattiga inlemmat sådana som enligt revisorernas bedömande egentligen inte borde höra dit, då de personer, som vi registrerat som fattiga, så småningom fick betala skatt. Även denna grupps storlek bör fastställas. Slutligen har vi den mycket svåra frågan om vårt källmaterial över huvud taget lyckas fånga in hela befolkningen. Vi vet att det i äldre tid var vanligt att man sökte undgå, inte bara skattskrivning utan även registrering som sådan i skattelängden. Att de fattiga på detta sätt höll sig undan sågs ännu under 1700-talet tydligen med förestående av vissa skattskrivare, vilkas arbete därigenom minskade. Under 1800-talet var det annorlunda. Principiellt skulle socknens alla invånare förtecknas vid mantalsskrivningen. Uteslutet är emellertid inte att även i fortsättningen en del personer, frivilligt eller ofrivilligt, undgick mantalsskrivning. Vi bör därför försöka fastställa vilken inverkan denna grupp kan väntas ha för vår fattigdomsmätnings reliabilitet.

För denna sistnämnda grupp talar allt för att bristerna i mantalslängden var som störst under 1800-talets första hälft. Genom mantalsskrivningsreformen i början av 1860-talet ökade häradsskrivarnas möjlighet att fånga in hela befolkningen genom att mantals- och kyrkoskrivningsprocedurerna fördes mera i samklang med varandra, vilket inte hindrade att man även senare regelbundet i landshövdingeberättelser och folkmängds-

redogörelser diskuterade varför de båda källgruppernas befolkningssiffror inte stämde helt överens. Tyngdpunkten i den följande genomgången av de konsekvenser vårt val av specialräkningen som mätpunkt fått kommer dock att ligga på tiden före 1860. Som testområde har fått tjänstgöra tio län i mellersta Sverige, men i vissa fall har en ytterligare reduktion fått ske.

a. Felaktig debitering

Genom att den personella beskattningen olika hårt drabbade män och kvinnor var det av vikt att var och en fördes i rätt kolumn i mantalslängden. Så var inte alltid fallet, och det kunde också förekomma att en person kom att bli skriven och debiterad på ett par ställen i längden eller i två socknar. I princip skulle sådana felaktigheter rättas till vid mantalslängdernas justering på sockenstämmorna, men då denna granskning av naturliga skäl inte kunde bli så noggrann eftersom åtskilliga grupper inte var berättigade att delta i stämmorna kvarstod en del felaktigheter i längden, som först uppdagades i samband med uppbörden. De personer som befriades av taxeringskommittéerna kunde återfinnas på två ställen i specialräkningen. De kunde ha avförts i förändringsextrakten på debetsidan; de kunde också återfinnas ibland under "avkortning för felaktig debitering". För lokalt begränsade undersökningar kan dessa personer utskiljas från övriga under samma rubrik. Det torde med tanke på att hela gruppen "felaktigt debiterade" i samtliga undersökta län var försvinnande liten knappast ens på den nivån vara nödvändigt. Det rörde sig sällan om flera än ett hundratal personer i ett län. Endast Göteborgs och Bohus län uppvisade mera betydande siffror. Detta sammanhängde dock med att sjömän som befann sig på utrikes fart slapp beskattning, varför deras utskylder avskrevs under ovanstående rubrik.[49]

I jämförelse med antalet fattiga, vilka vi på annat sätt kan registrera, måste de fattiga som vi "för hand" skulle kunna plocka fram ur gruppen "felaktigt eller dubbelt debiterade", betraktas som helt betydelselösa, uppgående blott till några få procent av totalantalet fattigdomsavkortade.

b. Sena avkortningar

Avkortningar efter specialräkningens insändande utgjorde likaledes en obetydlig del av samtliga fattigdomsavkortningar. Några enstaka kunde visserligen dyka upp och redovisas i följande års räkningar. Undantag måste dock göras för Älvsborgs län. Här släpade uppenbarligen redovisningen av avkortningslängderna efter i vissa fögderier i norra delen av länet. I övriga områden som undersökts hade dessa sena avkortningar knappast någon betydelse alls, ofta saknades de helt och hållet. Generellt kan dessutom sägas att nästan samtliga avkortningar för fattigdom härrörde från tiden före summariska räkningens avgivande i maj. De som tillkom under sommaren var ett ringa fåtal, och de som tillkom utanför årets specialräkning kräver knappast något hänsynstagande.[50]

c. Uppdebiteringar

Att döma av alla de anmärkningar som kammarrättens tjänstemän riktade mot länsräkenskaperna framför allt under 1830-talet skulle man kunna tro att specialräkningarna vore en mycket olycklig utkikspunkt vid betraktande av den ström fattiga som passerade förbi. Tusentals personer i de västsvenska länen fick under dessa år sina befrielser eller avkortningar underkända, huvudsakligen för att revisorerna ansåg att markägarna kunde göras ansvariga för skatternas betalande. Vi får i ett senare kapitel tillfälle att återkomma till dessa segslitna strider mellan socknar och

kammarrätt. För närvarande räcker det med konstaterandet att mycket få av de personer, vilkas beskattning stod under debatt, förefaller ha blivit föremål för senare uppdebitering. Det exakta antalet är emellertid svårt att avgöra då vi här befinner oss mitt bland långt utdragna processer. För Göteborgs och Bohus läns del har för perioden 1825-60 noterats ett par hundra sådana uppdebiteringar sammanlagt; motsvarande siffra för Skaraborgs län ligger närmare 700. Vi får dock komma ihåg att många uppdebiterades för flera år efter varandra, varför antalet personer som berördes var betydligt lägre. Det är dock troligt att uppdebiteringarna hade större betydelse i Älvsborgs län än på andra håll, åtminstone att döma av antalet anmärkningsmål. Att i detalj följa händelsernas gång är emellertid ytterst tidsödande, eftersom det inte alltid klart framgår av handlingarna till vilket beskattningsår nödtvungna fattigdomsavkortningar hörde.

De östsvenska länen kom lindrigare undan kammarrevisorernas granskning av personbeskattningens handhavande. Dock inträffade även här händelser som skulle sätta häradsskrivarna och kronofogdarna i förnyad verksamhet. Vid mitten av 1850-talet hade riksdagen beviljat landets alla backstugusittare och inhyseshjon generell befrielse från mantalspengar. I Södermanlands län fattade dock häradsskrivarna i flera fögderier denna bestämmelse så att befrielsen gällde alla personskatter, varför de förde samtliga personer som tillhörde dessa kategorier till mantalslängdens befrielsekolumn. Innan nu kammarrätten hann få sin uppmärksamhet riktad mot detta förfarande hann det gå några år. De i specialräkningens verifikationsakter avläsbara befrielserna är därför i detta län 1855-58 långt högre än tidigare och revisionen kom också att i efterhand uppdebitera över 4000 backstugusittare och inhyseshjon för obetalda kurhusavgifter. De betalningsskyldiga, som nu stod inför fleråriga skatteskulder, kunde i många fall inte betala utan medlen avkortades. Det ordinarie beskattningsförfarandet kan därför sägas ha gjorts om och det har därför blivit möjligt att rekonstruera den "verkliga" fattigdomen. Av nyssnämnda skäl finns det anledning anta att den uppmätta fattigdomen blivit högre än den annars skulle ha blivit om lagstiftarnas intentioner redan från början följts.

Med undantag för detta fall från Södermanland tycks dock revisionsarbetet inte ha varit av så genomgripande natur, att en senare avläsningspunkt än den vi kan finna i specialräkenskaperna skall behöva tillgripas.[51]

d. Mantalsskriven befolkning och total folkmängd

Under hela 1800-talet har vi två källor till kunskap om befolkningens storlek. Prästerskapet i varje församling sammanställde vart femte år den s.k. folkmängdstabellen, grundad på husförhörsböckernas uppgifter om ålders-, köns- och yrkesfördelning i socknen. Från 1860 sammanställdes befolkningsgrupperingen i stället direkt av Statistiska centralbyrån på basis av de nominativa utdrag ur sina husförhörslängder som prästerna sände in. Sådana folkräkningar hölls sedan vart tionde år, även om befolkningens storlek genom födelse- och dödboksutdrag samt in- och utflyttningslängder också under mellanliggande år kunde beräknas. Genom att prästerna var ålagda att med sina husförhörslängders hjälp granska mantalslängden innan den föredrogs för justering på sockenstämman borde i princip de båda längderna uppta samma människor, åtminstone då gränserna för kyrksocken och jordebokssocken sammanföll, vilket ingalunda alltid var fallet.

Av tabell 3 framgår nu att befolkningens storlek i de båda källgrupperna i de flesta län visar nära överensstämmelse under hela perioden 1825-1860. Detta gäller i särskild grad de östsvenska länen, där skillnaderna sällan översteg 1 %. Liknande karaktär fick också Älvsborgs län från

1835, något senare även Skaraborgs. Största avvikelserna uppvisar Värmland, som först 1860 får en täckning som kan jämföras med övriga områden. Även Göteborgs och Bohus län ligger länge lågt. Nästan undantagslöst är mantalslängdernas population mindre än tabellverkets, en omständighet som denna myndighet tidigt observerade och sedan i olika sammanhang upprepade gånger återkom till.[52]

Vilka personer var det då som saknades i mantalslängderna? Om de tillhörde gruppen fattiga enligt någon acceptabel definition skulle detta kunna medföra att vår fattigdomsmätning skulle snedvridas i händelse diskrepansen mellan de båda källorna vore betydande. Detta tycks vara fallet i Värmland och i Göteborgs och Bohus län.

En bit på väg mot ett svar på frågan om vilka grupper som de saknade tillhörde kan vi få genom omständigheten att skattskyldighet före 1841 inträdde vid 15 års ålder. Om vi sålunda jämför husförhörslängdernas uppgifter om hur många som föll under denna åldersgräns med mantalslängdernas befriade för "underårighet", kan vi bilda oss en uppfattning om hur stor del av skillnaden i antal som hänförde sig till denna åldersgrupp. Se tabell 4. Vi finner att för Skaraborgs läns del den före 1840 tämligen besvärande stora skillnaden mellan de båda källgruppernas totalbefolkning tydligen i betydande grad kan förklaras av att många underåriga inte hade registrerats i mantalslängderna.

Tabell 3. Totalbefolkningen enligt mantalslängder och kyrkobokföring 1825-1860. Landsbygd och städer. Kyrkobokförda = 100

Län	1825	1830	1835	1840	1845	1850	1855	1860
Stockholms	98,7	100,0	99,5	100,4	99,4	100,2	99,2	99,3
Uppsala	98,4	99,0	99,6	99,2	98,4	97,8	98,3	99,1
Södermanlands	99,0	99,0	99,1	98,7	99,0	99,6	98,9	99,4
Östergötlands	99,0	99,3	98,9	98,9	99,4	99,7	99,2	99,5
Göteborgs o Bohus'	96,6	97,5	97,3	96,4	96,4	96,4	97,1	97,4
Älvsborgs	96,7	98,1	99,4	99,8	99,5	99,7	99,6	99,9
Skaraborgs	96,1	95,6	96,0	98,2	99,0	99,2	99,1	99,7
Värmlands	94,2	92,2	92,9	96,0	96,6	93,6	94,8	98,4
Örebro	98,1	98,8	99,4	99,1	99,0	98,5	98,5	99,5
Västmanlands (hela länet)	98,6	u.s.	u.s.	98,9	99,7	99,8	99,2	99,6

Källor: Mantalslängder. RA.
Historisk statistik för Sverige I, tab. A 5.

Tabell 4. Befolkning över 15 års ålder enligt mantalslängder och kyrkobokföring. Landsbygden. Kyrkobokförda = 100

Län	1825	1830	1835	1840
Stockholms	100,4	100,9	100,6	101,4
Uppsala	99,5	99,7	99,7	100,0
Södermanlands	100,1	99,4	100,1	99,0
Göteborgs och Bohus' [a]	97,6	99,2	98,4	98,2
Skaraborgs	98,8	98,5	98,7	98,2
Västmanlands [b]	100,0	100,4	100,2	100,3

Källor: Mantalslängder. RA.
Folkmängdstabeller. Statistiska centralbyrån.

Anm.: a. 1825 har till landsbygden förts invånarna i Majorna, som kyrkligt hörde under staden men kameralt till landsbygden.
b. Exklusive Bergslags och Väsby fögderier.

För Göteborgs och Bohus läns landsbygd kvarstår dock en differens på 2,5 %. När man går djupare ned i materialet finner man dock att "felet" kan lokaliseras till Carl Johans församling (Majorna) i Göteborg, ett område som kameralt hörde till landsbygdsfögderiet men i kyrkligt avseende räknades till staden och därför följaktligen redovisades där i folkräkningen 1825. När nästa folkmängdstabell lämnades 1830 hade församlingen dock flyttats till landsbygdsförsamlingarna. Mellan de båda folkräkningarna hade emellertid totalbefolkningen minskat från 7530 personer till 5598. Att antalet personer i området gått ned med närmare 25 % på några få år förklarades av pastor att i samband med överflyttningen en mängd personer blivit uteslutna, då man inte visste om de levde eller inte och stadgade former för in- och utflyttning inte hade kunnat iakttagas. De utstrukna var såväl barn som vuxna. Slutsatsen för vår del blir alltså att husförhörslängdernas befolkning i detta område år 1825 uppenbarligen hade varit för högt och den "verkliga" befolkningen tydligen legat betydligt närmare mantalslängdernas 5900 personer, en uppfattning som A.M. Fällström redan tidigare framfört.[53]

Att husförhörslängden på samma sätt som i Carl Johans församling på många håll hade en benägenhet att samla på sig för "många" invånare under 1800-talets första hälft framgår även av tabellverkets material och berättelser. Principen var nämligen klar, längden skulle innehålla alla personer, vilkas död eller flyttning inte på vederbörligt sätt blivit styrkt.[54] Då många slarvade med att utta flyttningsbetyg, under det att prästerna i inflyttningsförsamlingen hade det själavårdande ansvaret för alla personer inom sin församling och därför i sina kyrkböcker förde in även dem som i laga ordning saknat utflyttningsbevis från sin gamla socknen, måste resultatet bli att personer fanns kyrkskrivna i flera församlingar. Särskilt måste denna överredovisning utmärka områden med en rörlig befolkning. Sålunda framhöll den ansvarige för Gillbergs prosteris folkmängdsrörelse 1830 att det var en omöjlighet att hålla reda på folket, särskilt med tanke på att över en tredjedel in- eller utflyttat under 5-årsperioden, och att det var

> i vidsträckta skogsbygder och folkrika socknar icke en möjlighet att hava så speciell och punktuell riktig annotation år ifrån år över folkmängdens av- och tilltagande genom ut- och inflyttningar, som en kompanichef över sina soldater ... Mången församlingsinvånare vandrar bort utan att säga någon till, eller man vet vart han tagit vägen, om han är återkommen eller icke.[55]

Tabellkommissionen rekommenderade på 1850-talet ett strängare handhavande av föreskrifterna om prästbetygs företeende i inflyttningsförsamlingen för att undvika dubbelräkningar, då det hänt framhöll man

> att husförhörslängderna samlat på sig tusentals obefintliga personer, och att någon gång flera hundratal sådana samtidigt blivit ur denna längd utstrukne, och däribland många personer efter att ha kvarstått ett helt sekel.[56]

Med tanke på den tendens att låta de obefintliga kvarstå till allt högre ackumulerade värden som husförhörslängderna uppgetts ha är det inte förvånande att fullständig samstämmighet inte föreligger mellan de båda befolkningsregistren. En person kunde uppenbarligen mycket väl bli kyrkskriven på flera orter. Självklart förelåg en motsvarande risk vid mantalsskrivningen, men här kunde felet väntas snabbt bli uppdagat, eftersom få människor var beredda att utan vidare betala skatt på flera ställen. För dem som kunde påräkna befrielse var saken naturligtvis annorlunda. Vi har möjligen en grupp tiggare och vagabonder som framgångsrikt lyckades hålla sig undan registreringen i mantalslängden.

Inte heller efter befolkningsstatistikens och mantalsskrivningens omläggning omkring 1860 lyckades man uppnå full överensstämmelse mellan de båda källgrupperna vad avsåg folkmängdens storlek. Differenserna var dock sällan av någon större betydenhet.[57] Tabellverket och dess efterträdare, Statistiska centralbyrån, kunde under 1800-talet i regel uppvisa ett större antal redovisade personer än mantalslängderna. Åtminstone under århundradets första hälft förefaller de förstnämnda stundom ha gjort sig skyldiga till en viss dubbelredovisning av särskilt rörliga grupper. Av de län som här undersökts tycks dock mantalslängderna ha brustit i fullständighet främst vad avser underåriga personer. Skillnaderna var för de östsvenska länen små och för de västsvenska inte större än att mantalslängdernas personredovisning kan antas tämligen väl avspegla områdenas aktuella, vuxna befolkning. Undantag måste emellertid göras för Värmlands län, där så stora skillnader mellan kyrk- och mantalsskriven folkmängd kunnat noteras att den kamerala undersökningsmetod som tidigare skisserats för att studera fattigdomen här inte bör komma till användning.[58]

e. Summering

Föregående avsnitt har varit ägnat att visa att specialräkningen från fögderierna i mantals- och avkortningslängder registrerar en så stor del av dem som enligt vår definition hör till de fattiga, att vi kan vänta att vi med dess hjälp skall kunna uttala oss om fattigdomens tryck och utveckling med betydande säkerhet. Metoden kommer sålunda att vara en kombination av två olika förfaranden som föreslagits av E.F. Heckscher respektive G. Lext. Den förstnämnde får bidraga med den ena gruppen fattiga i vår population, de befriade; den senare med de människor, som fått sina skatter avkortade. Dessa båda grupper tillsammans utgör sålunda denna undersöknings fattiga.

Vi tar tidigare berört källmaterial och de metoder som stått oss till buds vid en studie av fattigdomens förändringar under 1800-talet. Genom vår målsättning att söka betrakta utvecklingen såväl översiktligt som

mera i detalj kom åtskilliga av dessa kunskapskällor att framstå som otillräckliga. En del av dem kan på ett tillfredsställande sätt säkerligen komma till användning på vissa undersökningsnivåer om vi nöjer oss med "genomsnittsindivider" eller begränsade yrkesgrupper.

Genom att etablera vår definition av fattigdom i det kamerala källmaterialet har vi nått fram till en metod som gör det möjligt för oss att röra oss på flera plan. Vi kan utan större svårigheter flytta oss från länsnivån ned till fullt identifierbara individer. En annan fördel sammanhänger givetvis med att vi kommer att finna siffror för varje år.

Det kamerala kriteriet på fattigdom under 1800-talet var att personen i fråga skulle sakna medel till allt annat än vad som oundgängligen krävdes för familjens försörjning. Fanns det ett "överskott" skulle det tas i anspråk för beskattningsändamål. Svagheten i vår metod är givetvis omöjligheten att nu i efterhand få besked om de överväganden som kom samtiden att stämpla vissa personer som fattiga. Vi kan därför inte dela upp deras fattigdom i olika komponenter. Om deras inkomster vet vi inget annat än att dessa inte räckte till annat än det absolut nödvändigaste. Huruvida 1800-talets skattskrivare och sockenstämmor använde en monetär eller en real dikotomi då de skilde fattiga från "rika" är oklart. Det viktsystem som användes för att väga samman den minimala levnadsstandardens varor och tjänster, som de fattiga blivit delaktiga av, kommer att vara fördolt för oss. Vår metod är relativ. Den uttrycker endast hur många personer som av samtiden uppfattades som fattiga, inte hur många som var undernärda i våra dagars näringsfysiologers ögon. Det är möjligt att förstnämnda aspekt på fattigdom är lika intressant som den senare. Vår fattigdomsmätning kan börja.

KAPITEL IV

Fattigdomens och näringsutrymmets förändringar i Mellansverige 1825–1860

A. INLEDNING

1. Disposition

I detta kapitel skall vi pröva den metod att mäta fattigdom som vi beskrivit i föregående kapitel. De fattiga sållas sålunda fram med hjälp av beskattningslängderna, varvid till gruppen kommer att räknas såväl befriade som avkortade.

En genomgående målsättning har varit att söka upp extremsituationer, då fattigdomen kan förväntas undergå kraftiga förändringar i den ena eller andra riktningen. Tanken har givetvis varit att metodens styrka eller svaghet då lättare kan fastställas. Praktiskt har detta för oss inneburit att vi sökt följa fattigdomens växlingar under tider av missväxt och försörjningssvårigheter för att se hur följsamt det svenska skattesystemet anpassade sig till ett krympande näringsutrymme för befolkningens breda lager.

I avdelning B nedan står Göteborgs och Bohus län under åren 1825-1835 i centrum för undersökningen. Länet får i viss mån tjänstgöra som ett pedagogiskt exempel på vårt förfaringssätt vid fattigdomsmätningen, då beskrivningen därav i föregående kapitel inte kunde göras så konkret och omedelbart lättförståelig som hade varit önskvärt. Avsnittet är dessutom tänkt som demonstration av metodens användbarhet på skilda undersökningsnivåer. Vi kommer sålunda att försöka besvara frågorna om var i länet som fattigdomen ökade kraftigast dessa år och i vilka socknar som de fattigas andel av befolkningen var störst.

Avdelning C utspelar sig vid samma tid. Här rör vi oss uteslutande på länsplanet och vi söker kartlägga fattigdomens förändringar i det övriga Mellansverige, ett begrepp som strax skall förklaras. På undanskymd plats berörs dock även förhållandet att andelen fattiga inom ett och samma län kunde vara starkt skiftande.

Vid mitten av 1840-talet drog en rad svåra missväxter fram över mälarlänen, med följden att de fattigas antal i denna region kraftigt stegras. Mälardalen intar därför en framträdande plats i avdelning D, där fattigdomens växlingar under tiden 1836-1861 följs. Även här rör vi oss enbart med län som undersökningsenheter.

Ett genomgående drag i avdelningarna B-D har varit att fattigdomens

växlingar förts tillbaka på skördekatastrofer, vilka inträffat samma år som eller året innan vi noterat kraftiga ökningar av antalet personer vilka befriats eller avkortats och därigenom kommit att räknas som våra fattiga. Undersökningen vore emellertid ofullständig om bara de riktigt dåliga åren uppmärksammades. I avdelning E har vi därför mera generellt sökt sätta fattigdomen i relation till skördeutfallet och i en enklare ekonometrisk modell siktat mot att ge ett mera formaliserat svar på frågan om skördens inverkan på fattigdomen under åren 1825-1860.

2. Tidsram

Undersökningen har i detta kapitel fått omfatta tiden 1825-1861. Med tanke på att det hade varit önskvärt att även studera fattigdomen under tider utmärkta av mindre dramatiska befolkningsökningar än de som satte in på 1820-talet skulle mycket ha varit vunnet om den bakre undersökningsgränsen kunnat sättas betydligt tidigare än 1825. Här har emellertid det mättekniska förfarande som valts tvingat fram ett senareläggande av startpunkt. De kurhusavgifter som gjort det möjligt för oss att räkna fram personerna bakom avkortningslängdernas belopp började utgå strax före 1820. Ungefär samtidigt kom kronoräkenskapernas redovisningssystem att läggas om, så att vi från 1821 får betydligt lättare att följa beskattningsprocessens gång. Att vi likväl föredragit att börja undersökningen först med år 1825 sammanhänger med att formuläret för mantalslängden fram till denna tidpunkt kom att vara oklart i ett avseende och medföra skiftande praxis. Det fanns nämligen en särskild rubrik för fattighjon, under vilken häradsskrivare stundom förde även underåriga barn till understödstagare. I andra fögderier återfanns dessa barn i de befrielsekolumner som innefattade sådana som ännu inte uppnått beskattningsbar ålder. Eftersom kolumnen fattighjon försvann 1825 har detta år fått tjänstgöra som undersökningens bakre gräns.

Att kapitlet har fått sträcka sig fram till början av 1860-talet har flera orsaker. En är av teknisk natur och sammanhänger med den omläggning av den personella beskattningen som gjordes åren 1861 och 1863 och som försvårar jämförelser av fattigdomens nivåer före och efter denna tidpunkt. En annan är emigrationen som under 1860-talet fick en sådan omfattning att den i vår undersökning kräver hänsynstagande.

3. Undersökningsområde

I denna studie kommer fattigdomens växlingar att följas i ett område som benämns Mellansverige, uppdelat i en östsvensk och en västsvensk del. Östsverige omfattar här de fyra mälarlänen samt Östergötlands och Örebro län. Västsverige kommer enligt vår indelning att bestå av Västergötland och Dalsland samt Värmlands och Göteborg och Bohus län. När undersökningsramen i följande kapitel vidgas så att den täcker hela den svenska landsbygden under 1860-talet kommer områdena norr och söder om "vårt" Mellansverige följaktligen att benämnas Nord- och Sydsverige.

Denna regionala uppdelning av landet överensstämmer inte med den som G. Sundbärg på demografiska grunder gjorde på 1890-talet och som vunnit stor anslutning även bland våra dagars forskare. Sundbärgs Östsverige sträckte sig som bekant från Gotland och Östergötland i en båge mot nordväst upp till Jämtland. Söder om detta östsvenska "ordensband" låg Sundbärgs Västsverige, som alltså hos oss motsvaras av Väst- och Sydsverige. Vårt Nordsverige börjar redan vid Dalälven och sträcker sig alltså långt mera söderut än Sundbärgs.[1]

Att den uppdelning som Sundbärg utarbetat inte kommit till användning denna gång bör inte tolkas som ett underkännande av hans insatser. Dessa

har tvärtom i hög grad kommit att diktera valet av undersökningsområden genom att vi sökt finna områden som ur demografisk synvinkel uppvisat avvikande utveckling under 1800-talet. Indelningen av landet i fyra huvudregioner har uteslutande varit praktiskt betingad. När vår undersökning av fattigdomen startade var utgångspunkten länen runt Mälaren. Det stod dock snart klart att mycket var att vinna på om resultaten kunde relateras till mätningar från områden med annorlunda demografisk och social profil. Ramen vidgades sålunda till att omfatta de tio län runt "axeln Stockholm-Göteborg", som kommit att utgöra denna undersöknings Mellansverige. Vi har därmed fått möjlighet att studera fattigdomen såväl i östsvenska trakter, utmärkta av svag befolkningsökning, hög äktenskapsfrekvens, låg nativitet och hög dödlighet, som i västsvenska områden, där de demografiska faktorerna hade helt andra kännetecken.[2]

Däremot har det av tidsmässiga skäl varit omöjligt att för samtliga län kartlägga fattigdomen varje år mellan 1825 och 1861. Centrum i undersökningen har därför kommit att ligga på de fyra mälarlänen, där de årliga förändringarna i antalet fattiga följts. Då motsvarande förfarande endast kommit två län i Västsverige till del kan studien sägas ha erhållit en viss slagsida, som nu endast i efterhand kan beklagas.

För övriga län i Mellansverige gäller att mätning av fattigdomen kunnat ske endast vart femte år. Resultaten härifrån är av begränsat värde. Då emellertid samtidigt fluktuationerna i närliggande län många gånger tämligen väl sammanföll, kan dock vissa försiktiga uttalanden om fattigdomens utvecklingen göras även om län där mätningarna företagits med 5-åriga intervall.

Vi har alltså två huvudområden där befolkningspressen under perioden haft olika tyngd. Mot Västsveriges snabba befolkningsökning står den tämligen lugna tillväxttakten i Mälardalen. Man har framhävt de regionala olikheter som under 1800-talet fanns i den sociala strukturen i vårt land och även de bör därför avspeglas i vårt val av undersökningsområden, så mycket mer som dessa olikheter kan ha varit följden av att folkökningen gått olika snabbt.

Även i fråga om den sociala strukturen och dess förändringar kan Öst- och Västsverige i viss utsträckning ställas mot varandra. Den som senast på ett mera övergripande sätt behandlat därmed sammanhängande frågor är G. Utterström. Han har kommit till det resultat att vid mitten av 1800-talet "framstod östra Mellansverige klart som den mest plutokratiska och proletariserade landsdelen i Sverige."[3] Mälarlänen var plutokratiska i den meningen att hemmansklyvningen inte gått lika snabbt som på andra håll och där dessutom motverkats av en tendens att slå samman små brukningsdelar med större enheter. Adeln hade i östra Svealand bättre kunnat försvara sin jordägande ställning mot böndernas — på andra håll framgångsrika — expansion på fastighetsmarknaden. Böndernas antal var i detta område minskande, särskilt den grupp som brukade andras hemman, vilket klart illustrerar de stora jordägarnas benägenhet att ersätta sina relativt självständiga landbönder med statare, som arbetade enbart för huvudgården. I västra Sverige höll sig böndernas antal bättre uppe även om deras relativa betydelse inte oväsentligt gick tillbaka. Den snabba befolkningsökningen i väst kom huvudsakligen att ske inom de samhällsskikt som ofta benämns jordbrukets underklasser, innefattande statare, torpare, backstugusittare, inhyseshjon, drängar och pigor.[4]

Proletarisering är inget glasklart begrepp. Det kan innefatta underklassgruppernas såväl absoluta som relativa tillväxt. Förändringarna i de agrara skiktens absoluta numerär mellan 1825 och 1855 tecknas översiktligt i tabell 5 nedan.

Tabell 5. Agrara yrkesgruppers numerär åren 1825 och 1855 i sex mellansvenska län. Män. Index: Antalet år 1825 = 100

Yrkesgrupper	Relativa antalet år 1855					
	B	C	D	U	O	R
Bönder på egna hemman	90	87	97	88	111	114
Bönder på andras hemman	76	84	80	86	101	74
Jordtorpare	97	93	105	116	128	119
Stattorpare	181	141	255	169	59	165
Arbetsföra backstugusittare	184	162	144	136	143	178
Arbetsföra inhyseshjon	214	205	216	181	141	339
Hemmasöner o drängar över 15 år	111	116	108	124	156	159

Källa: Folkmängdstabeller. SCB.

Anm.: B: Stockholms län
C: Uppsala län
D: Södermanlands län
U: Västmanlands län
O: Göteborgs och Bohus län
R: Skaraborgs län

Att vi valt endast två mätpunkter under perioden kan vara en av förklaringarna till att vi inte kan få tabellens siffror att falla ut på ett sådant sätt att skillnaderna i utveckling mellan öst och väst framstår helt tydligt. Nedgången i böndernas antal i Östsverige kan vi se, liksom att bönderna på andras hemman minskade kraftigare än hemmansägarna. Statarsystemets framväxt i Mälardalen kan vi likaledes följa i tabellen, men också att den relativa ökningen i Skaraborgs län inte heller var föraktlig. Även för backstugusittarnas och inhyseshjonens del var utvecklingsbilden geografiskt splittrad. Däremot pekar siffrorna entydigt på att gruppen hemmasöner och drängar växte i antal betydligt kraftigare i de västra länen än i de östra.

Proletarisering kan även innebära att efter hand allt större del av befolkningen sjunker ned i underklasställning eller skiljs från produktionsmedlen. Det är föga meningsfullt att betrakta endast de olika klassernas numerära tillväxt. Det kan vid sidan därav vara befogat att undersöka hur stor roll i samhället de beroende skikten spelade vid skilda tidpunkter.

För Utterström framstod östra Mellansverige som mest proletariserat, eftersom jordbrukets underklasser där vägde tyngre än på andra håll i förhållande till hemmansägare och hemmansbrukare. Den tabell med vilken Utterström söker styrka sin tes kräver dock några kommentarer, innan vi kan ansluta oss till den sociala utvecklingsbild han tecknar. Genom att Utterström använt det statistiska material, som Statistiska centralbyrån publicerade i den "Minnesskrift" som utkom 1949 med anledning av befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd, har han tvingats inskränka sig till åren 1800, 1815, 1830 och 1845. [5] Han redovisar den absoluta och relativa tillväxten för a) bönder och possessionater, b) jordtorpare, c) stattorpare, d) backstugusittare och inhyseshjon, e) bonddrängar och bondsöner.

Det visar sig emellertid att ändringar av tabellformulären företogs vid upprepade tillfällen under perioden, ändringar som i vissa fall måste sägas snedvrida de resultat och de slutsatser siffermaterialet avkastar. Här finns det anledning att endast observera förändringarna efter 1815.

Den grupp som undergått de minst omfattande omgrupperingarna i materialet är bönder och possessionater. Mellan 1815 och 1830 försvann ur

denna kategori sådana änkor som fortsatte sina avlidna mäns yrken och som fram till 1825 paradoxalt nog redovisades bland männen.[6] Gruppen kan knappast ha varit av någon större omfattning.

Ökningen av backstugusittare och inhyseshjon mellan 1830 och 1845 var dock så kraftig att Utterström frestas tala om en gräns i den sociala utvecklingen omkring 1830. Ökningen är dock till en del fiktiv genom att formuläret mellan de båda åren undergått inte oväsentliga ändringar. T.o.m. 1835 års folkräkning redovisades bland allmogen endast arbetsföra backstugusittare och inhyseshjon. 1840 dök emellertid två nya rubriker upp under bondeståndet, vanföra backstugusittare respektive inhyseshjon. Dessa sistnämnda grupper hade tidigare huvudsakligen återfunnits i tabellformulärets avdelning för fattiga, fångar m.fl., en avdelning, vars innehållande personal i det närmaste halveras mellan de båda folkräkningarna. Den reella ökningen av backstugusittare och inhyseshjon var därför långt svagare än vad Minnesskriftens och Utterströms siffror kan förleda oss att tro.[7]

Inte heller siffrorna för bonddrängar och bondsöner är helt tillfredsställande redovisade i Minnesskriften. Gruppen utgöres där liksom hos Utterström av dels drängar och hemmasöner mellan 10 och 15 år, dels samma kategorier över 15 år, dels åldrige bönder och torpare som upphört med lantbruket. Även här sker ökningen nästan i ett enda språng — mellan 1835 och 1840. Förklaringen är inte heller här svår att finna. Från 1840 redovisades nämligen ståndspersonernas jordbrukande tjänstefolk för första gången bland "allmogen". Gruppen "privatas tjänstefolk" reducerades nu till en obetydlighet i jämförelse med föregående folkräkningar.[8]

Utterströms tal om det proletariserade Östsverige har ytterligare sin grund i att han valt att relatera underklassgrupperna till antalet bönder. Då de sistnämnda i denna region minskade även i absoluta tal kommer de beroende klasserna att öka i relativ betydelse, även i de fall de inte undergår någon som helst ökning. Naturligare är att sätta de olika yrkesklasserna i relation till befolkningen i stort. I tabell 6 görs ett sådant försökt. Yrkesförträdarna ses här mot bakgrund av hela den manliga befolkningen över 15 år.

Tabellen bör inte läggas till grund för mera långtgående slutsatser om proletarisering eller fortskridande strukturella förskjutningar inom länen eller sociala skillnader mellan olika regioner. Även om siffermaterialet sålunda är bräckligt förefaller dock talet om Östsveriges proletarisering vara något överdrivet. Endast för statarnas del framstår denna del av riket som hårdare "drabbad" än områdena i väst, där torparna å andra sidan spelade en större roll. Det lilla "försteg" östra Mellansverige möjligen kan ha vad avser de agrara underklassgruppernas relativa betydelse för samhället i stort kan sägas uppvägas av den större absoluta tillväxten i dessa proletärers antal, som präglade situationen i Västsverige. Under alla förhållanden kan vi med hjälp av tabellverkets ståndsstatistik inte spåra samma djupgående skillnader mellan Öst- och Västsverige i socialt avseende som vi kan finna i de båda områdenas demografiska utveckling och som vi får tillfälle att utförligare belysa längre fram.

Tabell 6. Andelen män över 15 år tillhörande olika yrkesgrupper. 1825-1855. Landsbygden

Yrkesgrupp	Län	1825	1830	1835	1840	1845	1850	1855
BÖNDER på	B	19,8	19,8	18,6	17,0	16,0	14,8	14,2
egna eller	C	22,0	22,1	21,3	20,5	19,0	17,7	17,4
andras hem-	D	17,4	17,3	16,2	15,0	14,3	13,6	12,9
man samt	U	22,9	21,5	20,6	19,8	18,7	17,6	17,2
SKÄRBÖN-	O	31,1	30,3	29,2	25,2	24,7	23,6	22,9
DER	R	28,3	27,2	26,1	24,6	22,7	21,5	21,4
JORD-	B	9,5	9,5	9,7	9,0	8,2	8,0	7,8
TORPARE	C	7,6	7,8	7,8	6,0	6,5	6,5	6,4
	D	13,4	13,4	13,2	12,8	12,1	12,1	11,9
	U	7,7	7,8	8,2	8,1	8,1	7,9	7,7
	O	12,5	13,0	13,0	11,5	11,8	11,4	11,1
	R	13,4	14,1	13,7	12,3	12,2	11,7	11,9
STAT-	B	3,6	4,1	5,6	5,8	5,6	6,0	5,5
TORPARE	C	5,0	5,4	6,8	5,5	6,1	6,4	6,4
	D	2,4	2,3	3,1	3,8	4,1	5,0	5,2
	U	3,3	4,2	4,7	4,7	4,3	4,9	4,9
	O	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2
	R	1,1	1,1	1,1	1,2	1,1	1,3	1,4
Arbetsföra	B	4,7	4,7	4,8	5,0	7,3	7,6	8,0
BACKSTUGU-	C	4,8	4,5	4,6	5,4	6,8	6,8	7,8
SITTARE och	D	4,7	5,2	5,4	5,0	6,0	7,3	7,0
INHYSESHJON	U	6,1	6,5	6,5	6,6	7,9	7,9	8,4
	O	5,5	5,6	4,8	5,4	5,8	6,0	5,4
	R	5,7	6,9	7,6	7,8	8,8	9,4	10,2
BONDDRÄNG-	B	28,0	27,3	26,5	28,3	26,5	26,7	26,3
AR och BOND-	C	26,8	26,8	25,0	26,7	28,1	28,4	27,9
SÖNER över	D	32,8	31,8	30,7	31,0	30,3	30,2	30,1
15 år	U	25,9	26,3	26,4	29,1	27,6	28,6	27,7
	O	29,3	26,6	25,4	32,1	32,3	31,3	31,5
	R	26,8	26,2	27,1	32,6	33,3	32,3	32,0

Källa: Folkmängdstabeller. SCB.

Anm.: B = Stockholms län
C = Uppsala län
D = Södermanlands län
U = Västmanlands län
O = Göteborgs o Bohus län
R = Skaraborgs län

B. GÖTEBORGS OCH BOHUS LÄN 1825–1835. ETT PEDAGOGISKT EXEMPEL PÅ METODENS PRAKTISKA TILLÄMPNING

1. Inledning

I föregående kapitel beskrevs det svenska beskattningsmaskineriet tämligen utförligt för att vi skulle komma fram till ett sätt att sovra fram de personer som vi valt att definiera som fattiga genom sin oförmåga att betala skatt. Denna beskrivning framstod möjligen för många läsare, vilka inte på förhand ägde kännedom om det kamerala källmaterialet och den fiskala processen, som förvirrande och svåröverskådlig. Det kan därför finnas anledning att demonstrera metoden i början av undersökningen på ett konkret underlag och på ett sådant sätt att förfarandet står helt klart för läsaren, när vi så småningom tvingas gå snabbare fram genom årtiondena. En biavsikt med avsnittet har likaledes varit att visa att den metodik att mäta fattigdom som tidigare skildrats kan användas på flera undersökningsnivåer och tillåter att vi tämligen obehindrat kan flytta oss mellan olika forskningsplan.

Såsom objekt för denna pedagogiska genomgång har valts Göteborgs och Bohus län, där vi skall följa fattigdomens växlingar mellan 1825 och 1835. Därvid kommer vi efterhand att söka oss ned till allt lägre undersökningsnivåer för att undersöka i vilka områden fattigdomen varit störst eller ökat kraftigast under perioden. Vi skall alltså ta itu med två klart avskilda frågeställningar, varav den ena hänför sig till fattigdomens förändringar, den andra till dess relativa nivå.

Bakom hela denna avhandling står den övergripande frågan om befolkningstillväxtens följder. Det känns därför naturligt att som utgångspunkt för denna delstudie ta folkökningen i området och studera dess styrka på olika håll. Mot befolkningen ställs därefter något programmatiskt näringsutrymmet och dess förändringar med hjälp av de ofullkomliga redskap att bestämma växlingarna i detta utrymme, som tidigare beskrivits. Slutligen kommer turen till fattigdomen, vårt egentliga forskningsobjekt, och vi söker studera dess fluktuationer på det fält som behärskas av de båda andra faktorerna, befolkningen och näringsutrymmet.

2. Befolkningsutveckling

Mellan 1810 och 1830 hade befolkningen på landsbygden i Göteborgs och Bohus län stigit i antal med närmare en tredjedel. För varje år som gått hade under denna tid i genomsnitt mer än 1500 nya människor krävt delaktighet i den kaka, som genom det stora sillfiskets upphörande strax före 1810 åtminstone för en tid blev knappare.[9]

Vi skall dock denna gång uteslutande uppehålla oss vid tioårsperioden efter 1825. För landsbygden som helhet var folkmängden vid 1830-talets mitt 10 % större än den varit tio år tidigare. Tillväxten var dock inte överallt lika stor. Snabbast hade den varit längst i norr, minst i söder, där folkmängden 1835 av speciella orsaker till vilka vi kommer senare t.o.m. var lägre än vid periodens början.

Länet var under större delen av 1800-talet uppdelat på fem fögderier. Runt Göteborgs stad, som likt alla andra städer i riket stod utanför fögderiförvaltningen, sträckte sig Göteborgs fögderi, vilket genom att det innefattade även stadsdelen Majorna ägde ett inte obetydligt urbant inslag. Norr om Göteborgs fögderi, som alltså inte får förblandas med den självständiga administrativa och kamerala enheten Göteborgs stad, låg Inlands fögderi, som hade en utpräglat agrar näringsstruktur. Öarna Orust och Tjörn utgjorde ett fögderi, där fiskarnas antal visserligen var större än på andra håll men där jordbruket likväl dominerade. Norrvikens och Sunnervikens fögderiers inbördes placering på kartan framgår av namnet.

Befolkningsutvecklingen i fögderierna tecknas översiktligt i tabell 7.

Tabell 7. Befolkningsutvecklingen i fögderierna i Göteborgs och Bohus län mellan folkräkningsåren 1825, 1830 och 1835. Index. Folkmängden 1825 = 100.

Fögderi	1825	1830	1835
Göteborgs	100	101	98
Inlands	100	111	116
Orust och Tjörns	100	104	107
Sunnervikens	100	106	114
Norrvikens	100	109	117
LANDSBYGDEN	100	105	109

Källor: Tabellkommissionens berättelser och tabeller samt Folkmängdstabeller. SCB.

Den svaga befolkningsutvecklingen mellan 1830 och 1835 förklaras till stor del av att koleran, trots myndigheternas alla försiktighetsåtgärder att hålla smittan utanför rikets gränser, år 1834 för en tid fick fast fot i Göteborgs stad och dess omnejd, varigenom mortaliteten på ett enda år i Göteborgs fögderi tredubblades, i stadsdelen Majorna nära femdubblades. Vid samma tid fördubblades dödligheten på Orust och Tjörn, under det att andra fögderier förefaller ha sluppit lindrigare undan.[10] En konsekvens av kolerans härjningar kan ha varit att de kvarvarandes näringsutrymme ökades. Lika troligt är dock att sjukdomen berövat många familjer sin försörjare samt att myndigheternas restriktiva politik, som gick ut på att förhindra alla kontakter med främmande och bromsa rörligheten för den lösa arbetskraften, försämrade mångas möjligheter att finna sitt uppehälle den vanliga vägen. Vi kommer senare att något återvända till de demografiska faktorernas växlingar under dessa år.

3. Näringsutrymmets växlingar

I kapitel II har skildrats jordbruksstatistikens ofullkomlighet vid denna tid. Först på 1860-talet dyker årliga utsädes- och produktionsuppgifter upp för mindre enheter än län. För tiden dessförinnan äger vi endast ytterst osäkra genomsnittssiffror för 5-årsperioder i landshövdingarnas berättelser till Kungl. Maj:t. Dessa är nu till föga hjälp vid ett studium av näringsutrymmets kortsiktiga förändringar. Vi fann dock att landshövdingarnas årsväxtberättelser kan ge oss åtminstone en fingervisning om skördeutfallets allmänna beskaffenhet i jämförelse med kringliggande år. Vi kan utan tvivel denna väg kartlägga åtminstone vilka år utfallet ansågs extremt i ena eller andra riktningen. I dessa redogörelsers "berättande" del återfinns dessutom ibland upplysningar om skördeutvecklingen i olika delar av länet. I det stora hela lämpar sig dock detta källmaterial bäst för undersökningar på länsplanet.[11]

Besläktade med detta material är de räkenskaper som emanerar från de understödsfonder, som regeringen disponerade över för användande vid tillfällen då skörden i någon trakt slagit helt fel. Redan under 1700-talet hade statsmakterna påtagit sig ett visst ansvar för att livsmedelsbehovet

tryggades i landet. Genom sänkta tullar på spannmål kunde importen under missväxtår underlättas, samtidigt som utförselförbud åstadkom att de knappa egna resurserna reserverades för inhemsk konsumtion. Vidare kunde staten genom brännvinsbränningsförbud försöka se till att spannmål och potatis kom till största möjliga nytta. Det var i dessa fall emellertid fråga om generella åtgärder som statsmakterna vidtog utan att de erhöll några garantier för att insatserna verkligen kom de bäst behövande till godo. Genom att engagera kronans magasinsrörelse i denna hjälpverksamhet sökte man mot slutet av 1700-talet åstadkomma en mera selektiv effekt. Målsättningen blev att under goda skördeår med låga priser suga upp och i kronomagasinen lagra överskottsspannmål, som därefter under missväxtår kunde lånas ut eller försäljas på sådana villkor att lagringskostnaderna täcktes.[12] Under 1820-talet låg emellertid denna spannmålspolitik under avveckling, delvis till följd av affärsmännens protester mot statlig inblandning i en verksamhet som man ansåg sig bättre kunna sköta på egen hand, delvis även orsakad av att magasinslånen på många håll utvecklagts mera till en ordinarie försörjningskanal än till en hjälpmöjlighet vid tillfälliga svårigheter.[13]

Undsättningen förändrades därför till sina former under 1820-talet. Det blev inte längre tal om att i kronans lador bygga upp ett buffertlager av spannmål, utan åtgärderna inriktades mot att efter landshövdingens rekvisition ställa kontanta medel till förfogande åt missväxtdrabbade län och socknar, vilka sedan på egen hand fick försöka skaffa sig den spannmål de behövde från lyckligare lottade delar av landet. Fondens tillgångar kunde emellertid växla från tid till annan, varför man inte av de utlånade beloppens storlek får tillåta sig dra några slutsatser om olika missväxtårs relativa styrka.[14]

Genom räkenskaperna för det ovan beskrivna spannmålskreditivet kan vi dock få möjlighet att fastställa när och var hjälp påkallats. Utterström har i en översiktlig tabell förtecknat nästan samtliga lån som länen dragit på kreditivet under åren 1830-1869.[15] Denna tabell får självfallet inte tolkas så att varje belopp utvisar ett missväxtår. De år som Utterström anför är utbetalningsår. Att statskontoret, som var den låneförmedlande myndigheten, skickat en del av understödet i december månad ena året, en annan i januari påföljande kalenderår får inte dölja att en och samma missväxt låg bakom båda utbetalningarna. Därtill kommer att de medel som landshövdingarna rekvirerade inte alltid till fullo togs i anspråk. Understöden var inte gåvor utan lån med vanliga krav på säkerhet och återbetalning. Klagomål över de hårda lånevillkoren var inte sällsynta; exempel finns på att kreditivmedlen nästan ograverade återsändes till statsverket utan att komma till användning.[16] Det vore dessutom förhastat att av Utterströms tabell dra slutsatsen att hela länet drabbats, därför att understöd begärts ett år. Åtskilliga av de förtecknade smärre beloppen har gått till någon liten del av länet, över vilken lokala hagelskurar eller frostbälten dragit fram.[17] De flesta av materialets svagheter kan man dock utan större svårigheter komma tillrätta med i de bevarade räkenskaperna, som tillåter oss följa understödets fördelning mellan länets socknar.[18]

En viss inblick i näringsutrymmets växlingar kan vi även få genom studium av markegångstaxor eller annat prismaterial. Som vi redan tidigare har berört är stor försiktighet därvid av nöden. Jörberg och Ahlström fann att prisutvecklingen för spannmål inte alltid under 1700-talets senare hälft gick i den riktning som skördeomdömena för olika år kunde få oss att tro. En dålig skörd i ett område kunde inträffa utan att markegångstaxorna höjdes, samtidigt som exempel fanns på kraftiga prishöj-

ningar i områden med normal eller t.o.m. god skörd.[19] Med en fungerande spannmålshandel påverkas naturligtvis priset i ett område av priset på andra håll. Vi får därför inte tolka en kraftig prisstegring på spannmål i ett län som ett osvikligt tecken på att detta område drabbats av felslagen skörd. Missväxten kan mycket väl ha inträffat i en helt annan region. Som indikatorer på näringsutrymmets växlingar är därför inte priserna helt idealiska.

* * *

Låt oss nu följa näringsutrymmets växlingar i Göteborgs och Bohus län under perioden 1825-1835 med hjälp av de källgrupper som ovan skisserats. Mot denna bakgrund kan vi sedan se de förändringar i fattigdomens omfattning vi med användande av kameralt material kan mäta upp.

Skörden 1825 hade i länet genomgående varit tämligen normal.[20] Inte heller följande år kom utfallet att bli alltför dåligt. På sina håll var grödan t.o.m. vacker enligt landshövdingens rapporter, ett resultat som var desto märkligare som stora delar av landet detta år drabbades av ren missväxt f.a. på vårsäden. I Bohuslän var det endast två pastorat i magrare trakter som fick känning av denna klena årsväxt. De båda följande skördeåren blev under alla förhållanden långt bättre än normalt i Göteborgs och Bohus län. 1828 års skörd betecknades t.o.m. som ymnig på sina ställen i länet.

Hösten 1829 hade varit tidig i Bohuslän och utmärkts av ihållande regn som lett till att endast två tredjedelar av de vanliga råg- och vetearealerna kunnat besås. En lång vinter följde och vårarbetet på åkrarna kunde genom den djupa tjälen inte börja förrän i maj. Före midsommar vidtog ett nästan månadslångt regnande, som dock efterträddes av ett så soligt och vackert väder att landshövdingen i slutet av juli försäkrade myndigheterna i Stockholm att om bara den torra väderleken fortsatte ytterligare en tid skulle inte skörden behöva bli sämre än vanligt. Hans förhoppningar infriades inte, regnet och stormarna kom tillbaka och i oktober måste han konstatera att skörden inte blivit mer än hälften mot den normala, och det som skördats var så undermåligt att det inte dög till utsäde. Landshövdingen begärde att länet från spannmålskreditivet skulle få 30 000 riksdaler banco. Spannmål fanns att anskaffa särskilt i norra delen av länet.[21] Men fram på senvintern hade läget även där försämrats att döma av ett brev från landshövdingen till utrikesstatsministern:

> En omständighet gör mig likväl brydd och den har av mig ej kunnat förutses, nämligen att i norra delen av länet, där enligt rapporter samt av mig på stället inhämtade underrättelser, som vidare blivit bestyrkte av alla resande personer ifrån den orten, skörden varit tillräcklig för ortens behov, allmogen under senare veckorna lockad av höga priser så över egna behov till norrmän och värmlänningar försålt sina förråder, att där nu skall vara snart sagt lika brist på spannmål som i södra delen av länet.[22]

Den spannmål som under vintern av kreditivmedel upphandlades och utlånades genom kronomagasinets försorg förefaller huvudsakligen ha anskaffats från en rad handlare i Göteborg. På våren ingicks emellertid kontrakt om leveranser från Östergötland, Skåne "eller annan del, dock ej västra delen av riket." Låneverksamheten försiggick i affärsmässiga former och med vanliga krav på säkerhet för den utborgade spannmålen.[23] För dem som inte kunde skaffa borgen blev läget stundtals svårt. Några dagar efter jul 1830 anmälde landshövdingen till Kungl. Maj:t att kronobetjäningen rapporterat att stormarna och ovädret hindrat fisket i skärgården så att verklig hungersnöd där kunde befaras om ingen hjälp gavs.

Några veckor senare var läget ännu svårare.[24]

Det understöd som kommit länet till del under vintern var uppenbarligen inte tillräckligt för att utplåna spåren av missväxt och ett felslaget fiske. Med anledning av de oroande underrättelser om läget i länet som bl.a. genom tidningarna ingått och som talade om flera personers död av svält och om en för varje dag tilltagande nöd beordrade regeringen i mitten av mars landshövdingen att inkomma med fullständig berättelse om tillståndet i länet varje postdag. Denne kunde i så måtto lugna myndigheterna att på de nödlidande öarna i skärgården inga personer direkt svultit ihjäl, med undantag dock för ett par fiskarbarn i Klädesholmens kapellförsamling på Tjörn.[25]

Trots enskilda insamlingar bland Göteborgs borgerskap och trots alla de bidrag som lämnades från olika håll, förblev försörjningsläget länge svårt. I Tjörns pastorat måste länsmannen och prosten själva gå i borgen för det mjöl de utverkat från en handlare i Göteborg för att fiskarna vid storfisket över huvud taget skulle ha några matförråd i båtarna. Situationen blev inte bättre av att en stor mängd s.k. halvlottsmän, vilka vid fisket använde andras båtar i utbyte mot halva fångsten, tvingats sälja sina få egna redskap för att på fastlandet kunna köpa födoämnen.[26]

Så sent som i juli 1831 fortsatte bönerna om understödshjälp ur spannmålskreditivet, då man fruktade att verklig nöd skulle uppstå även bland torpare, backstugusittare, soldater och båtsmän.[27]

Den nya skörden på hösten 1831 var bättre än föregående års. Det bästa utfallet fick också denna gång de norra delarna av länet. Norrvikens fögderi framhölls även i de två följande årens skördeberättelser som särskilt lyckosamt.

I södra skärgården var såren efter nödvintern 1830/31 ännu inte läkta. I november 1831 inberättade landshövdingen till Kungl. Maj:t

> att skärgårdsbornas i Orust och Tjörns fögderi belägenhet redan är allmänneligen bedrövlig och att de i stora skaror vandra omkring och tigga på landet, utan att lantmannen, som nu skall avbörda sig de betydliga skulder, som han ådragit sig efter förra årets missväxter, förmår att jämte andra fattiga även föda de talrika skärgårdsborna.[28]

Fiskarnas belägenhet hade vid denna tid försvårats av att myndigheterna, till följd av oron att den koleraepidemi, vilken som bäst härjade nere på kontinenten även skulle sprida sig till Sverige, förbjudit dem att på sedvanligt sätt försälja sina produkter till sjöfarande, som hade sina vägar förbi den svenska kusten. Likväl fanns det fiskelägen, erkände landshövdingen, som präglades av välstånd och förstånd att hushålla med det överskott de goda åren gav. Men det fanns tyvärr exempel på motsatsen, framhöll han, "vilket omdöme i synnerhet och i första rummet kan tillämpas på Klädesholmens kapellförsamling." [29]

På hösten 1831 visade det sig emellertid att skörden denna gång blivit långt bättre än föregående år. Den därpå följande blev ännu mera givande och betecknades som rent av ymnig. 1834 resulterade visserligen i sämre skörd, men 1835 var utfallet åter gott i provinsen, enligt årsväxtberättelsernas vittnesbörd.

* * *

Hur avspeglades skördeväxlingarna under denna tid i länets markegångstaxor? I tabell 8 redovisas markegången för råg, havre och mansdagsverke.

Tabell 8. Markegången i Göteborgs och Bohus län för råg, havre och dagsverke 1825-35

År	Råg (kr/hl)	Havre (kr/hl)	Dagsverke (kr)
1825	5,76	2,42	0,65
1826	9,46	5,76	0,65
1827	6,67	2,42	0,75
1828	6,06	2,42	0,77
1829	7,88	2,57	0,87
1830	9,09	3,03	0,87
1831	10,30	3,03	0,75
1832	7,27	1,97	0,75
1833	6,97	1,97	0,83
1834	6,97	2,42	0,83
1835	6,82	2,42	0,87

Källa: L. Jörberg, A history of prices in Sweden 1732-1914, I, s. 141, 173, 596.

Vi finner att priserna på råg och havre i stort sett fördubblades mellan 1825 och 1826, vilket lätt kan få oss att tro att orsaken till denna kraftiga uppgång måste vara någon bakomliggande missväxt. Av årsväxtberättelserna framgick dock att skörden i länet 1826 visserligen var något sämre än vanligt men ingalunda av den katastrofala karaktär som skulle berättiga till en fördubbling av priserna. På samma sätt som Jörberg och Ahlström för 1700-talets del kunnat konstatera att skördeutfall och prisutveckling på det regionala planet inte alltid stod i det omedelbara förhållande till varandra som man skulle kunna förmoda av den ekonomiska teorin, finner vi alltså att även prisökningen 1826 i Göteborgs och Bohus län var av "onaturlig" storlek utifrån områdets egna skördeförhållanden. Däremot antyder den att utfallet i andra delar av landet inte detta år varit lika lyckligt.

Dagsverkspriserna utvecklades på ett sätt som inte helt stämmer med noteringarna för spannmålen. Missväxter resulterade oftast i att efterfrågan på extraarbete inom jordbruket minskade, samtidigt som det för landsbygdens fria arbetare ett sådant år blev ännu nödvändigare att genom dagsverken på gårdarna i trakten komplettera de förnödenheter deras egna täppor avkastade. Resultatet blev att markegången på dagsverken sjönk i en sådan situation. Vi finner nu att någon sådan sänkning inte kom till stånd i länet, vilket kan tyda på att de prishöjande impulserna för spannmålens del verkligen kom utifrån.

Missväxten i Bohuslän 1830 avspeglar sig tydligt i markegångstaxorna, liksom de goda åren som följde. Vi ser också att dagsverkslönen, som vi kunnat vänta, undergick en inte oväsentlig reduktion efter missväxtåret 1831 för att sedan åter höjas när tiderna blivit bättre.

* * *

Sammanfattningsvis kan alltså näringsutrymmets växlingar under åren 1825-1835 beskrivas på följande sätt. 1826 drabbades Västsverige av en försörjningskris som endast i mindre grad gjorde sig gällande i Göteborgs och Bohus län. Däremot kom 1830 i denna provins att föra med sig svårigheter av en sådan omfattning både för jordbrukets och fiskets del att hjälp

till försörjning och utsäde måste rekvireras från statens understödsfonder. Då detta understöd emellertid utgick främst till personer som var i sådan ställning att de kunde erbjuda säkerhet för lånen, har man anledning fråga sig hur de fattiga skikten i samhället, som inte kunde ställa borgen för den spannmål de behövde, klarade sig under dessa svåra år. Det är dessa fattiga människor vi närmast skall intressera oss för.

4. Fattigdomens fluktuationer

Det finns skäl påminna om att de fattiga i denna undersökning består av två grupper, befriade och avkortade. De befriade var alltså sådana som vid mantalsskrivning eller taxeringsarbete befriats från alla skatter, genom att myndigheterna ansett en debitering utsiktslös. De personer som här kallas avkortade hade emellertid fått skattsedlar i vederbörlig ordning men inte förmått erlägga de utskylder som de debiterats, varför skatten efter resultatlösa utmätningsförsök avkortades.

Tidsmässigt kom därför dessa båda grupper att inlemmas i vår fattigdomskader vid olika tidpunkter. Den alldeles övervägande delen av de befriade hamnade där redan i samband med mantalsskrivningen under det att huvudparten av avkortningarna kom att ske drygt ett år senare, trots att båda grupperna hänför sig till samma beskattningsår. Ett exempel kan göra saken klarare. Mantalsskrivningen för beskattningsåret 1825 skedde på senhösten 1824, uppbörden och avkortningarna i början av 1826. Något förenklat uttryckt kan sägas att avkortningarna kom att tjänstgöra som korrigeringar av de missbedömningar av befolkningens ekonomiska framtidsutsikter och beskattningsförmåga som gjorts vid mantalsskrivningen. Vi skall strax se att dessa grupper därför inte kan studeras var och en för sig. Siffermässigt sett bestäms fattigdomen av ett växelspel mellan båda faktorerna och först om vi tar hänsyn till såväl befriade som avkortade kan vi få möjlighet att följa fattigdomens fluktuationer. Tabell 9 nedan får tjänstgöra som pedagogiskt exempel. Genom en enkel indexkonstruktion med 1825 som basår kan vi där studera de båda gruppernas växlingar i antal under åren 1825-1835. Då våra fattiga utgör summan av dessa grupper kan vi även ana oss till något om de befriades och avkortades inbördes styrka.

Vid ett studium av tabell 9 har vi att tänka på att sifferserien F (fattiga) definitionsmässigt måste röra sig mellan serierna B (befriade) och A (avkortade). Om F kommer att närmast följa B eller A avgöres alltså av hur stor del av fattigbefolkningen som rekryterats den ena eller den andra vägen.

Tabellen kan ge underlag för följande läsart. Även om denna är tämligen dristig kan förfarandet åtminstone pedagogiskt försvaras genom att uppmärksamheten därvid kan fästas på hur samspelet mellan befrielser och avkortningar gestaltat sig.

När mantalsskrivningen för beskattningsåret 1826 skedde på hösten 1825 bedömde skattskrivarna de framtida utsikterna som tämligen ljusa. Särskilt i de båda nordligaste fögderierna kom därför antalet befriade att reduceras inte oväsentligt. När uppbördsarbetet drygt ett år senare avslutats visade det sig att antalet avkortningar stigit mycket kraftigt i jämförelse med föregående år. Likväl hade reduktionen i befrielser varit mer än tillräcklig för att det totala antalet fattiga i dessa båda fögderier skulle vara lägre 1826 än föregående beskattningsår. I Göteborgs fögderi hade dock en 10 %-ig fattigdomsökning skett, huvudsakligen orsakad av den kraftiga tillväxten av antalet avkortningar, en utveckling som ytterligare accentuerades följande år.

Tabell 9. Antal befriade, avkortade och fattiga personer i Göteborgs och Bohus läns fögderier 1825-1835. Index. Antalet 1825 = 100.

Fögderi		1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835
	B	102	99	101	102	96	101	96	101	105	86
Göteborgs	A	134	158	153	144	176	201	176	143	160	135
	F	110	114	115	112	116	126	116	112	119	99
	B	98	103	103	95	99	106	106	113	110	103
Inlands	A	104	113	119	141	231	226	163	121	132	116
	F	99	104	105	102	119	124	115	114	113	105
	B	97	96	94	90	88	93	97	101	94	90
Orust o Tjörns	A	115	159	161	220	441	459	443	242	294	229
	F	99	102	101	103	123	129	131	115	114	104
	B	92	93	88	83	83	87	83	86	85	84
Sunnervikens	A	159	205	210	291	421	406	388	264	291	243
	F	97	101	97	98	107	110	106	99	100	95
	B	91	100	101	91	91	102	109	115	110	108
Norrvikens	A	155	190	212	246	437	414	344	205	252	216
	F	95	105	107	99	110	118	122	120	117	114

Källa: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: B = antalet befriade
A = antalet avkortade
F = antalet fattiga = A + B.

I länets tre mellersta fögderier låg fattigdomen på det hela taget kvar på samma nivå mellan 1825 och 1829. Däremot förändrades antalet befriade och avkortade inbördes väsentligt under dessa år. Nedgången av befrielser motverkades av en ungefär lika stor uppgång hos avkortningarna. 1830 och 1831 tog fattigdomen dock med ens ett väldigt steg uppåt och först en bit in på årtiondet började den åter sjunka nedåt.

Det intressanta är att se hur häradsskrivarna och deras bisittare reagerade. Om Heckschers gamla tes om beskattningsmaskineriets anpassbarhet till växlande konjunkturer vore riktig skulle antalet befriade efter 1830 stiga. Vi kan av vår tabell se att ett betydligt större antal verkligen också befriades på hösten 1830 (= beskattningsåret 1831) än närmast föregående år. Därigenom förhindrades i tre fögderier att avkortningarnas antal ytterligare ökade i omfattning. I Göteborgs fögderi samt på Orust och Tjörn fortsatte emellertid antalet avkortningar att stiga även för räkenskapsåret 1831 trots den kraftiga ökningen föregående år. 1831 kulminerade dock fattigdomen i tre av områdena. På Orust och Tjörn samt i Norrviken nådde de fattigas antal sin högsta höjd först 1832, beroende på att den "liberala" befrielsepolitiken där fortsatte i motsats till övriga fögderier, där häradsskrivarna börjat "strama åt tyglarna".

Det finns ingen anledning att i detta sammanhang följa fattigdomens växlingar framåt i tiden, då redan denna korta genomgång bör ha visat att såväl avkortningar som befrielser är av betydelse för att bestämma ett områdes fattigdomsnivå. Man kan inte tolka en minskning av befrielserna

som ett tecken på att fattigdomen avtagit, lika litet som man av avkortningslängdernas växlande belopp bör drista sig till några slutsatser om välståndets utveckling.

5. Statliga hjälpåtgärder

Det kan finnas anledning att också ett ögonblick stanna vid det understöd som länet fick från statsmakterna. Kom hjälpen de mest nödlidande delarna av länet till godo? Ett första svar lämnas i tabell 10.

Tabell 10. Fögderiernas understödsbidrag ur kreditivfonden till följd av 1830 års missväxt.

Fögderi	Understödsbelopp riksdaler banco	Understöd per capita i fögderiet rdr sk
Göteborgs	17 468	0:31
Inlands	46 720	1:35
Orust och Tjörns	23 872	1: 6
Sunnervikens	28 622	0:46
Norrvikens	19 938	0:44

Källa: Fögderiernas specialräkningar 1831. RA.

Rättvisa kan naturligtvis sägas i så måtto ha skipats att Norrvikens och Göteborgs fögderier erhöll de minsta bidragen per person, områden som vi funnit hade relativt lindrigt sluppit undan krisen. Den största hjälpen fick inbyggarna i Inlands fögderi. Det gällde här ett område som mer än andra var inriktat på och beroende av jordbruket som försörjningskälla. Fiskarnas andel av befolkningen var liten i detta område. Men vi får inte glömma bort att understöd i form av lån naturligtvis lämnades bara till personer som begärde hjälp och som samtidigt kunde lämna sådan borgen att den kunde godtas av de sockenkommittéer som ute i länet hade att fördela understödet.

Personer som var så utblottade att de inte kunde få tag på några borgensmän var ändå inte alldeles bortglömda. Landshövdingen utverkade hos Kungl. Maj:t att en del av undsättningsmedlen skulle få användas för utdelning av livsmedel och utsäde till de allra fattigaste, som i avsaknad av säkerhet inte kunde bli delaktiga i den vanliga låneverksamheten och därför hotades med undergång.[30] Även i detta fall förefaller insatsernas omfattning ha berott på den medkänsla och den aktivitet sockenkommittéerna kunde uppbåda. Tabell 11 visar hur relativt begränsad den hjälp var som denna väg slussades över till de fattigaste. Av den framgår även i vilka former understödet utgick till kommittéerna. Att betydande delar utgick kontant från lantränteriet innebär inte att lånet till den enskilde också betalades ut i reda pengar. Kommittéerna hade möjlighet att på egen hand knyta kontakter med spannmålsleverantörer. Framför allt förefaller det föga troligt att personer som inte förmådde lämna pant eller borgen erhöll en slant för att själv skaffa sig mat.

Tabell 11. Understödets former i Göteborgs och Bohus län efter missväxten 1830. Fördelning i procent.

Fögderi	Borgenslån		Borgensfritt understöd		Ej utdelat
	Kontant	In natura	Kontant	In natura	
Göteborgs	37,2	56,7	-	6,1	-
Inlands	33,2	58,5	1,4	6,9	-
Orust och Tjörns	32,7	57,6	-	9,7	-
Sunnervikens	33,3	47,0	7,6	12,1	-
Norrvikens	70,7	10,7	8,0	4,6	6,1

Källa: Fögderiernas specialräkningar 1831. RA.

Emellertid fick de fattiga hjälp även ur andra källor än spannmålskreditivet. På enskilt initiativ insamlades understöd till de nödlidande, men detta förefaller uteslutande har gått till skärgårdsbefolkningen, vilket kan förklara att Orust och Tjörns andel av det borgensfria statsunderstödet inte blev större.[31] Intressant är också att notera att av de lånemedel som ställdes till förfogande för invånarna i Norrvikens fögderi inte mindre än 6 % blev liggande utan att behöva komma till användning. Det kan ha varit lånevillkoren som inte varit nog tilltalande. I länet klagades nämligen över att priset för den utborgade spannmålen låg högre än tillbörligt, vilket häftigt förnekades av landshövdningen.[32] Så mycket är dock klart att räkenskaperna visar att de låntagare som fick sin understödspannmål genom statskontrakterade handlare i Göteborg måste betala omkring 17 % mer för sitt korn än de som varit tidigare ute och fått sin spannmål direkt från kronomagasinet.

Det finns anledning att efter denna genomgång av understödsräkenskaperna göra ett par påpekanden. Genom den affärsmässiga karaktär hjälpen hade bör man inte av lånebeloppens storlek dra några slutsatser om hur hårt en missväxt drabbat ett område. Därmed finns det också skäl tro, och våra siffror från Bohuslän motsäger inte detta, att de som verkligen för sin existens var av behov av hjälp knappast fick sådan i tillräcklig utsträckning. Hjälporganisationen var främst inriktad på att trygga de jordägandes behov av utsädesspannmål på rimliga villkor i tider med upptrissade sädespriser. De fattiga fick klara sig på annat sätt.

6. Missväxtens inverkan på de demografiska faktorerna

Det kan vara befogat att ett ögonblick även stanna vid missväxtens verkningar på det demografiska fältet. För Malthus stod det klart att näringsutrymmet i mycket var bestämmande för hur många barn det skulle födas och hur många personer som skulle duka under av svält och umbäranden. Som tidigare skildrats blev det också en tradition inom det svenska tabellverket att tolka befolkningstillväxten mot bakgrund av skördens utfall vid olika tider och i skilda områden. Vi kan därför fråga oss vilken inverkan skördekatastrofen i Göteborgs och Bohus län fick på födelsetal och dödstal i regionen. I tabell 12 nedan redovisas emellertid endast de procentuella förändringarna i antalet födda och döda från närmast föregående år. Då det är tabellverkets eget material som ligger till grund för tabellen torde det observeras att siffrorna för Carl Johans församling i Göteborgs uttrak-

ter frånd ragits, eftersom denna församling 1830 överfördes från stads- till landsbygdstabellen.

Tabell 12. Förändringar i antalet födda respektive döda från föregående år. Procent

Fögderi	1829	1830	1831	1832	1833	1834
FÖDDA						
Göteborgs	+13,8	-20,4	- 6,8	+ 8,1	+12,9	+ 7,3
Inlands	+ 9,1	- 8,0	-16,2	+10,8	+16,0	- 8,5
Orust o Tjörns	- 1,9	- 1,6	-21,5	+27,4	+ 9,5	+ 0,9
Sunnervikens	+24,0	- 7,6	-19,0	+10,4	+19,9	- 7,8
Norrvikens	+ 8,3	- 6,8	- 9,9	+ 1,6	+14,2	-10,9
DÖDA						
Göteborgs	- 2,4	-11,6	+38,9	-32,3	- 9,9	+222,7
Inlands	+ 3,5	- 6,8	+17,6	-27,1	+ 0,1	+ 62,1
Orust o Tjörns	- 9,0	+ 8,5	+21,7	-11,1	-32,1	+113,3
Sunnervikens	+13,6	- 6,5	- 4,5	-17,7	- 5,9	+ 16,5
Norrvikens	+49,7	-28,2	- 3,7	-18,3	+17,3	- 10,8

Källa: F.T. Bergs handlingar. SCB.

Redan i den grova utformning redovisningen av den demografiska utvecklingen fått i ovanstående tabell framträder vissa karaktäristiska drag. I samtliga fögderier föddes det färre barn än tidigare under åren 1830 och 1831. Att minskningen i Göteborgsområdet var så kraftig det förstnämnda året kan visserligen förklaras av det osedvanligt stora antalet barn som föddes där 1829. I mindre utsträckning gäller samma sak övriga fögderier, med undantag dock för Orust och Tjörn som uppvisar sjunkande födelsetal för alla tre åren. Trots denna trendmässiga nedgång framträder där fallet år 1831 kraftigare än på andra håll. Norrviken däremot ger intryck av att inte behöva uppleva så hård press på sitt födelsetal under 1830-talets första år, varför uppgången under 1832 och 1833 inte heller blir så stor. Dessa båda år sker i samtliga fögderier kraftiga stegringar av födelserna, allt tydande på att tiderna åter blivit bättre.

Dödstalen är svårare att få att stämma med den konjunkturbild vi tidigare målat upp. Kraftiga stegringar kan visserligen noteras för de tre sydligaste fögderierna under hungeråret 1831, men dessa siffror kommer helt i skymundan av dem som kunde uppmätas för koleraåret 1834, då antalet döda i ett par fögderier utanför och omkring Göteborgs stad på ett enda år både två- och tredubblades. I Carl Johans församling, som inte medräknats i tabell 12, ökade dödligheten mellan 1833 och 1834 med 350 %. Vi finner sålunda även i vårt material belägg på att epidemier och farsoter satte ojämförligt djupare spår i mortalitetskurvorna än ens den allvarligaste missväxt förmådde göra vid denna tid. Likväl är uppgången i antalet döda året 1831 så stor i flera fögderier att slutsatsen tränger sig på att nödåren inte bara hade inneburit försakelser och lidanden utan även en tid då flera än vanligt dött i en befolkning, vars krafter och hälsotillstånd undergrävts genom bristen på mat.[33]

7. Var ökade fattigdomen kraftigast under krisåren?

En av denna undersöknings målsättningar har varit att se hur pass flexibel den använda metoden är vid en kartläggning av fattigdomen på skilda nivåer. Vi har hittills uteslutande hållit oss på fögderiplanet. När vi nu söker oss nedåt sker det i anslutning till en bestämd fråga: var ökade fattigdomen kraftigast under 1830-talets första år? Vi får därmed möjlighet att se de svårigheter som kan uppenbara sig när man stegvis söker sig allt längre ned i undersökningsnivåerna.

Det är nu dags att föra in ytterligare en faktor i våra kalkyler. Vi har tidigare endast använt oss av antalet fattiga och studerat dess tillväxt. Nu kommer vi att sätta de fattiga människor som vi fångat upp i mantals- och avkortningslängder i relation till den vuxna befolkningen i respektive områden. Därmed har vi tagit hänsyn till det inflytande som olika snabb befolkningstillväxt kan ha på våra resultat. Vi får därmed större möjligheter att se hur väl de växande folkskarorna assimilerades inom varje område. Andelen fattiga av den vuxna befolkningen kallas i denna undersökning även fattigdomskvot, som alltså uttrycker fattigdomens tyngd i olika områden vid skilda tidpunkter.

Som utgångsläge för jämförelsen mellan fattigdomskvoten inom skilda undersökningsområden i Göteborgs och Bohus län har valts den genomsnittliga fattigdomskvoten åren 1828 och 1829, som jämförts med motsvarande genomsnitt för perioden 1830-1833. Vår fråga kan därför formuleras om sålunda: Hur mycket högre eller lägre var fattigdomen 1830-1833 i jämförelse med åren 1828-1829?

Socknarna har fått utgöra de minsta undersökningsenheterna. Inget annat än tidbrist har hindrat att nivån ytterligare sänkts. Metoden tillåter att man mäter fattigdomen i varje by. En demonstration av metodens användbarhet på de allra lägsta undersökningsnivåerna har emellertid överlämnats till andra krafter inom vårt forskningsprojekt.

Vi har tidigare noterat att en undersökning av fattigdomen på fögderinivå är synnerligen lätt att företa. Vi har hela tiden överskådliga summeringar att hålla oss till. Detta är också naturligt, då fögderierna på sätt och vis utgjorde ryggraden i den kamerala förvaltningen. De länssiffror vi använt oss av har sålunda egentligen bara varit summan av fögderiernas sammanlagda värden. Då emellertid fögderiernas antal sällan överstiger 5 är det inte svårt att med hjälp av deras räkenskaper ge en bild av fattigdomens utveckling på länsplanet. Gränserna mellan olika fögderier flyttas ibland och då blir länsplanet det lättaste arbetsfältet för en studie t.ex. av mera långsiktiga förändringar. De gränsregleringar som någon gång kan förekomma mellan två län är oftast så små att de är helt negligerbara.

Fögderierna omfattade i regel två eller flera häraden. Trots att den kanske viktigaste personen i fögderiorganisationen betitlades häradsskrivare har häradet ingenting att göra med beskattningsmaskineriet. Härad var som bekant benämningen i mellersta och södra Sverige på det judiciella område som i övriga delar av landet kallades tingslag. Någon självständig enhet inom fögderiet utgjorde emellertid inte häradet, varför vi inte som för fögderier och socknar har lätthanterliga summeringar och redan gjorda bearbetningar att hålla oss till.[34]

I tabell 13 gör vi ett försök att från länsplanet söka oss allt djupare ned i undersökningsnivåerna för att kunna peka ut det område som hårdast drabbats av nöden dessa år. Vårt resultat kan sammanfattas sålunda: Det fögderi där fattigdomen ökat mest var Orust och Tjörns förvaltningsdistrikt. Men också Inlands fögderi hade en betydligt större del av sin befolkning i fattiga omständigheter än det haft bara några år tidigare. I Torpe

Tabell 13. De fattigas andel av befolkningen över 18 år i genomsnitt för åren 1830-1833 i jämförelse med åren 1828-1829. Index. Andelen 1828-1829 = 100. Göteborgs och Bohus län.

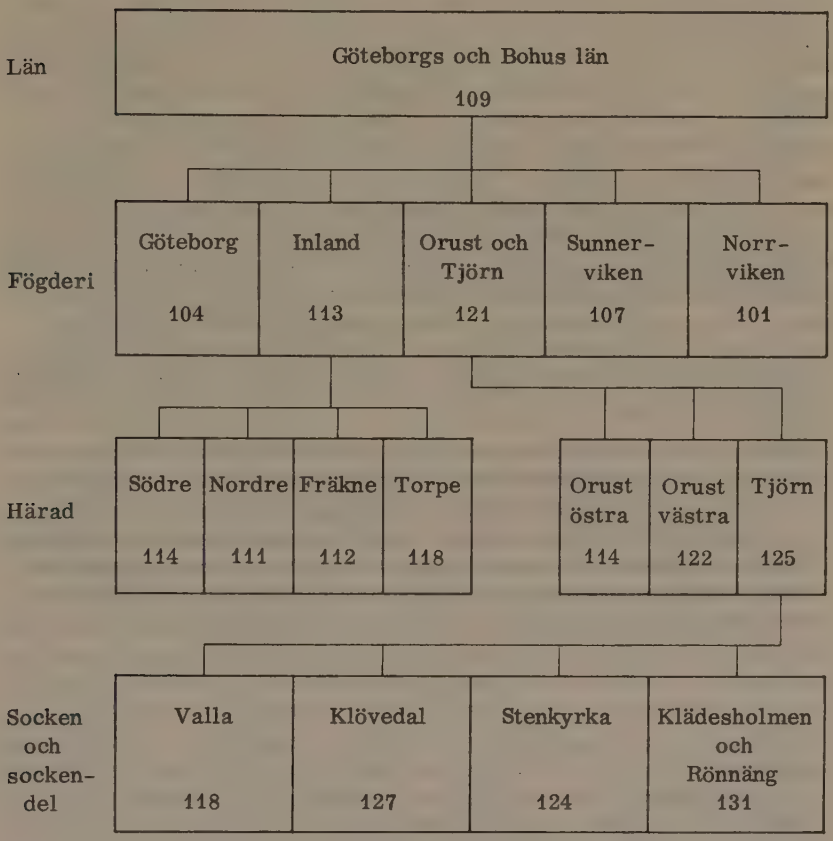

Källor: Länsräkenskaper. RA.

härad låg fattigdomen nära 20 % högre i början av 1830-talet än i slutet av föregående årtionde. Ännu hårdare hade dock Tjörn drabbats.

Vi står till slut inför Klädesholmens och Rönnängs kapellförsamlingar i Stenkyrka socken på södra Tjörn. Där levde fiskare och arbetsoförmögna personer, som dröjt sig kvar efter den stora sillperiodens bråda slut 1808 och vilkas svåra belägenhet nu ytterligare försämrades genom felslaget fiske och missväxt på potatis. Läget i området dessa år ges en målande beskrivning i brev från prosten i Stenkyrka till landshövdingen med begäran om hjälp att inrätta en kokanstalt på Klädesholmen för att bereda s.k. Heilbornska soppor som kunde ges åt de svältande.[35] Men många andra vittnesmål, varav en del redan anförts i det föregående, intygar att nöden på dessa öar var större än på andra håll, vilket skulle tyda på att vi i våra försök att följa missväxten i spåren inte kommit alldeles galet. För en undersökning med denna målsättning kan det likväl tyckas något snopet att vi slutligen hamnade i ett område som knappast rymde några regelrätta jordbrukare. Fögderiet som helhet var dock en bondebygd, även om jordbruket ofta förenades med fiske eller fraktsegling. Även under dåliga år kunde en bonde på Tjörn klara sig utan att behöva hjälp av någon, försäkrade prosten i Stenkyrka något år efter missväxten, men likväl var bonden att beklaga

> ty utom vad han enligt årlig reglering giver socknens eller rotens fattige, giver han mångdubbelt mera åt kringgående tiggare, till större delen barn, som från skärgården hoptals uppkomma för att söka födan. ... Endast från Klädesholmen och Rönnängs kapell uppgåvos sistlidne höst 159 personer som större delen av året kringgå med tiggande och vilkas försörjande församlingen inte visste någon utväg, samt att vida flere tillgripa denna näring då stormar och is hindra fisket.[36]

8. Var var fattigdomen störst?

När vi studerar hur hårt en missväxt slagit i olika områden får vi inte uteslutande koncentrera oss till fattigdomens absoluta eller relativa tillväxt. Även den "normala" nivån bör uppmärksammas, eftersom följderna av t.ex. en skördekatastrof bör väntas bli allvarligare i trakter som redan tidigare äger ett stort antal fattiga. Vi bör därför söka kartlägga var i undersökningsområdet som fattigdomen var störst. Detta innebär självfallet inte att vi avser att se var de fattiga personerna hade det sämst, vilket förefaller vara en närmast omöjlig uppgift. Däremot har vi möjlighet att ta reda på vilka trakter som hade en större del av sin befolkning bland de fattiga än andra. På samma sätt som tidigare kan vi steg för steg söka oss allt längre ner i undersökningsnivåerna för att finna den plats där de fattigas relativa betydelse var störst. Däremot hoppar vi denna gång över häraderna i Inlands fögderi som forskningsobjekt för att mera direkt kunna gå på den allra fattigaste socknen. Resultatet presenteras i nedanstående tabell 14.

När vi sänker oss till fögderinivå i Göteborgs och Bohus län finner vi betydande skillnader mellan olika områdens fattigdomsnivåer. Lägst var tydligen fattigdomen i länets allra nordligaste del, vilket delvis kan förklaras av att missväxten 1830 här enligt alla vittnesbörd for varsammare fram än på andra håll. Intressantare är det emellertid att kunna konstatera att ju lägre undersökningsnivån sänks desto större skillnader kan vi mäta upp. Differenser mellan skilda län och fögderier kan vara ett resultat av skiftande skattskrivningspraxis. När vi emellertid jämför härader eller socknar inom samma fögderi är det en och samma häradsskrivare som handhaft frågorna om vilka personer som skulle befrias från skatt. Av tabellen ser vi att en betydligt mindre andel av folket i Orust östra härad var fattig under dessa år än i grannsocknarna på västra delen av ön. Ännu mera tryckande var fattigdomen på Tjörn. När vi i detta område kommer till sockennivån finner vi där välståndsklyftor som är vidare än några andra vi kunnat mäta upp. Mot varandra står Valla socken, som inte ens under det värsta missväxtåret fick uppleva att mer än 30 % av befolkningen levde i fattigdom, och Rönnängs och Klädesholmens kapellförsamlingar, där under hungeråren 1830/31 mer än 80 % av folket tvingades leva ett liv i fattigdom och nöd. Det låg uppenbarligen en bister realitet bakom den karaktäristik som Bohusläns "klassiske" skildrare, A.E. Holmberg, vilken själv som präst tjänstgjort på öarna, gav av södra delen av skärgården: "ett enda stort fattighus." [37] Befolkningen här levde ett osäkert liv i näringsutrymmets yttersta gränstrakter, och när missväxten kom och fisket slog fel växte nöden snabbt och obarmhärtigt.

Tabell 14. Andelen fattiga av befolkningen över 18 år i Göteborgs och Bohus län 1828-1835. Procent.

Göteborgs o Bohus län	Göteborgs fg.	Inlands fg.	Orust o Tjörns fg.	Sunnervikens fg.	Norrvikens fg.
1828	27,3	30,0	26,5	30,4	26,0
1829	27,0	28,8	26,8	30,4	26,3
1830	28,0	33,6	31,8	33,3	26,6
1831	30,2	35,0	33,4	33,8	26,6
1832	28,2	32,5	34,0	32,4	27,0
1833	26,8	31,9	29,5	29,8	25,8
1834	28,3	30,9	28,7	29,5	24,6
1835	25,2	28,9	26,6	28,1	23,9

Orust o Tjörns fg.	Orust östra härad	Orust västra härad	Tjörns härad
1828	22,5	26,7	29,2
1829	21,6	27,7	30,0
1830	24,7	34,0	35,0
1831	24,8	34,2	40,4
1832	27,2	33,7	40,2
1833	24,1	30,6	32,9
1834	21,1	30,6	33,3
1835	19,8	27,6	31,8

Tjörns härad	Valla	Klövedal	Stenkyrka	Rönnäng och Klädesholmen
1828	23,6	27,0	23,0	55,1
1829	20,9	29,5	23,0	61,7
1830	23,6	36,7	26,2	73,5
1831	28,4	39,2	30,3	81,6
1832	29,2	38,9	31,6	80,6
1833	24,2	29,2	25,8	70,0
1834	24,4	27,2	25,7	76,8
1835	23,6	27,8	26,0	70,0

Källor: Länsräkenskaper. RA.

C. SKÖRDEUTFALL OCH FATTIGDOMSVÄXLINGAR I MELLANSVERIGE 1825–1835. EN ÖVERSIKT

1. Inledning

I föregående avdelning hade vi tillfälle att följa den kraftiga tillväxten i fattigdomen inom olika delar av Göteborgs och Bohus län. Nu skall undersökningsnivån höjas till att omfatta hela Mellansverige. Det har dock tidigare framhållits att endast fyra län i de östra och två län i de västra delarna av landet kontinuerligt kunnat följas i detta kapitel. För resterande fyra län har fattigdomen kartlagts endast vart femte år. Under den nu behandlade 10-årsperioden har dock de fattigas antal även för Älvsborgs läns del uppmätts varje år. Förklaringen därtill är inte märkvärdigare än att en tidig provundersökning avkastade siffror, som det synts oklokt att inte använda sig av, så mycket mera som de täcker en tämligen dramatisk period i den västsvenska fattigdomsutvecklingen. Krav på konsekvens och elegans i undersökningens uppbyggnad har därför tveklöst fått stå åt sidan.

Avdelningens tidsramar förklaras dock inte av att vi disponerar siffror över fattigdomen från flera län än vanligt. Det visar sig nämligen vara lämpligt att sätta en tidsgräns omkring år 1835. Följderna av de västsvenska skördekatastroferna i början av årtiondet synes då på det hela taget vara övervunna och välståndsläget i hela Mellansverige bättre än på länge. De förenade effekterna av dåliga skördar och ett växande utbud av arbetskraft, som gjorde sig gällande under tiden efter 1835 och som på sina håll kastade upp fattigdomen till nya höjder, hade ännu inte hunnit göra sig påminta. Mitten av 1830-talet har därför valts som lämplig tidpunkt att även belysa de stora skillnader i fattigdom som under normala tider kunde förefinnas mellan socknarna i ett och samma län. Avdelning C avslutas sålunda med en översiktlig redovisning av fattigdomens nivå år 1836 i närmare 700 mellansvenska socknar.

2. Näringsutrymmets växlingar

1820-talet gick in med ett skördeår av sällan skådad rikedom. Resande i Nordtyskland kunde berätta om byar omgivna av otaliga sädesstackar som likt egyptiska pyramider sträckte sig mot skyn. Spannmålspriserna, som sedan ett par år befunnit sig i stadigt sjunkande i hela Europa, fick därmed ytterligare en skjuts nedåt. I flera europeiska länder befann sig priserna vid mitten av 1820-talet på en nivå som uppgick endast till 25 % av den som noterats under de överhettade åren efter napoleonkrigens slut tio år tidigare.[38]

Även i Sverige innebar 1820 ett ymnigt skördeår. Av landshövdingarnas årsväxtberättelser att döma skulle inte en liknande situation uppkomma på närmare 50 år.[39] Endast två länsstyrelser rapporterade om medelmåttiga skördar och från inte mindre än 20 län meddelades att årets gröda var god eller ymnig. De fallande priserna på den internationella marknaden efter 1817/18 gjorde sig också gällande i Sverige. Här var markegångspriserna på spannmål i början och mitten av 1820-talet endast hälften av 1818 års noteringar. Från alla provinser hördes också klagomål över låga priser och bristande avsättning. Regeringen försökte lätta på spannmålsodlarnas tryckta läge genom att med hjälp av magasinsinrättningen pröva export av havre till England. Man sökte även skeppa korn till Italien med föga framgång och ledande till stora förluster.[40] De misslyckade exportaffärerna bidrog säkert till att magasinsinrättningen som prisutjämnande och understödsgivande institution efter några år avvecklades.

Det var emellertid inte främst Allmänna magasinsdirektionen som råkade illa ut under jordbruksdepressionen i början av 1820-talet. Relativt

riklig tillgång på kredit samt höga spannmålspriser hade under napoleonkrigens slutskede stimulerat jordbrukarna till ökad aktivitet. Skiften och utflyttningar hade genomförts och krävt krediter, ny mark hade brutits och nya grödor hade kunnat prövas i skydd av goda vinster. När nu expansionsperiodens investeringsskulder skulle betalas måste det ske i en situation då spannmålsodlarna tvingades sälja sina produkter till ständigt sjunkande priser. En del av förklaringen till de låga sädespriserna kan möjligen vara potatisodlingens framväxt under 1800-talets båda första årtionden.[41]

Det är emellertid troligt att bilden av jordbrukets betryck under början av 1820-talet alltför mycket kommit att grundas på vittnesmål av företrädare för de större odlarna, vilkas verksamhet i högre grad än andras var inriktad på avsaluproduktion. Utterström har sålunda framhållit att 1820-talet, särskilt årtiondets första hälft, måste ha varit en gyllene tid för flertalet obesuttna, eftersom markegången för livsmedelsprodukter föll kraftigare än för dagsverken. Till de höjda reallönerna kom dessutom den ökning i efterfrågan på arbetskraft som följde på de rika skördarna. För att läget för den arbetande klassen inte var oroande dessa år talar också, enligt Utterström, de exceptionellt höga giftermåls- och födelsetalen 1821-25. [42]

Vid mitten av årtiondet kom emellertid ett omslag. Spannmålspriserna ute i Europa drog sig under resten av 1820-talet åter uppåt.[43] Särskilt under årtiondets slut var prisökningarna kraftiga. För Sveriges del kan denna utveckling under de första åren förklaras av den allvarliga missväxt som drabbade vårsädesgrödorna i stora delar av landet på hösten 1826. Visserligen tycks dock råg- och veteskörden på de flesta håll ha varit normal, men särskilt för de norra och västra delarna kan detta knappast ha kunnat kompensera den misslyckade skörden av korn och havre, som där var huvudsäden. Enligt vittnesmål i riksdagen stod i sådana områden åkrarna "svarta som kolmilor", och från Skaraborgs län berättades att nöden och penningförlägenheten där var så stor att ett fjärdedels hemman kunde gå under klubban för blott 60-100 riksdaler riksgälds.[44]

Magasinsinrättningen, vars upplösning redan beslutats, fick under sådana förhållanden fortsätta sin verksamhet ytterligare en tid och en del av dess spannmålstillgångar lånades ut till behövande provinser. Ur magasinsfonden och det kreditiv som riksdagen beviljat understöddes 14 län med spannmål och kontanter till utsäde och till anordnande av nödhjälpsarbeten, så att de nödlidande eller tjänstelösa skulle få försörjningsmöjligheter under den hårda vinter man väntade. Huvudparten av denna statliga hjälp gick till Småland, Västergötland och Värmland.[45] Missväxten ledde till kraftigt höjda markegångspriser på spannmål i de län den drabbat.[46] Det är att märka att denna prisökning även berörde höstsädesgrödorna, som i mycket ringa grad berörts av skördekatastrofen, även om ökningarna i dessa fall förefaller ha varit av något måttligare omfattning.

Efter 1826 års missväxt följde emellertid ett par år med tämligen tillfredsställande skördar och markegångspriserna kunde i stort sett återgå till det läge de befunnit sig i vid mitten av årtiondet. Dagsverkspriserna, som i de flesta län genomgående var betydligt trögrörligare än övriga markegångsnoteringar, kan knappast sägas ha hunnit följa med i utvecklingen dessa år. 1829 förefaller ha givit en något sämre skörd än de båda föregående, men utfallet var likväl långt ifrån katastrofalt. Priserna drog sig uppåt, men den utomordentligt kraftiga uppgången i markegången för vete synes inte denna gång kunna förklaras av interna faktorer.

I stora delar av Europa medförde 1830 en svag spannmålsskörd. På sina håll i Tyskland blev utfallet bara hälften mot föregående års. På de stora spannmålsmarknaderna nåddes priser 1830/31 som inte skulle

komma att överträffas förrän hungeråret 1847. Oroligheter till följd av de snabbt växande priserna på livsmedel drog fram över många platser på kontinenten, även om det uppenbarligen var främst i Frankrike som oron tog sig mera revolutionära former. Myndigheterna försökte på allt sätt stilla oron och lindra nöden genom organiserandet av olika slag av utspisningsanstalter.[47]

Här hemma gav dock sommaren 1830 förhoppning om en bra skörd kommande höst. När grödan väl var bärgad visade det sig att resultatet i mälarlänen också var gott. Från Uppsala län berättades t.o.m. om en ymnig skörd, från Stockholms och Västmanlands län om god avkastning; det var i denna region endast Södermanland som betygsatte sin produktionsvolym som medelmåttig. Från många andra håll i landet rapporterades emellertid dåliga skördeutfall, särskilt på potatis. I sitt sammanfattande omdöme om sädesskörden i riket betecknade statskontoret den som medelmåttig, dock med undantag för Västerbottens, Jämtlands och Kopparbergs län i norr samt landskapen Halland, Bohuslän och Västergötland i väster.[48]

Trots att skörden hade sett lovande ut under högsommarmånaderna hade den måst bärgas under de uslaste skördeförhållanden. Denna vändning till det sämre omvittnades även av lantbruksakademins direktör A.G. Mörner i dennes redogörelse för verksamhetsåret 1831 och föregående års skörd:

> Men behoven, mäktigare än alla beräkningar, läto snart allt för kraftigt höra sig för att man längre kunde draga i tvivelsmål, att skördens utseende varit bedrägligt och att de markegångstaxor, varefter spannmålstullen varit beräknad, icke uttryckte det rätta förhållandet emellan tillgångarna och behoven. Det visade sig att skörden av potäter (vars värde väl alltid varit erkänt, men som likväl sällan blivit ansedd annat än som en bisak) utgjorde en så väsentlig del av de allmänna födoämnen, att dess felslående inverkade betydeligen på det mer eller mindre ökade sädesbehovet.[49]

Liksom 1826 måste statsmakterna nu återigen ingripa för att avhjäpa spannmålsbristen i de norra och västra provinserna. Magasinsfonden var vid denna tid likviderad och existerade blott i form av utestående mer eller mindre osäkra fordringar hos de jordägare som blivit delaktiga av hjälpen 1826. Det kreditiv som riksdagen ställt till regeringens förfogande för att användas vid inträffade missväxter fanns dock att ta i bruk. De län som begärde och fick understöd framgår av tabell 15.

Huvudparten av kreditivmedlen gick alltså till de västligare delarna av landet. Under de svåra månaderna vintern 1826/27 hade regeringen sökt underlätta spannmålstillförseln till de nödlidande områdena genom exportförbud på säd från riket samt tullättnader för importen till Hallands och Bohusläns hamnar. Samma politik kom till användning även denna gång. Redan på sommaren 1829 hade exportförbudet på spannmål återupplivats och kom att bli bestående ända till hösten 1833. Hungervintern 1830/31 genomfördes vissa lättnader för införseln över hamnarna i Halland och Bohuslän och följande vår och sommar kunde 20 000 tunnor korn tullfritt föras in i västkusthamnarna för användning som utsäde, vilket nästan helt saknades efter föregående års missväxt. Liknande åtgärder vidtogs även i en rad norrlandshamnar, eftersom även denna landsända drabbats hårt.[50]

Tabell 15. Undsättning efter 1830 års missväxt

Län	Riksdaler banco	Län	Riksdaler banco
Kronobergs	40 000	Kopparbergs	44 195
Kristianstads	10 000	Värmlands	100 000
Hallands	65 000	Västernorrlands	656
Göteborgs o Bohus	135 000	Västerbottens	77 500
Älvsborgs	200 000	Norrbottens	128 290
Skaraborgs	250 000		

Källa: Magasinskontoret. C:g. Anteckningar över undsättningar. RA.

I Östsverige hade den goda skörden 1830 följande år följts av en nästan lika bra. Inte heller denna gång var dock rapporterna från Södermanland fullt lika optimistiska som från övriga mälarlän. Norra delen av landet slogs även detta år med missväxt på grödan och även i södra och västra landsdelarna förefaller utbytet ha varit svagt på åkrarna. Statskontoret drog därför på basis av de inkomna årsväxtberättelserna slutsatsen att skörden av säd och jordfrukter år 1831 måste betecknas som under medelmåttan; kreditivmedel kom också att under de närmaste månaderna utgå till 7 missväxtdrabbade län både i söder, väster och norr.[51]

Norrland slapp heller inte undan frostens härjningar de båda närmaste åren utan nya understödsmedel måste begäras. I det övriga landet var emellertid 1832 års skörd givande och statskontoret betecknade därför resultatet i landet som helhet som det fördelaktigaste på tio år. Följande år gav skörden i riket medelmåttig avkastning, under det att en knapp potatisskörd och en svag vårsädesgröda i större delen av landet kom statskontoret att notera skördeåret 1834 som under medelmåttan.[52] Inte från något håll ifrågasattes dock understöd denna gång.

Intressant är att studera markegångsprisernas förändringar under missväxtåren 1830/31. Att de svaga eller katastrofala skördarna under 1830-talets båda första år skulle leda till kraftiga prisökningar på spannmål i missväxtdrabbade områden är naturligt. Vi kan emellertid se att även de östsvenska län, som under dessa år begåvades med goda eller ymniga skördar, fick uppleva kraftiga höjningar av sina markegångspriser på spannmål. Detta förhållande innebär ytterligare en varning för oss att utifrån markegångsnoteringar dra långtgående slutsatser om skördeutfallet i länen.

För perioden 1825 till 1835 kan vi alltså konstatera att två allvarliga skördekatastrofer drabbade de mellersta och södra delarna av landet. 1826 förstördes vårsädesgrödan på många platser. Fyra år senare drog missväxten fram över de västligare landskapen under det att Mälardalen förefaller ha haft en helt motsatt skördeutveckling. Om vårt underlag för de jordbruksstatistiska redogörelserna är korrekt bör vi vänta att fattigdomen i länen steg efter 1826 års missväxt. Vi bör vidare påräkna att de västsvenska länen fick ett ökat antal fattiga under början av 1830-talet. Någon motsvarande tillväxt finns det av årsväxtberättelserna att döma inte anledning att vänta i området runt Mälaren. Även för det västsvenska området bör vi emellertid kunna notera en avtagande fattigdom under de goda åren efter 1831.

Diagram 1. De fattigas andel av befolkningen över 18 år 1825-35. Medeltal för perioden = 100

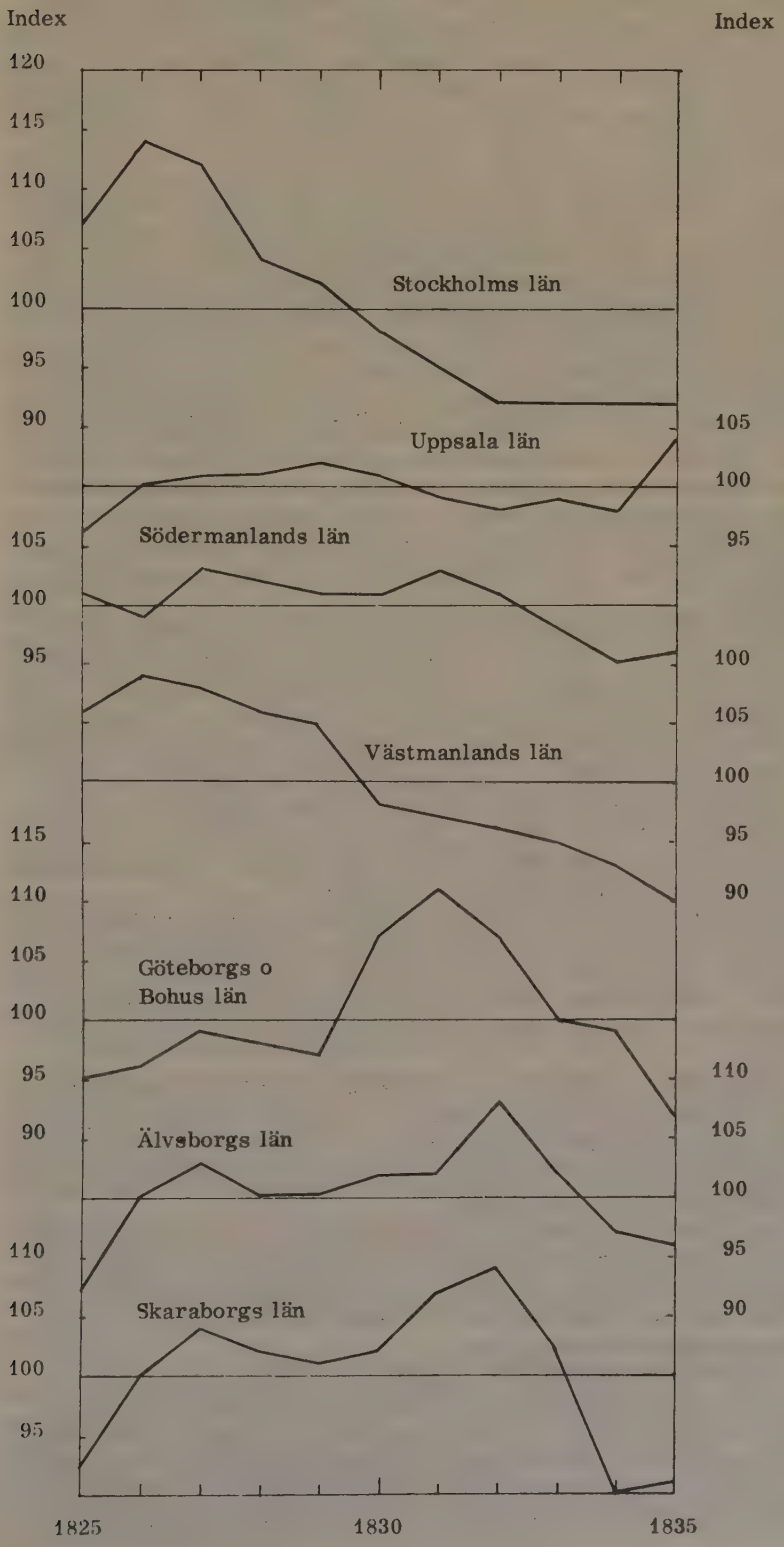

3. Fattigdomens fluktuationer

I diagram 1 lämnas en översiktsbild av fattigdomens utveckling mellan 1825 och 1835 i fyra län runt Mälaren samt tre län i de västra delarna av landet. Där åskådliggörs hur andelen fattiga av befolkningen över 18 år förändras under tiden. Såsom tidigare framhållits har de fattiga särskilts från övriga grupper genom sin oförmåga att betala skatt. Vi har tidigare berört hur tungt de fattiga vägde i olika län och regioner. Då vi denna gång vill centrera intresset till skillnader — inte i nivåer — utan i tillväxttakt och förändringar på kort sikt, har de absoluta fattigdomskvoterna kommit till användning i diagrammet först efter indextransponering.

Vad avslöjar då vår metod om fattigdomens förändringar mellan 1825 och 1835? Som synes uppvisar länen stora skillnader sinsemellan med avseende på sin fattigdomsprofils utseende. Uppenbarligen kan vi tämligen väl urskilja tre utvecklingsgrupper. Den första skulle sålunda utgöras av Stockholms och Västmanlands län som under tioårsperioden fick uppleva en nästan obruten minskning i fattigdomen. Möjligen kan detta tyda på att dessa områden skulle ha drabbats särskilt hårt av jordbrukskrisen i början av 1820-talet. För detta antagande skulle tala att stickprov som företagits i Stockholms län avslöjat att fattigdomsnivån i början av årtiondet där låg på en betydligt lägre nivå än år 1825. En mellangrupp utgöres av Södermanlands och Uppsala län, som under hela perioden uppvisar föga betydande avvikelser, Södermanland dock med en klart vikande fattigdomstrend.

Helt annorlunda är förhållandena i de tre västsvenska länen. Här tar kurvorna för de båda områdena i Västergötland ett kraftigt språng uppåt 1826/27 och det är naturligt att se denna utveckling mot bakgrund av 1826 års missväxt. Däremot tycks Göteborgs och Bohus län ha kommit lindrigare undan, en omständighet som inte motsades i landshövdingens femårsberättelse, vari noterades att eftersom "få trakter led betydligt av 1826 års missväxt, var denna skada i det hela betraktat ojämförligt lindrig emot vad den varit för de flesta av rikets övriga provinser." [53] Av diagrammet framgår att inte heller de östsvenska länen helt slapp undan följderna av att vårsädesgrödan förstörts nämnda år.

Ännu högre kastades dock fattigdomskurvorna i de västra provinserna under 1830-talets första år. Särskilt i Göteborgs och Bohus län sköt fattigdomssiffrorna i höjden. Däremot förefaller mälarområdet inte alls ha påverkats, möjligen med undantag för Södermanland, där stegringen 1831 emellertid var obetydlig i jämförelse med ökningen i provinserna längre västerut.

Om man undantar Uppsala län som mellan 1834 och 1835 fick uppleva en viss tillväxt i sitt fattigantal förefaller åren efter 1832 ha varit en period av stigande välstånd på de flesta håll.[54] De kraftigt sjunkande fattigdomskurvorna i Västsverige innebär likväl endast ett återgående till läget före missväxterna 1826 och 1830/31.

Vi kan alltså konstatera att vi på det hela taget mött den fattigdomsutveckling i länen som vi kunnat vänta med utgångspunkt från landshövdingarnas årsväxtberättelser. Missväxterna drev fattigdomen i höjden, och följderna kunde inte ögonblickligen övervinnas utan det dröjde ett par år innan verkningarna hann försvinna.

Som helhet måste därför åren 1825-35 för de västsvenska länens del ses som en tid av svårigheter och försakelser, under det att motsatsen måste gälla mälarområdet. I Mälardalen borde de större spannmålsodlarna omkring 1830 ha kunnat utnyttja det gynnsamma läge som missväxten i andra delar av landet försatte dem i. De kunde avyttra det överskott en god skörd resulterat i till priser som trissats upp genom andras miss-

lyckanden. För nästa undersökningsperiod kommer vi att se att rollerna blev ombytta.

Det källmaterial som här kommit till användning på länsplanet tyder sålunda på att missväxterna haft ett avgörande inflytande på fattigdomsutvecklingen i de båda regionerna. Detta bör dock inte förstås så att de fattigas antal helt skulle vara beroende av skördeutfallet. Än så länge bör vi nöja oss med att konstatera att uppenbara skördekatastrofer ledde till en tillväxt av den grupp människor som var oförmögna att betala sina skatter och därför i denna undersökning kommit att betraktas som fattiga. I skattesystemets natur låg emellertid en viss tröghet som gjorde att tillväxten registrerades med en viss tidseftersläpning i förhållande till missväxtåret, varför fattigdomen med fullt kraft visade sig i beskattningsmaterialet först följande räkenskapsår. På samma sätt kommer en god skörd inte alltid att omedelbart kunna reparera de skador en missväxt förorsakat. Efter de svåra åren 1830/31 i Västsverige tyder emellertid våra resultat på att återhämtningen gick snabbt. Till alla dessa frågor som hör samman med skattesystemets förmåga att anpassa sig till rådande välståndsläge kommer vi att återkomma.

4. Fattigdomens nivåer

Även om centrum i detta kapitel är tänkt att ligga på fattigdomens relativa förändringar, då växlingarna i antalet fattiga genomgående ses mot skördeutfallet, får inte de nivåer på vilka fluktuationerna rört sig helt glömmas bort. När vi nyss behandlade förhållandena i Göteborgs och Bohus län fann vi att skördekatastrofen år 1830 hårdast drabbat just de områden där fattigdomen redan under normala tider varit hög. En bidragande orsak kan visserligen i detta fall ha varit att en dålig skörd denna gång förenats med felslaget fiske, varigenom fattigdomskvoten i fiskelägena på södra Tjörn kom att springa upp i över 80 %. Enligt vår definition skulle alltså i början av 1830-talet nästan hela befolkningen i Rönnängs och Klädesholmens kapellförsamlingar ha varit fattig. Vi fann även att angränsande socknar visserligen under dessa år kunde uppvisa relativt kraftig tillväxt av antalet fattiga, men att fattigdomskvoten där likväl hade rört sig på en betydligt lägre nivå än i de nyss nämnda fiskelägena. Uppenbarligen kan inom ett tämligen begränsat område stora skillnader finnas, skillnader som kan väntas växa ju mera undersökningsnivån sänks. Hur stor andel av den vuxna befolkningen var då fattig i övriga Mellansverige? I tabell 16 lämnas ett första, grovt svar på frågan.

Då punktundersökningarna av de län som inte kontinuerligt kunnat följas förlagts i anslutning till folkräkningsår har tabellen nedan kommit att innefatta två år som inte ur försörjningssynpunkt kan anses som normala. Missväxten 1826 har gjort att den registrerade fattigdomen detta år kommit att ligga högre än vanligt. För Västersveriges del kan samma sak sägas om 1831, ett år som dock i de östra delarna av landet ur skördesynpunkt var ganska gott. 1836 förefaller dock vara en tidpunkt som i hela Mellansverige skall kunna avspegla en "normal" fattigdom. Följderna av missväxterna i början av årtiondet synes då överallt ha övervunnits och även om nya misslyckanden skulle komma kan dessa inte ha hunnit påverka 1836 års siffror.

Fattigdomen i Stockholms län låg genomgående lägre än på andra håll. Närmast kom Värmland, men som redan tidigare framhållits, är det kamerala materialet därifrån så bräckligt att det knappast bör läggas till grund för några slutsatser om välståndets läge i denna provins. Fattigdomsnivån i det östsvenska området visar sig i stort sett vara lägre än i Västsverige, där Göteborgs och Bohus län låg betydligt högre än de båda västgötalänen, vilka dock höll sig tämligen nära varandra. Östergötland,

Tabell 16. Andelen fattiga i procent av befolkningen över 18 år i tio mellansvenska län.

Län	1826	1831	1836
Stockholms	16,3	13,6	13,1
Uppsala	17,2	17,1	17,5
Södermanlands	19,4	19,7	18,8
Östergötlands	23,5	23,3	22,8
Göteborgs och Bohus	27,9	32,1	25,9
Älvsborgs	24,9	25,3	22,5
Skaraborgs	23,6	25,3	21,5
Värmlands	16,5	15,3	15,3
Örebro	18,8	18,5	17,3
Västmanlands	22,8	20,3	18,7

Källa: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Västmanlands län exkl. Väsby och Bergslags fögderier.

till en början även Västmanland, uppvisar förvånansvärt hög fattigdomsnivå i jämförelse med angränsande östsvenska områden. Utan detaljerade undersökningar är det föga meningsfullt att spekulera över dessa skillnaders orsaker.

Vi har redan tidigare kunnat konstatera att det inom ett och samma län kan finnas stora differenser mellan fattigdomen i olika områden. Tabell 17 visar att detta inte bara utmärkte Göteborgs och Bohus län. Här nedan redovisas sålunda fattigdomskvoterna för närmare 700 socknar i Mellansverige 1836, ett år som vi betraktar som representativt för normalförhållanden.

Tabell 17. Fattigdomskvoten i 686 socknar i Mellansverige år 1836. Relativ fördelning.

Län	Den procentuella andelen socknar inom varje län med fattigdomskvoter -9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-	Summa
Stockholms	24,8	47,0	23,9	4,3	0,0	0,0	0,0	100
Uppsala	6,1	25,5	43,9	20,4	3,1	1,0	0,0	100
Södermanlands	0,0	14,0	51,6	32,3	2,2	0,0	0,0	100
Västmanlands	0,0	21,6	41,2	33,3	3,9	0,0	0,0	100
Göteborgs o Bohus	0,0	3,4	10,1	30,3	36,0	14,6	5,6	100
Skaraborgs	1,7	15,5	29,8	27,3	16,8	6,7	2,1	100

Källa: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Västmanlands län innefattar inte Väsby och Bergslags fögderier.

Det förtjänar starkt framhävas att tabellen ovan anförs i begränsat syfte. Den vill blott illustrera de lokala skillnader som i de flesta län finns vad gäller fattigdomens växlande tyngd. Avsikten är emellertid att i en senare undersökning komplettera de uppmätta fattigdomssiffrorna med främst en rad demografiska variabler, varigenom vi får större möjligheter att "förklara" eller förstå de stora differenser som vår kamerala fattigdomsmätning uppvisar. Vi skall denna gång blott anföra siffrorna utan andra kommentarer än att vi här uppenbarligen har ett intressant forskningsfält, som väntar på att kartläggas. Även om en del av förklaringen möjligen ligger i skiftande beskattningspraxis återstår ändå att förklara varför ett och samma skattskrivningsdistrikt kan rymma socknar med starkt avvikande fattigdomsnivåer, ett arbete som sysselsätter flera forskare vid den ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet.

D. FATTIGDOMEN KRING 1800-TALETS MITT I MELLANSVERIGE

1. Befolkningsutveckling

1830-talet har kommit att framstå som en gränsperiod i den ekonomiska och sociala utvecklingen. Under föregående årtionden hade visserligen stora förändringar inträffat vad beträffar både befolkningsutveckling och samhällsstruktur. Men det var under 1830- och 1840-talen, som — för att använda Utterströms suggestiva beskrivning — "de stora överlevande årskullarna från årtiondet efter napoleonkrigen strömmade ut på arbetsmarknaden och skärpte de sociala svårigheterna. Hemmanklyvnings- och fattigvårdsfrågorna blev brännande." [55]

Det kan därför vara berättigat att se hur befolkningspressen utvecklades i de sex mellansvenska län som är föremål för ett mera intensivt studium under perioden 1825-1860. Av tabell 18 kan vi se de procentuella förändringarna i befolkningen över 15 års ålder som tabellverket redovisade med femåriga intervall.

Tabell 18. Procentuella förändringar för befolkningen över 15 år mellan olika folkräkningsår 1825-1860 i sex mellansvenska län. Landsbygden.

Period	B	C	D	U	O	R
1825-1830	+ 0,2	- 1,3	+ 0,2	+ 0,7	+ 3,5	+ 2,3
1830-1835	+ 2,3	+ 2,4	+ 2,6	+ 2,4	+ 4,3	+ 5,5
1835-1840	+ 4,4	+ 1,8	+ 4,4	+ 3,0	+ 7,0	+ 6,5
1840-1845	+ 3,0	+ 2,6	+ 2,7	+ 0,9	+ 6,7	+ 5,7
1845-1850	+ 3,7	+ 3,1	+ 2,3	+ 3,9	+ 7,2	+ 5,9
1850-1855	+ 1,9	+ 0,8	+ 2,9	+ 1,2	+ 3,0	+ 2,4
1855-1860	+ 3,1	+ 1,4	+ 0,8	+ 3,5	+ 4,3	+ 4,1

Källa: Folkmängdstabeller. SCB.

Anm.: Till Göteborgs och Bohus läns siffra har 1825 lagts befolkningen i Carl Johans församling, som 1830 flyttades till landsbygdstabellen.

B = Stockholms län
C = Uppsala län
D = Södermanlands län
U = Västmanlands län exkl. Väsby o Bergslags fögderier
O = Göteborgs och Bohus län
R = Skaraborgs län

Vi finner att den procentuella befolkningsökningen genomgående var större under 1830-talet än den varit under senare delen av föregående årtionde. Samtidigt kan vi dock konstatera att tillväxten relativt sett var tämligen svag i samtliga län i början av 1850-talet för att sedan på de flesta håll åter stegras. De västsvenska länens ökningar var genomgående långt kraftigare än mälarlänens. För Uppsalas del kan t.o.m. registreras en smärre nedgång i folkmängd mellan 1825 och 1830. Vi får tillfälle att senare närma oss frågan om den västsvenska befolkningspressen även resulterade i ökad fattigdom i landsändan. Innan vi tar upp dessa problem kommer vi att på samma sätt som tidigare söka skaffa oss en uppfattning om näringsutrymmets förändringar under perioden. Mot den bakgrund vi därigenom kan skaffa oss om levnadsvillkorens växlingar kommer vi sedan att ställa våra fattigdomssiffror.

2. Näringsutrymmets växlingar

Efter de kraftiga stegringar av spannmålspriserna som vi sett utmärka åren omkring 1830 i de flesta europeiska länder började priserna åter dala efter 1832. I Amsterdam, ett centrum för den västeuropeiska handeln med råg vid denna tid, sjönk priset med en fjärdedel på några få år. Tillgången var också god. Både England och kontinenten hade fått uppleva en rad goda skördeår. Senare delen av årtiondet utmärktes emellertid av dåliga produktionsvolymer. 1836-38 fick t.ex. större eller mindre delar av Norge varje år känning av missväxt och det sistnämnda året kunde de engelska jordbrukarna notera den sämsta skörden på årtionden. På många håll i Europa inträffade störningar också inom handeln och industrin med svåra följder för sysselsättningen. Detta var så mycket allvarligare som livsmedelspriserna under 1838 rusat upp till samma höjder som rådde omkring 1830. [56]

Sverige undkom varken skördekatastroferna eller handelskriserna, även om de senare i huvudsak inskränkte sig till de svårigheter som följde av de hinder det svenska järnet mötte på den amerikanska marknaden. Att problemen likväl på sina håll kunde vara allvarliga nog framgår av landshövdingens i Värmland femårsberättelse för åren 1838-42:

> Under de första av de år, som berättelsen omfattar, rådde nöd flerstädes inom provinsen och i synnerhet uti dess norra del i följd av de 2:e nästföregående årens felslagna skördar, och denna nöd försvårades därigenom, att bruksägare och timmerhandlare, i anseende till bristande avsättning av provinsens exportabla produkter, järn och trävaror, funno sig föranlåtna att under 1838 års vinter antingen minska eller alldeles vägra förlag i spannmål eller penningar, som allmogen och arbetare eljest vanligen erhållit på kolning och skogseffekter samt tjänstbarheter.[57]

De största svårigheterna framkallade dock knappast stockningen inom järnexporten, som för övrigt inte blev av någon större varaktighet, och vars verkningar under alla förhållanden inskränkte sig till begränsade delar av landet. Grunden för försörjningen låg likväl inom jordbruket och här blev året 1837 olyckligt i de flesta län. I stort sett var det bara mälarlänen som kom undan med en medelmåttig skörd denna gång.

Efter missväxterna 1826 och 1829/31 hade regeringen utfärdat utförselförbud på spannmål för att trygga det egna landets försörjning i första hand. Många väntade en liknande åtgärd denna gång, men en sådan kom aldrig till stånd. Däremot sänktes importtullen på korn och havre på senhösten 1837 och fram på vårkanten följande år även på råg, ungefär samtidigt som tullen på vete halverades.[58] Under föregående missväxtår hade

statsmakterna tämligen snabbt reagerat med brännvinsbränningsförbud. Ett sådant kom också denna gång, men först i oktober 1838. Det skulle träda i kraft först kommande nyår, varför många bönder under mellantiden påskyndade sin bränning till det yttersta i väntan på de höga brännvinspriser som man hoppades förbudet skulle resultera i.[59] Regeringens spannmålspolitik kom emellertid att utsättas för skarp kritik. "Man avverkade sin spannmål till brännvin under det att hungriga hopar, likt svinkreaturen, belägrade bränneriet, för att till hungerns stillande åtkomma dranken," kommenterade en iakttagare bittert.[60]

Tullsänkningarna under vintern och våren 1837/38 var tillkomna i bästa välmening för att underlätta försörjningsläget i landet. Men när de betydande kvantiteter som importerades väl kom fram var en ny skörd redan i antågande och allt tydde då på att den på de flesta håll skulle bli betydligt bättre än den föregående. Priserna sjönk kraftigt och många importaffärer ledde därför till svåra förluster för inblandade parter. Kraven på att regeringen helt skulle hålla sig borta från spannmålshandeln kom nu att ytterligare skärpas. För att en inhemsk handel skulle kunna stabilisera sig och därmed en jämn och trygg försörjning och fördelning skulle kunna upprätthållas krävdes att dessa intentioner inte omintetgjordes av "vinglerier" i tullpolitiken.[61]

I mälarlänen hade skörden på hösten 1837 lämnat ett tämligen normalt resultat. Vårsäden, särskilt havren var dock på sina ställen svag. Potatisskörden var allmänt dålig. Så var även fallet i de västra delarna av riket och dessutom meddelades från både Skaraborgs och Göteborgs och Bohus län att korn och havre i vissa fögderier helt hade slagit fel. Spannmålskreditivet hade kommit till användning redan 1830/31 i dessa områden, och nu måste det åter anlitas. Även en mängd andra län i västra delarna av riket måste göra sammaledes. Därefter följde några år som utan att vara lysande på något sätt ändå lämnade betydligt bättre skördar bakom sig än svagåret 1837.

Ett gott exempel på att de olika grödorna ett och samma skördeår stundom kunde uppvisa helt olika resultat är året 1841. Såväl 1826, 1830/31 som 1837, de stora missväxtåren i vårt undersökningsområde, hade det varit vårsädena som misslyckats under det att rågen och vetet i regel visat sig härdigare. Denna gång var rollerna ombytta. 1841 års skörd innebar nämligen att höstsädesslagen på sina håll gav missväxt, och nu var krisen lokaliserad till några av landets mera sädesrika provinser i Mälardalen och Skåne. Även i Bohuslän och Skaraborg var resultatet något sämre än vanligt. I andra trakter förefaller emellertid korn, havre och framför allt potatis ha lyckats riktigt bra. Statskontoret som observerade denna särutveckling för de olika grödorna utarbetade därför för ovanlighetens skull två skördetabeller till Kungl. Maj:t, en för vardera höst- och vårsäden.[62] När dessa skördeomdömen så småningom dök upp i tabellkommissionens berättelser redovisades blott de som gällde höstsäden. De "officiella" omdömena kan därför lätt leda till att skörden 1841 kommer att framstå i dystrare dager än nödvändigt.

Markegångstaxorna kan emellertid vid detta tillfälle sägas väl avspegla de båda grödornas växlande utfall. Vete- och rågmarkegångarna höjdes kraftigt under det att korn och havre knappast alls berördes. En tämligen god vårsädesskörd kunde därför i viss utsträckning kompensera bortfallet i vete- och rågproduktionen, och den import som blev nödvändig var ojämförligt mycket mindre än den som framtvingades av 1837 års missväxt. Detta var en synpunkt som även går igen i det direktörstal som Gabriel Poppius höll inför lantbruksakademins årsstämma 1842.

> Om ännu för några år sedan en sådan missväxt på höstsäd hade inträffat, vilket sädesslag huvudsakligen begagnas till födoämne för landets innevånare, så hade problem och bekymmer ej uteblivit för befarad nöd och dyr tid. Likväl har förlidet år ej sports brist och nöd bland landets innevånare, eller hava priserna å spannmål höjt sig till överdrift. Denna erfarenhet innebär det mest och bäst talande bevis om de framsteg lantbruket kan anses hava gjort i Sverige de senare tiderna, i synnerhet vad angår produktionen av spannmål och potäter.[63]

Det skulle emellertid snart visa sig att Poppius' optimism inte var alltför väl grundad. Inom några år befann sig de sädesrika länen runt Mälaren i en försörjningskris av synnerligen allvarlig art.

Det började redan året efter det Poppius hållit sitt tal i lantbruksakademin. Rågen i Uppsala och Västmanlands län slog helt fel och ren missväxt rådde på många håll. För första gången sedan 1810-talet måste nu Uppsala län gå till kungs och begära understöd ur kreditivfonden. Däremot var rågavkastningen av normal omfattning i hela Mellansverige.

I Östsverige förvärrades situationen följande år. Vårsäden var medelmåttig men höstsäden, både rågen och vetet, nära missväxt, under det att all gröda gav mer än vanligt i Skaraborg och Bohuslän. Nu närmade sig katastrofen snabbt i Mälardalen. Likväl hade våren och försommaren 1844 varit så vacker att man allmänt väntade en rikt givande skörd. Men efter midsommar hade regnet kommit och förstört grödan och hindrat dess bärgning. Nästan utan uppehåll fortsatte våtvädret långt in på hösten och försvårade höstbruket. Sådden måste därför ske i illa beredd jord. Därtill kom att bristen på värme under följande sommar medförde att den säd som skördades blev av mindre god kvalitet. Hushållningssällskapet i Uppsala län tvingades så småningom konstatera:

> Sålunda misslyckades under år 1845 höstsädet av den dubbla anledningen, dels att det i allmänhet kom att sås för sent och uti en icke tjänlig jord; dels därav att det under året vunna var mindre gott och lämnade en klen brodd, som icke ägde kraft att motstå den kommande vårens oblida väderlek. Där gammal säd begagnades till utsäde, var förhållandet helt annat.[64]

1844 års gröda hade till stora delar regnat bort. Våren 1845 kom värmen och torkan. Redan före midsommar var man på det klara med att det nya skördeåret skulle innebära prövningar, kanske större än någonsin. Invånarna i några socknar i östra Västmanland anmälde därför att de skulle komma att behöva hjälp. I juli månad disponerade länsstyrelsen i Västerås över undsättningsmedel, som användes för anskaffning av säd genom en spannmålshandlare i staden. Redan i januari 1845 hade emellertid statskontoret börjat sända medel ur kreditivfonden till Stockholms och Uppsala län till följd av föregående missväxt, och dessa hjälpsändningar fortsatte så in på följande år.[65]

Vid det laget hade de undsättningskommittéer som bildats i socknarna ytterligare medel att röra sig med. Pengar och gåvor hade nämligen strömmat in till de missväxtdrabbade mälarlänen från alla håll och i december 1846 tillsatte därför Kungl. Maj:t en för länen gemensam undsättningskommitté med uppgift att fördela de medel som inte var direkt "adresserade" till något särskilt län eller församling. I kommittén satt representanter från Stockholms, Uppsala och Västmanlands län, men även Södermanlands län begärde snart att bli ihågkommet, även om det "väl icke vore att räkna bland de av missväxt mest nödlidande provinserna". Den gemensamma undsättningskommittén beslöt att av tillgångarna skulle vartdera Stockholms och Uppsala län tilldelas 25 % och Västmanlands län

20 %. Resterande 30 % skulle delas lika mellan Södermanlands och Gotlands län.[66]

De förstnämnda länen hade hårdast drabbats av torkan och det föregående årets skyfall. Vid årsskiftet 1845/46 var 30 socknar i Uppsala län i total avsaknad på vårutsäde, och brödföda hade där redan börjat saknas. I ytterligare 30 socknar beräknades mjölet och potatisen räcka bara fram till mitten av februari; även här saknades allt utsäde. Endast i 10 socknar i länet var nöden partiell i så måtto att livsmedel fanns fram till nästa års skörd men tillgången på vårutsäde var knapp. Antalet jordlösa utan bröd och tjänst beräknades i mitten av november 1845 ha uppgått till nära 12 000 i Uppsala län, men i den gemensamma undsättningskommitténs protokoll noterades i januari följande år att antalet under vintern utan tvivel betydligt ökats.

I Stockholms län var läget lika dystert. Härifrån rapporterades att över 50 socknar sedan hösten 1845 var i det närmaste utan brödföda och utsäde; i december tillkom ytterligare ett 30-tal socknar. Ifrån Västmanlands län redovisades likaså över 50 nödlidande församlingar.[67]

Tabell 19. Undsättning ur kreditivfonden till följd av missväxterna 1843-45. Riksdaler banco

Län	Understödsbelopp i riksdaler banco	Understöd per capita rdr sk
Stockholms	336 666	2:47
Uppsala	340 000	3:42
Södermanlands	53 000	0:22
Västmanlands	225 000	2:18

Källa: Magasinskontorets arkiv. E:I:C serie 3 vol. 29-30. RA.

I tabell 19 ses var de statliga hjälpinsatserna sattes in. Understödet per person har beräknats enligt befolkningsstatistikens uppgifter om länens invånarantal vid årsskiftet 1845/46. Även stadsbefolkningen ingår alltså i baspopulationen, då visst stöd även undantagsvis kunde gå till städerna, vilkas gränser stundom kunde innesluta betydande jordområden. Av det understöd som efter 1843 års missväxt gick till Uppsala län hamnade sålunda drygt 8 % i Enköpings stad. Även om ovanstående tabell kalkylerats enbart på landsbygdsbefolkningen skulle dock siffrorna knappast påverkats i någon högre grad. Vi kan konstatera att den hjälp som invånarna runt Mälaren fick dessa år var betydligt större än den som kommit Göteborgs och Bohus län till del under missväxten 1830. Trots att hjälpen denna gång var av större omfattning var insatserna alltför små att mera radikalt avhjälpa den försörjningskris som befolkningen kastats in i. Redan i sin femårsberättelse för åren 1838-1842 hade landshövdingen i Stockholms län noterat att välståndet hos allmogen hade avtagit sedan mitten av 1830-talet. I den berättelse han avgav för åren 1843-1848 nödgas han konstatera att detta sviktande välstånd ytterligare undergrävts "som en given följd" av missväxterna under perioden. Dessa hade även orsakat att befolkningstillväxten i länet varit svag, på sina ställen hade folkmängden t.o.m. minskat, då skördekatastroferna gjort att tillfällen till arbete för den tjänande och arbetande klassen minskats och många därför fått söka

sin försörjning utanför länets gränser. Genom de felslagna skördarna, framhöll landshövdingen, hade även de nya äktenskapens antal reducerats.[68] 1846 och 1847 års skördar i Mälardalen var emellertid bättre och landshövdingen i Uppsala län kunde därför i sin berättelse för åren 1843-1848 meddela att den nöd som varit den svåraste i mannaminne nu befann sig på återtåg och de förgångna årens lidande nu blott "en avlägsen och skingrad stormil." [69]

Åren 1843-1845 avkastade sålunda långt bättre skördar i de västra länen än i Mälardalen. Sistnämnda område slapp dock lindrigare undan den missväxt på vårsäd och potatis som drabbade stora delar av landet 1846. Våra båda västsvenska län tvingades denna gång begära understöd ur kreditivfonden. De undsättningsmedel som utgick till Göteborgs och Bohus län samt till Skaraborgs län kom dock inte att till fullo tas i anspråk.

Regeringen hade som tidigare framhållits även andra möjligheter att mildra försörjningskrisen i landet än att ställa lånemedel ur kreditivfonden till förfogande. Först i maj 1847 kom emellertid utförselförbud på spannmål, men denna bestämmelse blev i kraft bara fram till augusti. Under denna tid rådde även fullständig tullfrihet på säd. Efter bara tre månader upphävdes sålunda såväl exportförbud som tullfrihet.[70]

Något brännvinsbränningsförbud var det inte tal om denna gång. Tvärtom medgavs 1848 en framflyttning av bränningsterminen för att den av förruttnelse hotade potatisskörden skulle kunna tas om hand och beredas till brännvin.[71] Jordbrukarna i Sverige hade nämligen lika litet som yrkesbröderna på andra håll i Europa kunnat undgå den potatispest som drog fram över skördarna dessa år. Potatispesten, eller torrötan som den oftast kallades här, hade sporadiskt visat sig redan tidigare årtionden, men det var först 1845 som den slog till med full kraft. Sjukdomen yttrar sig i uppträdandet av brunaktiga fläckar på skalet, från vilka sedan fina ådror sprider sig allt längre inåt tills potatisen "ruttnar och övergår till ett mos under utspridande av en stinkande lukt eller ock hopfaller och uttorkar, allt efter förvaringssättets beskaffenhet", som en svensk iakttagare uttrycker sig.[72] Mest bekant och även ojämförligt mest svårartad är den katastrof som sjukdomen framkallade på Irland åren 1845 och 1846 och som innebar massdöd och ledde till massutvandring.[73] Men även på andra håll i Europa drog pesten härjande fram och kunde på sina ställen förstöra 90 % av den väntade skörden.[74]

Potatispesten ledde inte bara till att stora arbetargrupper berövades sin kanske viktigaste föda. Bristen på potatis resulterade i att även spannmålspriserna gick i höjden. Det hela blev naturligtvis inte bättre av att delar av Tyskland och Österrike i likhet med de svenska mälarlänen hade fått en mindre lyckad spannmålsskörd 1845. Följande år drog missväxten fram över stora delar av Europa och livsmedelspriserna på den internationella marknaden rusade ytterligare uppåt.[75] I Tyskland ökade mellan 1844 och 1847 kostnaderna för brödsäd med omkring 80 %, potatis med 135 och arbetslönerna med endast 3 procent.[76] De länder som under dessa svåra år fick försörja bristländerna med spannmål var USA, Ryssland och staterna vid nedre Donau. En central roll spelade England som genom hungerkatastrofen i sina norra delar tvingades till en betydande import och måste lämna sin marknad öppen.

Även Sverige fick känning av de upptrissade priserna och man klagade på att införseln till landet försvårades av att de utländska spannmålshandlarna inte ville sälja utan föredrog att avvakta, "då utsikterna för fri spannmålsinförsel i England gav hopp om högre priser." [77] För avsaluproducenterna i mälarlänen, som 1846 fick uppleva en god skörd bör läget ha varit synnerligen förmånligt. Priset på råg i det närmaste fördubblades

från sommaren 1846 till maj månad följande år. Men även producenter i skördemässigt mindre gynnade provinser drogs med i en "spannmålshandel, så livlig att troligen Sverige ej förr erfarit en sådan", berättar J.T. Nathhorst i sin årliga översikt av spannmålspriserna inom och utom landet.[78]

I detta läge utfärdade regeringen exportförbud över sommaren 1847, efter det att viss oro förmärkts i olika delar av landet över de uppskruvade brödpriserna. Spannmålspriserna sjönk också kraftigt. Från maj, då förbudet hade trätt i kraft, till september i det närmaste halverades rågpriset och det fortsatte därefter att sjunka under hela följande år, även om minskningstakten naturligtvis bromsades upp efter hand.[79] Orsaken till detta prisfall var självfallet inte exportförbudet. Det sistnämnda kan i efterhand sägas ha varit helt onödigt, eftersom haussen på den internationella spannmålsmarknaden helt bröt samman på våren 1847. Spekulanterna hade räknat med att livsmedelsförråden i England inte skulle räcka fram till nästa skörd, men deras beräkningar visade sig felaktiga. De höga priserna höll tillbaka importen och då samtidigt den nya skörden artade sig bättre än man väntat blev Englands importbehov inte alls sådant man räknat med. Följden blev att den spekulativa spannmålskonjunkturen kollapsade. På några månader sjönk överallt priserna till halva de värden de uppgått till under andra kvartalet 1847.[80] Prisutvecklingen i Sverige var därför inte på något sätt unik utan följde den utländska nära i spåren, vilket J.T. Nathhorst år efter år hävdat i sina prisöversikter. De inhemska priserna, sade han

> rätta sig efter de utländska och hålla sig i vanliga år ganska jämna. Då de någon gång antingen hastigt stigit eller fallit, har detta nästan alltid skett mindre genom inträffad brist eller överflöd — vilka orsakers inverkan dock ingalunda förnekas — än genom farhågan för utomordentliga åtgärder från regeringens sida.[81]

Det är fullt möjligt att de låga priserna på spannmål som rådde på den internationella — och därmed också på den svenska — marknaden under de närmaste åren efter prisraset 1847 inte gjorde de svenska producenterna benägna att lägga ner pengar på och anställa ytterligare arbetskraft för nyodlingar och andra investeringar inom jordbruket. Även om efterfrågan på arbetare inte minskade förvärrades sysselsättningssituationen likväl av att nya, stora årskullar sökte sig ut på arbetsmarknaden detta årtionde.[82]

Läget de närmaste åren efter 1847 års kris blev svårt för både handel och industri ute i Europa tills Krimkriget åstadkom en närmast inflationistisk högkonjunktur både här hemma och utomlands. För de svenska spannmålsproducenterna var åren efter 1853 lysande och stora mängder säd, framför allt havre vann avsättning främst på den engelska marknaden till goda priser. Även för den svenska järnhanteringen var 1850-talets mitt goda år, med priser som stimulerade till expansion och nyinvesteringar. 1857 inträffade så en kortvarig men på sina håll häftig kris, som återförde prisnivåerna till mera normala lägen, men vars inverkan i stort på försörjningsläget är omdiskuterad.[83]

Om man går till landshövdingarnas årsväxtberättelser finner man att inte bara 1851 och 1853 års skördar var dåliga. Under hela senare delen av 1840-talet gav potatisen år efter år svag avkastning, 1849 var det nära missväxt överallt. Även 1850 resulterade i en dålig vårsädesskörd i Västsverige. Klart är dock att skördarna 1851 och 1853 var sällsynt dåliga. Särskilt den sistnämnda måste betecknas som ren missväxt, då både vår- och höstspannmålen i lika hög grad synes ha drabbats. I delar av Skaraborgs län slog havren fullständigt fel även följande år.

1859-61 blev olyckliga för jordbrukarna i Göteborgs och Bohus län. Särskilt Orust och Tjörn drabbades då av skördekatastrof på skördekatastrof. 1861 blev skörden i Mellansverige genomgående svag och Stockholms län rapporterade detta år ett resultat nära missväxt.

Av undsättningsräkenskaperna framgår att hjälp utgick till samtliga län, som här behandlats, i början av 1850-talet. Åren 1859-61 lämnades stora summor ur spannmålskreditivet till Göteborgs och Bohus län, men smärre lån gavs även till Skaraborgs län under dessa år. Missväxten 1861 ledde till att betydande belopp utgick av kreditivet till jordbrukarna i Stockholms län.

Främst utifrån landshövdingarnas årsväxtberättelser kan följande översikt lämnas av näringsutrymmets växlingar under perioden 1836-1861.

I slutet av 1830-talet inträffade en så allvarlig missväxt att sysselsättningsläget i stora delar av landet bör ha påverkats. Då det framför allt var vårsäden som tagit skada bör vi vänta att särskilt de havre- och kornodlande områdena bör ha träffats. Skördekatastrofen 1841 gällde endast höstsädesslagen, d.v.s. vete och råg, under det att vårsäden på många håll t.o.m. blev bättre än vanligt.

Mellan 1843 och 1845 fick mälarlänen uppleva en rad dåliga eller katastrofala skördeutfall, som i mycket ringa utsträckning berörde länen i väster. Sistnämnda områden fick dock 1846 känning av dåliga skördar samtidigt som resultatet i Östsverige blev långt bättre.

Slutet av 1840-talet präglades dock överallt av klagomål över potatispestens härjningar. Utomordentligt svaga skördar rapporterades även för övriga grödor åren 1851 och 1853 i hela undersökningsområdet.

Nya missväxter drabbade mot slutet av årtiondet främst Göteborgs och Bohus län, under det att 1861 framför allt blev ett dåligt år i Stockholms län. Understödsräkenskaperna för spannmålskreditivet understryker ytterligare dessa år som ur skörde- och därmed också sysselsättningssynpunkt riktigt dåliga.

3. Utsökningsmålens variationer

Från och med 1836 sträcker sig emellertid en sifferserie som med berättigande kan ställas mot skörderapporternas vittnesbörd. Från denna tidpunkt äger vi nämligen lättillgängliga uppgifter om antalet utsökningsmål som handlagts vid länsstyrelserna, då en berättelse däröver återfinns i justitiestatsministerns tryckta årsberättelser över rättsskipningens tillstånd och verksamhetsformer i riket. Den som bäst känner till detta källmaterial, Torun Hedlund-Nyström, har starkt betonat det nära samband som rådde mellan växlingarna i antalet utsökningsmål och det allmänna ekonomiska läget på orten. Under dåliga tider hade de skuldsatta givetvis svårare att betala, samtidigt som långivarna i denna situation hade större benägenhet att låta förfallna fordringar gå till indrivning, antingen för säkerhets skull eller för att de själva under betryckta tider hade större behov att för egen del ta de utlånade medlen i anspråk.[84]

Det förtjänar dock att framhållas att ett stort antal av de utsökningar som varje år företogs ute i bygderna aldrig registrerades i de diarier, som Hedlund-Nyström använt sig av i sin undersökning av kriserna i Sverige under 1850- och 1860-talet. Utsökningar som drabbade sådana personer som underlåtit att betala kronoskatt skedde utan att särskild order behövde begäras från landshövdingeämbetet.[85]

Det är heller knappast troligt att växlingarna i antalet utsökningar i rättsstatistiken fullständigt kan avspegla fattigdomens fluktuationer. På länsstyrelserna handlades utmätningsmål mot personer som inte kan förutsättas ha varit helt utblottade, eftersom de åtminstone vid skuldtillfället bör ha ägt en sådan solvens att ett lån eller viss kredit kunde komma i

fråga. Våra fattiga har emellertid bedömts äga denna "egenskap" genom att mot dem riktade utmätningsförsök visat sig resultatlösa. Däremot är det troligt att rättsstatistikens redovisning av antalet utmätningsmål, som handlagts vid länsstyrelserna, kan användas som indikator på fluktuationerna inom ett vidare ekonomiskt fält och därmed också på näringsutrymmets växlingar.

Utmätningsmålens förändringar redovisas översiktligt i diagram 2. Vi ser att antalet stegras under slutet av 1830-talet, ett förhållande som det för oss är naturligt att sätta i samband med missväxten 1837. Även krisen inom järnhanteringen dessa år kan ha påverkat kurvaturen. Att tiderna i Mälardalen var svåra i mitten av 1840-talet framgår tydligt, liksom att Göteborgs och Bohus län helt enligt skörderapporternas bild föga påverkades vid denna tid av tryckta konjunkturer.

Utsökningskurvorna rusar i höjden under 1850-talets första år. Någonting måste uppenbarligen ha hänt som försämrat försörjningsmöjligheterna i länen både i öst och väst. Hedlund-Nyström, som utförligt behandlat kriserna under årtiondet, vill sätta denna kraftiga uppgång i samband med 1851 och 1853 års mindre goda skördar, eftersom ökningen inte kan anknytas till några kända internationella konjunkturmönster. Frapperande är likaledes den kraftiga stegringen av utmätningsmålen i såväl Skaraborgs som — framför allt — Göteborgs och Bohus län under 1850-talets sista år.

Vi finner alltså att rättsstatistikens uppgifter om goda och dåliga tider tämligen väl stämmer med den bild av näringsutrymmets växlingar som vi nått fram till genom årsväxtberättelserna. Nu återstår dock det viktigaste: att lägga dessa vittnesbörd mot de uttalanden om fattigdomens utveckling vi kan göra utifrån vårt kamerala källmaterial.

4. Fattigdomens fluktuationer

På samma sätt som tidigare redovisar vi i detta avsnitt först fattigdomens växlingar i en indexserie som ligger som grund för diagram 3. Vi har alltså inte haft för avsikt att omedelbart jämföra fattigdomens nivåer i olika län i Mellansverige. Innan denna fråga berörs vill vi först fästa uppmärksamheten på själva kurvprofilerna, vilka kan sammanställas med den utvecklingsbild av näringsutrymmets förändringar, som vi främst genom användande av årsväxtberättelserna kommit fram till.

Av diagrammet finner vi att fattigdomen under slutet av 1830-talet ökade inte oväsentligt i de västsvenska länen. Bidragande kan ha varit missväxten år 1837 och möjligen också den svaga vårsädesgrödan 1839. Däremot synes 1841 års misslyckade rågskörd inte ha spelat någon dominerande roll i detta område, där denna odling inte hade samma betydelse som i Östsverige.

Vid mitten av 1840-talet steg emellertid fattigdomssiffrorna i Mälardalen till sådana höjder att man åtminstone för Uppsala och Stockholms läns del frestas tala om ett "hungrande 40-tal". Försörjningskrisen förefaller dock även här ha lättat något mot årtiondets slut. Utvecklingen i väst ger dock intryck av att 1840-talet som helhet här varit mer gynnsamt och en tid utmärkt av sjunkande fattigdom, kontrasterande alltså mot läget i Mälardalen. I det sistnämnda området tyder även en rad demografiska indikatorer på att försörjningssituationen vid mitten av 1840-talet verkligen var högst allvarligt. Antalet vigslar och födda barn minskade mycket kraftigt omkring 1845 i Östsverige, under det att tillbakagången i de västra länen i stort sett inskränkte sig till året 1847. [86]

Första hälften av 1850-talet utmärks av att fattigdomen överallt steg betydligt. Hur stor roll potatispesten spelat i jämförelse med de allmänna skördemisslyckandena 1851 och 1853 är givetvis omöjligt att avgöra.

Diagram 2. Antalet svarande vid utsökningsmål handlagda vid länsstyrelserna 1836-61. Index. Medeltal för perioden = 100
Källa: BiSOS. A) Rättsväsendet.

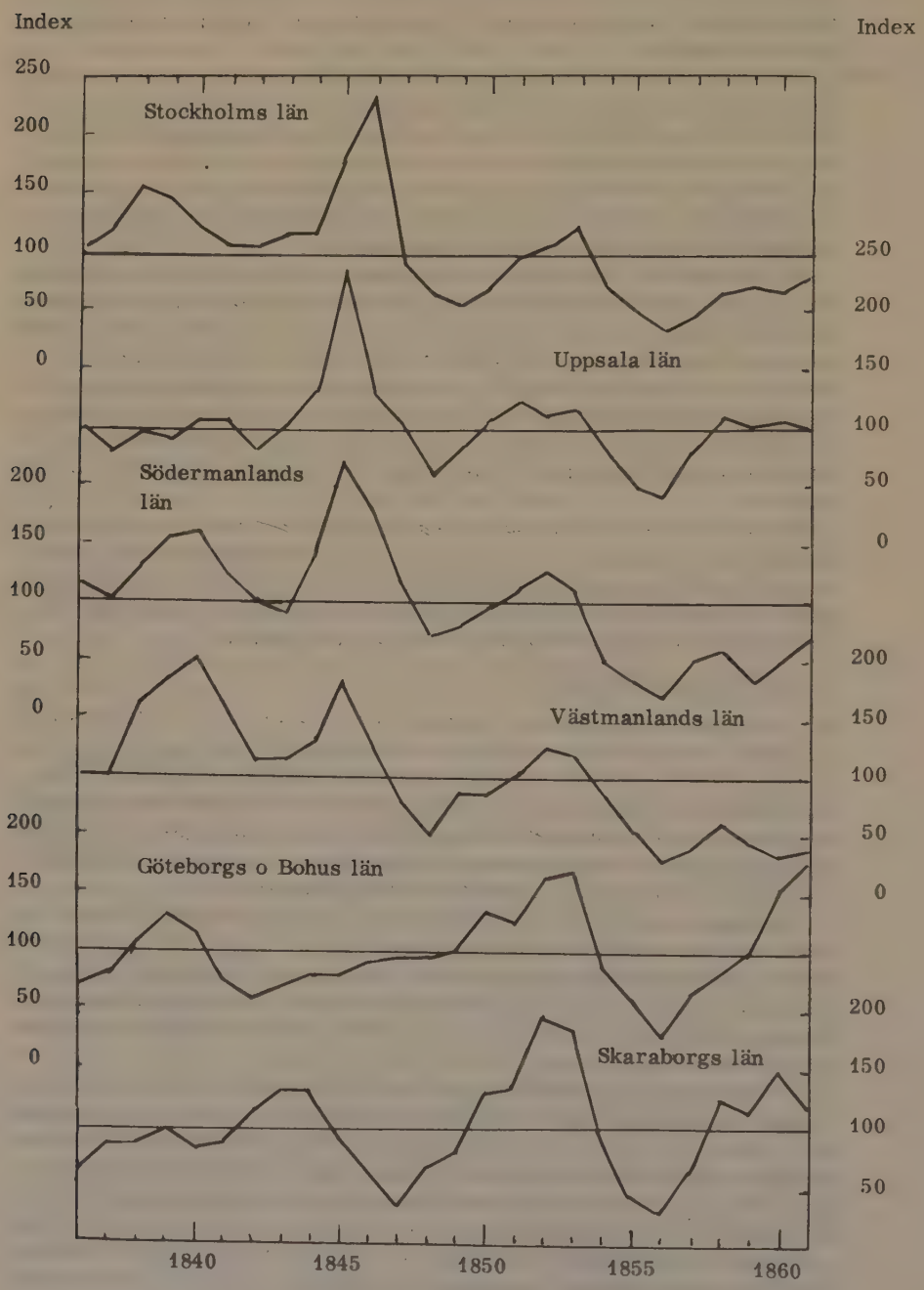

Diagram 3. De fattigas andel av befolkningen över 18 år i sex mellansvenska län 1836-61. Index. Medeltal för perioden = 100
Källa: Länsräkenskaper. RA.

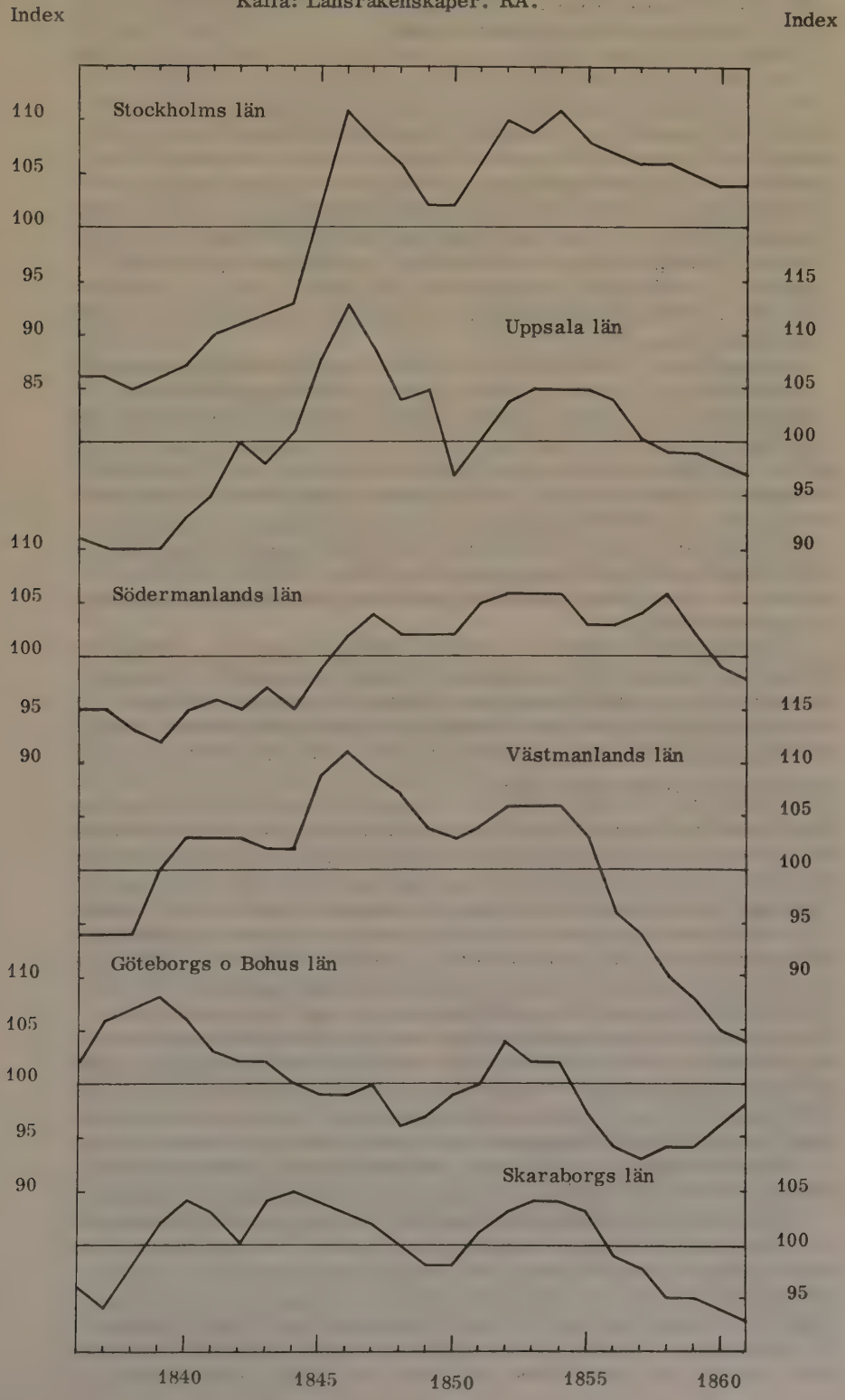

Det är emellertid sannolikt att försörjningsläget på landsbygden under 1840- och 1850-talet även i viss utsträckning påverkats av att befolkningstillväxten vid denna tid var som kraftigast. Vi har sett att ökningen i slutet av 1850-talet var av måttligare omfång.

De med Krimkriget åtföljande goda konjunkturerna ledde uppenbarligen till att arbetsmarknadsläget helt förändrades under senare hälften av 1850-talet. I samtliga län sjönk under några år fattigdomen, kraftigast dock i Västmanlands län. Årtiondets sista år utmärks emellertid för Göteborgs och Bohus läns del av att de fattigas andel av befolkningen återigen började stiga. Det är möjligt att 1857 års kris gjorde sig gällande i detta område. Effekterna därav kan dock ha förstärkts av att länet under årtiondets sista år fick uppleva flera svaga skördar. Övriga län synes dock helt ha undgått denna beryktade kris. Även Hedlund-Nyström har kommit till resultatet att denna handels- och grosshandlarkris knappast hade haft de förödande verkningar på det allmänna ekonomiska läget som man ibland antagit.[87]

Genomgången av olika material och källor kan således sägas resultera i en förvånansvärd samstämmighet mellan de utvecklingsbilder som skörderapporter, landshövdingeberättelser, undsättningsräkenskaper, utsökningsstatistik och beskattningsmaterial var och en på sitt område avsätter. Förändringarna kan vara olika stora och även vissa tidsmässiga förskjutningar kan förefinnas. Det sistnämnda förhållandet är dock inte förvånande, då beskattningsprocessen inte ögonblickligen förmådde ge uttryck åt plötsligt påkomna svårigheter hos befolkningen att betala skatt. I det följande skall dock visas att en grupp fattiga, de s.k. avkortade, snabbt och kraftigt ökade i antal när missväxter eller andra försörjningssvårigheter dök upp.

Ett genomgående resultat har varit att kraftiga stegringar i fattigdomen kunnat föras tillbaka på missväxter, drabbande olika områden olika hårt, men som helhet en bekräftelse på att Sverige vid mitten av 1800-talet fortfarande var i högsta grad ett agrart samhälle, vars innevånares försörjning och välstånd var beroende av nyckfullt växlande skördar.

5. Fattigdomens nivåer 1836–1861

För de sex län vilkas fattigdom vi kontinuerligt följt under denna period har vi kunnat konstatera betydande och plötsliga stegringar av fattigdomskvoterna vid skilda tidpunkter. Dessa stegringar har vi sökt sätta i samband med de missväxter som tid efter annan dragit fram över Mellansverige. Vi har sett att fattigdomskurvorna under senare delen av 1830-talet genomgående drog sig uppåt, varefter de i de båda västsvenska länen under 1840-talet uppvisade en benägenhet att åter söka sig nedåt. Helt annorlunda förhöll sig emellertid fattigdomen i de östsvenska länen under detta årtionde. Utomordentligt kraftiga ökningar i antalet fattiga gjorde sig gällande i framför allt Stockholms och Uppsala län omkring 1845, men även övriga västsvenska län berördes i större eller mindre omfattning av skördekatastroferna vid denna tid. I samtliga län, både i öst och väst, stegrades emellertid fattigdomskvoterna under 1850-talets första hälft, varefter i de flesta fall en ny kraftig sänkning satte in. I Göteborgs och Bohus län ökade dock fattigdomen ånyo under årtiondets allra sista år.

Låt oss nu jämföra denna utvecklingsbild med de punktvisa noteringar om fattigdomen i övriga mellansvenska län vi äger. För jämförelsens skull upprepas i tabell 20 nedan siffrorna för fattigdomen 1836, ett år som karaktäriserats som tämligen gott både ur fattigdoms- och skördesynpunkt. Slumpen har dock gjort att tabellens övriga år i hög grad kommit att präglas av mindre lyckade skördar. Framför allt gäller detta åren 1846 och 1851 som i båda fallen kommit att sammanfalla med skördekata-

strofer i större eller mindre delar av undersökningsområdet. Inte heller 1856 är idealiskt som mätpunkt, eftersom de mindre goda skördarna i början av årtiondet ännu inte hunnit neutraliseras av Krimkrigets goda jordbrukskonjunkturer.

Tabell 20. Andelen fattiga i procent av befolkningen över 18 år i 10 mellansvenska län 1836-1861

Län	1836	1841	1846	1851	1856	1861
Stockholms	13,1	13,8	16,9	16,1	16,3	15,8
Uppsala	17,5	18,3	21,7	19,3	20,1	18,7
Södermanlands	18,8	19,0	20,3	20,8	20,5	19,4
Östergötlands	22,8	21,7	20,9	21,3	21,0	19,9
Göteborgs o Bohus	25,9	26,1	25,2	25,4	23,9	24,8
Älvsborgs	22,5	20,4	19,8	20,9	20,9	21,5
Skaraborgs	21,5	23,2	23,1	22,7	22,3	21,0
Värmlands	15,3	19,6	21,5	22,1	22,6	24,8
Örebro	17,3	17,8	17,4	19,6	18,6	18,1
Västmanlands	18,7	20,5	22,2	20,7	19,1	16,8

Källa: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Västmanlands län exkl. Väsby och Bergslags fögderier.

Inte heller för detta tidsavsnitt finns det anledning att mera utförligt kommentera siffrorna. Vi kan likväl konstatera att trots att länet under 1840-talet fick uppleva kraftiga höjningar av sin fattigdomskvot Stockholms län hela tid kom att ligga lägre än övriga områden. Genom att mälarlänen under 1840-talet genomgick en utveckling mot ett ökat antal fattiga i sin befolkning kom fattigdomen i Östergötland att så småningom väl ansluta sig till övriga östsvenska län, då fattigandelen i förstnämnda område var stationär eller befann sig i sakta sjunkande.

Vi noterade nyss att fattigdomskurvan för Göteborgs och Bohus län mot slutet av 1860 pekade tämligen brant uppåt. Att döma av tabellen kan mycket väl en motsvarande utveckling även ha präglat Värmlands och Älvsborgs län under dessa år. Det förtjänar dock att starkt betonas att rena tillfälligheter här kan ha spelat in, eftersom vi funnit att kraftiga kastningar mellan olika år stundom inträffade i de områden, vilkas fattigdomsväxlingar vi kontinuerligt kartlagt. Likväl kan tabellen tas som ett indicium på att handelskrisen under 1850-talets sista år huvudsakligen gjorde sig gällande i området längst i väster. Vi skulle därmed i viss mån stå inför en parallell till den förlagsinteckningsjärnets divergerande utveckling under dessa år i öst och väst, som kartlagts av Adamson.[88] Att järnhanteringen i t.ex. Värmland vid 1800-talets mitt hade ett betydande inflytande på sysselsättningsläget i provinsen har redan tidigare berörts. Betydligt större inverkan kan dock de dåliga skördarna väntas ha haft.

E. SKÖRDEUTFALLETS BETYDELSE FÖR FATTIGDOMEN

Vi har i det föregående sett hur fattigdomen under missväxtperioder visade en tydlig benägenhet att stiga. I början av 1830-talet växte sålunda de fattigas antal i Göteborgs och Bohus län med omkring 10 % på några få år, en tillväxt som vi kopplade samman med den missväxt som 1830 drog fram över Västsverige. En liknande utveckling fann vi även prägla mitten av 1840-talet i länen runt Mälaren. De dåliga skördeåren i början av 1850-talet satte vi likaledes i samband de relativt betydande fattigdomsökningar vi kunde konstatera för denna tid.

De resultat som våra undersökningar av fattigdomens kortsiktiga förändringar i dessa fall avsatte var självfallet inte märkvärdiga eller överraskande. Mera förvånande hade då varit om vi i dessa valda extremsituationer inte kunnat finna spår i våra fattigdomskurvor av uttalade skördekatastrofer. Det är emellertid nu dags att överge ytterlighetsfallen för att fråga oss hur skördarna i allmänhet, goda som dåliga, påverkade växlingarna i antalet fattiga på litet längre sikt.

Vi kommer då först att beröra hur skördeutfallet kan tänkas ha påverkat sysselsättningsläget för de arbetargrupper som för sin försörjning var beroende av arbete på gods och gårdar. I samband därmed finns även anledning att kort beröra arbetsgivarnas möjlighet att snabbt anpassa sin arbetsstyrka till växlande konjunkturer.

Slutligen skall vi på ett mera preciserat sätt försöka besvara den svåra frågan i vilken mån de växlingar i fattigdom som vi kunnat iaktta kan återföras på näringsutrymmets, d.v.s. skördens, fluktuationer och i vilken mån de bör förklaras på annat sätt.

1. Skördar och sysselsättning

Enligt Labrousses konjunkturteori för det förindustriella samhället bör höjda livsmedelpriser efter en mindre lyckad skörd leda till minskade inkomster för det stora flertalet bönder, då dessa sällan lyckas kompensera sin låga försäljningsvolym med hjälp av höga spannmålspriser. Därtill kommer att landsbygdbefolkningen som helhet går miste om arbetstillfällen, eftersom ett dåligt skördeår kräver ett mindre antal skörde- och tröskningsarbetare än ett normalår. I städerna stiger livsmedelspriserna och för att täcka kostnaderna för de livsnödvändiga varorna drar man ner sin förbrukning av andra produkter och tjänster. Efterfrågan på industrins och handelns varor minskar. Produktionen skärs ned och arbetare ställs utan sysselsättning. Lönerna pressas ned och den sänkta köpkraften leder till ytterligare produktionsminskningar. Arbetslöshet och nöd breder ut sig. Först när en bättre skörd kommer kan näringsliv och sysselsättning åter sätta fart. Livsmedelspriserna sjunker och städernas inbyggare får åter råd att köpa annat än mat, böndernas inkomster ökar och efterfrågan på arbetskraft stiger. Steg för steg drar sig nöden tillbaka. Alla får det bättre, tills en ny missväxt kommer och kastar in stad och land i nytt elände.[89]

I denna förenklade form är det uppenbart att Labrousses teori inte täcker verklighetens alla komplikationer. Resonemanget har t.ex. förts under det tysta antagandet att vi talat om ett helt isolerat samhälle. Man har vidare framhållit att Labrousse inte tagit tillräcklig hänsyn till att olika kategorier av bönder drabbas olika hårt, beroende på hur stor del av sin produktion de låter gå till försäljning. W. Abel har sålunda med några fiktiva räkneexempel visat att en storproducent, vars spannmål till största delen avsättes på marknaden genom nödtidens höga priser kan tillgodoräkna sig en högre totalintäkt under missväxtår än under normala skördeår. För denna kategori ger en ymnig skörd det sämsta ekonomiska

utbytet. Mellanjordbrukaren, som i vanliga fall säljer knappt hälften av sin produktion, uppnår sina bästa försäljningsresultat under medelmåttiga år. Endast sådana bönder, vilkas produktion är så liten att de, när det egna behovet väl är täckt, bara har smärre partier att avvara i normala år, gör sina största förtjänster under ett flödande skördeår. För dem innebär en missväxt att de över huvud taget inte får något att marknadsföra hur höga och lockande priserna än kan vara. Ännu hårdare drabbas givetvis i en sådan situation de samhällsskikt i stad och på land som aldrig har något annat att sälja än sin arbetskraft. I städerna minskar efterfrågan på arbetare, och de storgodsägare som till äventyrs lyckas skaffa sig ökade inkomster under missväxtåret kan knappast väntas genast anställa flera arbetare, eftersom det inte ligger i jordbruksnäringens natur att tillåta en snabb produktionsökning.[90]

Frågan om vilka bondegrupper som drabbades hårdast av skördekatastroferna är säkerligen långt ifrån slutdiskuterad. Man vågar påstå att i ett samhälle som det svenska under 1800-talet, där huvudparten av befolkningen var sysselsatt inom jordbruket, skördens utfall uppenbarligen var av allra största betydelse både för producenterna och för deras jordbruksarbetare, alldeles oavsett vilken teori man väljer att ansluta sig till.[91]

Under växtperioden fordrade jordbruket växlande arbetsinsatser. Efter vinterns relativa stillhet kom vårbruket som krävde något större arbetsresurser. Framför allt behövdes många arbetare under skördetiden, då en fördröjning kunde spoliera även en lovande skörd. Utfallet hängde ofta på ett säden bärgades i rätt tid och vid rätt väderlek — och för att detta skulle gå krävdes att alla upptänkliga resurser kunde disponeras.

Men behovet av arbetskraft växlade inte bara mellan olika tider på året. Även storleken på skörden avgjorde hur många som jordbrukarna behövde ta till hjälp i arbetet. Vi antydde nyss att en större jordägare möjligen kunde dra nytta av de höga spannmålspriserna under ett missväxtår. Det är emellertid tveksamt om denna kategori verkligen passade på att utnyttja de nedpressade dagsverkslönerna genom att anställa mera folk för nyodling m.m. Det finns anledning tro att de vanliga böndernas efterfrågan på arbetskraft minskade under dåliga år, dels för att deras inkomster minskade och dels för att en svag skörd oftast, dock inte alltid, krävde färre arbetare. I tider då all spannmål behövdes för mänsklig konsumtion och brist på utsäde följaktligen uppkom fanns det föga anledning att lägga ny jord under plogen. Nyodlingsverksamhetens avstannande minskade ytterligare behovet av arbetskraft.

Missväxt på spannmål innebar nästan alltid att också tillgången på halm blev sämre. Om skördekatastrofen orsakats av för mycket regn kunde visserligen resultatet bli att foderläget inte blev lika allvarligt som spannmålssituationen. Många gånger torkade emellertid all gröda bort och de höga priserna på fodersäd, som i ökad utsträckning fick tas i anspråk för människornas egna behov, ledde till att kreatursbesättningarna reducerades, varvid ytterligare arbetstillfällen försvann. Till och med den "ordinarie" arbetskraften på gårdarna kunde efter sådana år skäras ned så att årsanställda pigor och drängar efter tjänstetidens utgång ställdes utan arbete.

Hårdast och snabbast synes dock landsbygdens "fria" arbetare ha drabbats, de grupper av backstugusittare och inhyseshjon som höll till i byarnas utkanter och som förtjänade sitt bröd — och i böndernas ögon sitt berättigande — genom dagsverken på gårdarna i trakten. Nu minskade efterfrågan på deras tjänster, samtidigt som deras behov av extraförtjänster ökade då deras egna små kåltäppor och potatisland rimligtvis drabbades lika hårt av missväxten som böndernas ägor.

Helt annorlunda tedde sig arbetsmarknadssituationen under ett gott år. Efterfrågan och lönerna steg. Bristen på extrahjälp kunde för bönderna bli ett problem, då de "fria" arbetarnas behov av sysselsättningstillfällen inte längre var lika tryckande. Detta är säkert en del av förklaringen till de många klagomål över arbetarnas lättja, varav litteraturen under 1800-talets första hälft är fylld. Berömd, och tidstypisk, är Esaias Tegnérs svar på fattigvårdsenkäten 1833:

> Lättja och sysslolöshet höra ingalunda till massan av folket i Växjö stift. Tvärt om torde på få ställen i riket finnas en mera idog och strävsam allmoge. Ett icke ovanligt undantag härifrån utgöra likväl de redan omtalta backstugusittarna, vilkas antal årligen tilltager. Hos dessa finner man ofta en lättja, som är oerhörd, även hos den fattigaste bonde. Orsaken är lätt att finna. Den som är utkastad på samhällets yttersta gräns och vet förut, att han ingen behållning kan förvärva, förlorar även snart lusten att göra försök därtill. Socknen måste i alla fall slutligen försörja honom, och han finner likgiltigt, om det sker några år förr eller senare. Därför är det icke sällsynt, att en sådan vägrar erbjuden arbetsförtjänst, nämligen då potäterna lyckats för året. Han förtjänar då genom en dags arbete vad han och hans hushåll kunna leva på i tre eller fyra, och att spara något för framtiden anser han av nyssnämnda skäl för onödigt. Därför är det hans grundsats att sova så mycket han kan i de goda, och tigga så snart han får i de svåra åren.[92]

Denna beskrivning av de lägre samhällsklassernas lättja accepterades inte bara av samtiden. Även Utterström har sökt göra troligt att arbetskraftutbudet sjönk efter en god skörd: "Påståendet om backstugusittarnas arbetslust, som rättade sig efter potatisskördarna, var ingen paradox utan täckte en djup realitet." [93] Han gör dock inget försök att statistiskt verifiera sin utsaga, och ett sådant är kanske inte heller möjligt att åstadkomma. Men de samtida vittnesmål han åberopar kan naturligtvis också ses som tecken på att bristen på arbetskraft för bönderna känts mest besvärande just under år då skördens flödande rikedom krävde extra arbetsresurser, samtidigt som höga dagsverkspriser sved som värst i tider då spannmålen måste säljas till låga priser. Vid en diskussion om arbetsutbudet bör inte bara de obesuttnas psykologiska attityd noteras. Även uppgiftslämnarnas motiv bör komma in i bilden, så mycket mera som ett genomgående drag i Utterströms arbete är den förmåga han vill tillmäta skördarna att framkalla de besuttna klassernas reaktioner inom arbetsrätts- och näringslagstiftningens områden.

Det finns emellertid anledning att ett ögonblick stanna vid de institutionella ramar, inom vilka utbudet och efterfrågan på arbetskraft möttes.

Bönderna kunde hämta sin arbetskraft från tre håll, från den egna familjen, från årsanställda pigor, drängar och statare, från dagsverkare och vandringsarbetare. För de båda första kategorierna reglerades arbetsvillkoren enligt legostadgans bestämmelser och utifrån bondesamhällets traditioner. För tiden var det en självklarhet att familjefadern, såsom ersättning för de kostnader och uppoffringar han haft för sina barns uppfostran, ägde rätt att disponera barnens arbetskraft. Tills de fyllt 21 år var det alltså fadern som bestämde var barnen skulle arbeta.[94] Men i hushållet kunde stundom även upptas personer som kom att inta en mellanställning mellan medlem och tjänstehjon. En fattig person hade möjlighet att i samband med att han själv vann anställning på gården till husbonden "sälja" i skriftliga former och vittnens närvaro sin förmyndarrätt till sina barn, vilkas försörjning och arbetskraft därmed övertogs av arbetsgivaren till dess de uppnått myndig ålder.[95]

Främst kan dock legostadgan sägas reglera arbetsmarknaden för årsanställda, d.v.s. drängar, pigor, statare och liknande "okvalificerade" yrkesgrupper, vilkas arbetsinsatser var knutna till en bestämd gård. Skriftliga kontrakt förefaller sällan ha förekommit, utan avtalet ansågs slutet i och med att den anställde överlämnade sin orlovsedel och arbetsgivaren i gengäld lämnat städjepenning och städjebevis.[96] Genom att dessa formaliteter fullgjorts hade tjänstehjonet försäkrat sig om tryggad anställning ett år framåt. Husbonden ägde nu att fritt förfoga över hjonets arbetskraft och begära "skäligt arbete". Någon arbetstidsreglering kände legostadgan inte utan lagstiftningen tillät åtminstone i princip att sysselsättningen obegränsat kunde utsträckas vid behov. Den enda inskränkningen var att hjonet skulle besparas sysslor "av en synnerligen motbjudande och vederstygglig beskaffenhet." [97]

För oss är det av vikt att i detta sammanhang se vilka möjligheter legostadgan gav husbonden att under löpande avtalsperiod bryta tjänsteförhållandet, om t.ex. en missväxt gjorde att behovet av hjälp i jordbruket plötsligt och radikalt minskade. Om båda parter var överens kunde avtalet hävas när som helst. Men i andra fall kunde arbetaren avskedas endast under förutsättning att han fört ett oordentligt eller lastbart leverne eller ha visat sig allmänt oduglig och uppstudsig. Inte heller då kunde ett omedelbart avskedande komma i fråga. Först måste det bevisas att varken allvarliga förmaningar eller måttlig husaga hjälpt, innan anmälan till polismyndighet kunde ske i förhoppning att avskedandet skulle kunna vinna godkännande.[98]

Vi kan alltså konstatera att legostadgan gav husbonden små möjligheter att under året reglera sina arbetskraftsresurser genom reduktion av antalet årsanställda. Mot avtalsperiodens slut hade husbonden ett svårt avgörande att fatta. Tjänsteförhållandet upplöstes efter det att avtalet sagts upp av någon av parterna. Då uppsägning måste ske före 24 augusti hade bonden alltså att innan skördens utfall ännu helt kunde överblickas, ta ställning till om han ville behålla sitt tjänstefolk eller inte.

Några snabbare förändringar i det antal arbetare som sysselsattes enligt legostadgans bestämmelser kan vi alltså inte vänta. Annorlunda ter det sig för den arbetarkategori som anställdes för kortare tid enligt allmänna tjänstelegans diffusa regler.[99] Inte ens under normala år räckte den egna gårdens folk alltid till för att uträtta alla de sysslor den bråda skördetiden förde med sig. Denna klyfta mellan efterfrågan på arbetskraft och bondens egna arbetskraftsresurser fylldes temporärt av dagsverkare. Ibland hämtades dessa från avlägsna trakter. Oftast var det dock inte sådana vandringsarbetare som ur rekryteringssynpunkt spelade den största rollen utan huvudparten av den extra arbetskraften utgjordes av traktens egna backstugusittare och inhyseshjon. Dessa grupper var fria i den meningen att de inte var underkastade legostadgans bestämmelser och därför när som helst på året kunde antas och avskedas allt efter omständigheterna. De var därigenom inte heller fast knutna till någon viss gård utan sökte sin försörjning på de ställen tillfällen till arbetsförtjänst erbjöd sig. Även avlöningsformerna växlade, och det är säkert förhastat att anta att dagsverkarna uteslutande ersattes med kontanter. Vi har här att göra med "undersysselsatta" grupper, för vilka kanske växlingarna i det legala dagsverkspriset inte hade så stor betydelse som växlingarna i tillgången på arbete. Vi möter här människor som kraftigare och mera direkt än kanske några andra drabbades av missväxterna. De hade inte det skydd legostadgan gav de årsanställda arbetarna. Allt talar för att vi därför här också har en grupp som vi kan vänta utgör en viktig rekryteringsbas för den fattigdom vi intresserar oss för.

2. Skördeväxlingar och fattigdomsfluktuationer

Vi har huvudsakligen i detta kapitel uppehållit oss vid sådana fattigdomsökningar som uppenbart varit nära knutna till genomlidna missväxtperioder. Det är dock nu dags att mera i stort ta ställning till skördeutfallets betydelse för fattigdomens rörelser i den ena eller andra riktningen. Att missväxter ledde till ökat antal fattiga är uppenbart. Svårare är att besvara frågan om goda skördars inverkan på välståndsläget. Vi skall emellertid försöka nå fram till ett svar på frågan om skördens betydelse för fattigdomen. Därvid kommer vi först att diskutera vilka mått som skall komma till användning för att uttrycka skördeväxlingarna. Slutligen samlar vi samman de trådar som legat invävda i kapitlets olika föregående delar i ett försök att i mera preciserade former besvara frågan om skördens inverkan på fattigdomens fluktuationer.

I ett tidigare avsnitt har de jordbruksstatistiska uppgifter som står oss till buds vid en undersökning av perioden 1825-1860 behandlats. Vi fann att några årliga produktionssiffror över spannmålsskörden inte förelåg från denna tid. Däremot äger vi årsväxtberättelser, som redovisar såväl korntal som allmänna skördeomdömen, en källgrupp som också kommit till flitig användning i våra delundersökningar. Dessa berättelser kan därför sägas mera tjänstgöra som indikatorer på den riktning i vilken skörden utvecklade sig än som mått på produktionsnivån. Visserligen föreligger utsädesuppgifter för varje femårsperiod, men dessa är genomsnittssiffror för perioden och därför inte användbara för en studie inriktad på årliga förändringar.

Som en annan indikator på skördeutfallet har man betraktat spannmålspriserna. Jörberg och Ahlström har nyligen gjort försök att fastställa trovärdigheten hos markegångspriserna som uttryck för produktionsväxlingarna i de svenska länen under 1700-talet. De har därvid båda använt som skördemått de allmänna omdömen om skördarna som Utterström publicerat.

Jörberg fann att det vid mitten av 1700-talet inte existerade det nära samband mellan skördeutfall och prisförändring som man tidigare förutsatt. Han fann åtskilliga exempel på att tämligen goda skördar i ett län åtföljdes av prisökningar, under det att dåliga skördeår kunde medföra sänkningar av markegången. Liknande erfarenheter gjorde Ahlström vid sina studier av samma material från slutet av samma århundrade. Båda gick emellertid vidare i analysen genom att omforma de kvalitativa skördeomdömena till numeriska värden, varefter prisförändringarnas medeltal och standardavvikelse beräknades för varje skördeklass för sig. Konfidensintervallen blev stora, särskilt för århundradets mitt, men medeltalen kom ändå att grafiskt utgöra en rak linje med negativ lutning, vilket alltså skulle tyda på att det som helhet verkligen förelåg det negativa samband mellan skördeutfall och prisförändring som man från den ekonomiska teorin vant sig betrakta som naturligt.[100]

Hur skall då de tämligen talrika avvikelserna från denna regel de kunnat iaktta på länsplanet förklaras? Orsakerna kan naturligtvis ligga på flera håll. Det är tänkbart att skördeomdömena felaktigt uttryckt den verkliga skördeutvecklingen i orten. Felet kan självfallet också ligga i markegångssättningen, som inte låtit den lokala prisnivån eller produktionsutfallet komma till uttryck. Den senare förklaringen avvisas av såväl Ahlström som Jörberg, som antingen tolkar förhållandet att det stundom inte förelåg samstämmighet mellan skörd och pris enligt teorins krav som bevis på förekomsten av en prisutjämnande, interregional spannmålshandel eller som resultatet av tull- och understödspolitikens inverkan. Jörberg framhåller därför nödvändigheten av att vid en sammankoppling av skördeutfall

och prisrörelse även ta hänsyn till närliggande områden. I det stora hela mynnar dock Jörbergs analys ut i ett misstänkliggörande av skördeomdömena, då dessa genom sitt subjektiva ursprung var alltför grova redskap för en undersökning av förhållandet mellan pris och skörd. Endast prisdata, framhåller han, lämnar den fasta grund en studie av skördeutvecklingen i länen kräver.[101]

Jörberg och Ahlström har som mätare på skördeutfallet fått använda länsstyrelsernas verbala omdömen, och den förstnämnde har säkert rätt i sin karaktäristik av dessa som oprecisa och ohanterliga vid en analys. Det finns därför anledning att vi i stället använder oss av de korntalsuppgifter som tidigare beskrivits. Vi får därmed möjlighet att ställa en rad frågor, vilkas besvarande kan vara av viss vikt när vi skall söka svaret på den för oss mycket större frågan hur fattigdomen under 1800-talet påverkades av skördeutfallen. I vilken riktning utvecklade sig priserna under denna tid i förhållande till skörderesultatet? Hur samvarierade utfallen för olika grödor? Var denna samvariation större eller mindre än samvariationen i dessa grödors priser? Fanns det något samband mellan det ena årets skörd och det följande årets? Var detta samband starkare eller svagare än sambandet mellan priserna? Svaren på frågorna blir avgörande för hur frågeställningen skall konstrueras när vi i det följande skall försöka se hur skörden påverkade fattigdomen, inte bara efter missväxtår utan på längre sikt och under alla växlande förhållanden.

Trots att de statistiska förutsättningarna inte var helt uppfyllda sökte Jörberg och Ahlström beräkna korrelationen mellan skördeomdöme och pris. Vid mitten av 1700-talet uppgick sambandet till - 0.48 och vid dess slut till - 0.35, resultat som alltså skulle indicera att spannmålshandeln ökat i betydelse under århundradet.[102]

Hur samvarierade då markegångspriser och korntal under första hälften av 1800-talet? För att i görligaste mån eliminera det snedvridande inflytande inflatoriska perioder kan ha har tabell 21 nedan fått omfatta en begränsad tidsperiod.

Tabell 21. Korrelation mellan korntal och pris 1825-50 för råg respektive havre i sex mellansvenska län

Län	råg	havre
Stockholms	- 0,51	- 0,50
Uppsala	- 0,38	- 0,65
Södermanlands	- 0,69	- 0,69
Västmanlands	- 0,49	- 0,67
Göteborgs och Bohus	- 0,38	- 0,51
Skaraborgs	- 0,66	- 0,62

Källor: Årsväxtberättelser, Statskontorets arkiv, RA.
L. Jörberg, A history of prices in Sweden I.

Jörberg och Ahlström har för 1700-talets del kunnat uppmäta tämligen måttlig korrelation mellan skördeomdömen och priser. För vår del blev resultatet i allmänhet inte väsentligt annorlunda, även om koefficienterna denna gång i flera fall blev betydligt högre, möjligen beroende på att vi använt mindre svävande skördeuppgifter än i tidigare undersökningar. Men vi måste dock komma ihåg att även korntalen är grova genomsnittsmått tillkomna i samband med beräkningar och överväganden, som vi inte kunnat följa. Det är därför inte möjligt att utifrån de förhållandevis låga korrelationstal vi kunnat notera utdöma den ena eller den andra källgruppen. Hade sambandet varit större, låt oss säga - 0,90, skulle vi kunnat nöja oss med bara en grupp, och vilken vi då valt hade varit skäligen likgiltigt. Vi måste nu emellertid fortsätta under hänsynstagande till såväl priser som korntal och under antagande att båda tillsammans förmår ge en acceptabel bild av skördeutvecklingen i de mellansvenska länen.

Då det föreligger både korntal och priser för en rad grödor kan skördeutfallet täckas upp med en mängd faktorer. I årsberättelserna finner man dock snart att råg och vete oftast utvecklas på ett likartat sätt. Även korn, havre och blandsäd uppvisar sinsemellan stora likheter. Det har därför inte ansetts nödvändigt att i denna genomgång hålla isär annat än höst- respektive vårsäden. Råg och havre har därför fått spegla skörden som helhet.

Frågan är om antalet faktorer ytterligare kan reduceras. Tabell 22 nedan visar dock att detta knappast bör ske.

Tabell 22. Korrelation mellan råg och havre för korntal respektive markegångspris 1825-50 i sex mellansvenska län

Län	Korntal	Pris
Stockholms	+ 0,33	+ 0,54
Uppsala	+ 0,20	+ 0,58
Södermanlands	+ 0,25	+ 0,46
Västmanlands	+ 0,17	+ 0,55
Göteborgs o Bohus	+ 0,37	+ 0,59
Skaraborgs	+ 0,40	+ 0,55

Källor: Se tabell 21.

Någon nära samvariation mellan de båda grödorna existerar inte av den art att bara den enda kan användas som mått på skördeutfallet som helhet och läggas mot de fattigdomssiffror vi kunnat mäta upp. Framför allt korntalen visar som synes låga värden, under det att priserna på de båda sädesslagen är närmare kopplade till varandra. Det senare kan naturligtvis inte förvåna någon då råg och havre, trots att de stundom kallas brödsäd respektive fodersäd, i inte ringa grad är varandras substitut. En prisökning på havre berättigar oss alltså inte till slutsatsen att skörden för denna säd varit dålig. Det kan mycket väl vara så att havren varit bra, men att rågen slagit fel och att de behov som vanligen fyllts av den nu i stället måste tillfredsställas genom ökad tillförsel av havre. Det är emellertid den mycket låga korrelationen för korntalens del som motiverar att vi i våra beräkningar tar hänsyn till såväl råg som havre.

Önskvärt hade dessutom varit om vi i kalkylen även kunnat ta in korntal

och pris på potatis, som hade stor betydelse framför allt för den fattigaste delen av befolkningen och därför väl hade försvarat sin plats i denna undersökning. Markegångstaxorna hade emellertid inga noteringar om potatis. Inte heller korntalen, som finns för varje år och län, är helt idealiska i detta fall. För övriga grödor är den variationsvidd som anges sällan av något större omfång. De korntal som redovisas för potatis är ofta mindre precisa. Framför allt förefaller dock här kvaliteten vara av större betydelse än för sädesslagen, även om man ibland även för dem klagar över sädens ringa "viktighet". I årsväxtberättelserna noteras sålunda gång på gång att potatisskörden visserligen gav i korntal räknat tämligen normal avkastning men att produkten var skadad och endast dög till kreatursfoder. Av dessa skäl har alltså några korntal för potatis inte kommit till användning i denna del av vår undersökning. Att detta är en brist bör emellertid öppet erkännas.

Denna genomgång av olika faktorers samspel har alltså resulterat i slutsatsen att för en studie av fattigdomen måste måttet på skördeutfall omfatta såväl korntal som pris, såväl havre som råg och såväl det aktuella året som de närmast föregående. Nu kommer vi närmast att undersöka i vilken grad dessa faktorer tillsammans kan "förklara" fattigdomens växlingar under årtiondena före 1860.

Genom att tidigare koncentrera vårt intresse till utpräglade missväxtperioder kunde vi se att fattigdomen mycket tydligt visade sig öka efter det att skördarna slagit fel. Detta uppenbara inflytande tog sig uttrycket att en dålig skörd inte omedelbart resulterade i en ökning av fattigdomen, som sedan drastiskt minskade när skördeförhållandena åter blev mindre ogynnsamma. Skatteprocessen, i vilken vi valt att gå in för att avläsa andelen fattiga i befolkningen, ägde ett tämligen utdraget förlopp, som tydligen inte förmådde att ögonblickligen helt ge uttryck åt förändringarnas hela omfattning. Verkningarna av en missväxt slog sålunda uppenbarligen igenom med full kraft i det kamerala materialet först året därpå. Detta är i och för sig helt naturligt med tanke på att det hann gå i det närmaste 1 1/2 år från det ögonblick då skattskrivningen tog sin början tills uppbördsarbetet var avslutat. På motsvarande sätt fördröjdes verkningarna från de goda skördarna och hindrades fattigdomsnivån att återgå till sitt "normala" tillstånd. Vill vi förklara fattigdomens förändringar under undersökningsperioden måste vi därför ta hänsyn till denna inneboende fördröjningseffekt och sålunda hålla inte bara ett års skörd under kontroll utan även uppmärksamma utvecklingen dessförinnan.

Genom att vi på detta sätt har anledning förmoda att vi, om vi ens anspråkslöst vill söka finna en förklarande modell till fattigdomens variationer, måste ta hänsyn till ett flertal oberoende variabler kan användandet av en multipel regressionsanalys synas naturligt. Liksom så många gånger förr vid ekonometriska forskningsmodeller som appliceras på ett historiskt källmaterial kan dock inte alla statistiskt ideala förutsättningar uppfyllas. Särskilt beklagligt är det att hela perioden 1825-1872 inte kan ingå i kalkylen, eftersom vi har ett brott i vår fattigdomsserie 1862, vilket utförligare kommer att behandlas i följande kapitel. Varje observationsserie kommer därför att omfatta endast 37 år, vilket måste betraktas som en alltför kort period för att rena tillfälligheter skall hinna elimineras.

Den företeelse som vi skall studera är fattigdomens variationer i Göteborgs och Bohus län under åren 1825-61. Önskvärt hade varit att behandla samtliga län. Det har dock denna gång synts tillräckligt tids- och kostnadskrävande att nöja sig med detta enda län, då det redan nu kan sägas att modellens förklaringsvärde inte visat sig vara alltför överväldigande.

Det kan å andra sidan hävdas att åtminstone ett försök bör göras att på ett mera teoretiskt-formellt sätt pröva de hypoteser som endast med verbala rimlighetsresonemang kastats ut i den föregående behandlingen av fattigdomens växlingar.

Den beroende variabeln utgöres sålunda av den andel av den vuxna befolkningen i Göteborgs och Bohus län som inte betalat skatt under åren 1825-61 och därför i denna undersökning definierats såsom fattig.

Vi har på föregående sidor motiverat varför vi ansett det nödvändigt att i en förklaringsmodell inlemma såväl korntal som priser på spannmål. I variabeluppsättningen ingår emellertid även den ersättning en dagsverkare kunde påräkna för en dags arbete. Vi har tidigare kunnat konstatera att missväxterna regelmässigt ledde till att detta pris i markegångstaxorna sänktes, troligtvis som uttryck för att efterfrågan på extrahjälp på gårdarna under dessa tider sjönk samtidigt som försörjningssituationen för de jordlösa gjorde det nödvändigt att finna kompletterande sysselsättning, varför utbudet av arbetskraft ökade. Markegången är säkerligen ett skröpligt mått, men det kan likväl inte på förhand uteslutas att taxorna sedda på litet längre sikt lyckades någorlunda väl fånga in lönetrenden.

Vi använder alltså följande variabler:

Y 1	Andelen fattiga av den vuxna befolkningen		
X 1	Korntal	råg	år t
X 2	Korntal	havre	år t
X 3	Markegång	råg	år t
X 4	Markegång	havre	år t
X 5	Markegång	dagsverke	år t
X 6	Korntal	råg	år t-1
X 7	Korntal	havre	år t-1
X 8	Markegång	råg	år t-1
X 9	Markegång	havre	år t-1
X 10	Markegång	dagsverke	år t-1
X 11	Korntal	råg	år t-2
X 12	Korntal	havre	år t-2
X 13	Markegång	råg	år t-2
X 14	Markegång	havre	år t-2
X 15	Markegång	dagsverke	år t-2

Följande modell skall estimeras:

$$Y_1 = a + b_1X_1 + b_2X_2 \ldots\ldots + b_kX_k + e$$

Modellen estimeras genom en stegvis utförd multipel regressionsanalys. Därvid skattas först en enkel linjär regressionsmodell av typ $y = a + bx$, där den av de oberoende variablerna som har den högsta korrelationen med fattigdomsvariabeln kommer till användning. Därefter bestäms steg för steg den ordning i vilken de resterande variablerna skall komma in för att den kvarvarande variationen bäst skall förklaras. Förfarandet innebär att de oberoende variablerna inkluderas i modellen i en ordning som bestäms av deras förklaringsförmåga. Resultatet påverkas därför av det inbördes samband som kan finnas mellan de oberoende variablerna. Om stark interkorrelation förekommer mellan ett par variabler försvåras sålunda uttydningen av det resultat som erhålles. Sådan multikollinearitet föreligger också i vårt material. Vi har redan sett att markegångspriserna för råg och havre visade tämligen hög korrelation. Detsamma kan noteras för dagsverkspriserna del, där närliggande år hade koefficienter över 0,90. Vi har här tydligen en sifferserie som var utpräglat trögrörlig till sin karaktär, vilket gör det tämligen slumpbetonat

vilken av variablerna X_5, X_{10} eller X_{15} som först skall assimileras. Det är å andra sidan svårt att i detta fall undvika att ta med variabler som samvarierar inbördes, då vi med hjälp av en rad faktorer sökt ringa in ett sådant svårfångat forskningsobjekt som näringsutrymmet, vilket inte låter sig täckas av en enda variabel.

Nedan redovisas resultatet av skattningen.

$$Y_1 = 36,95 - 11,17\,X_5 - 0,23\,X_7 + 0,35\,X_8 - 0,35\,X_2$$
$$R^2 = 0,6385$$

Den fullständiga modellen med samtliga variabler ingående gav ett R^2 på 0,7075, men då redan den femte variabeln i hierarkin visade mycket lågt F-värde finns det all anledning att låta endast de fyra första ingå i ekvationen. Dessa "förklarar" sålunda ungefär 64 % av fattigdomens variationer under perioden. Det är möjligen nödvändigt att en gång för alla framhålla att uttrycket förklara inte innebär att ett kausalsamband mellan de ingående oberoende variablerna och fattigdomen bevisats, vilket vi strax kommer att få en påminnelse om. Vi måste också vid tolkningen av resultatet hålla i minnet att en betydande del av variationen inte kunnat förklaras med de variabler som kommit till användning.

Den skördevariabel som i detta fall närmast var associerad med fattigdomens förändringar var korntalet för havre föregående år. Att havren visade sig vara det sädesslag, vars utfall haft den största betydelsen för utvecklingen är naturligt med tanke på vårsädens dominans i området.

Att skörden visade sin inverkan först följande år är heller ingenting att förvåna sig över. Man kan visserligen som generell regel säga att skatterna för ett år skulle betalas med samma års skörd. Debiteringsarbetet hade dock börjat så tidigt att mantalsskrivarna inte på länge kunde överskåda beskattningsårets skörderesultat. De fattiga, som hamnat i vår fattigpopulation via befrielserna vid skattskrivningen, utgör en eftersläpande grupp med bromsande effekt på en direkt samvariation mellan skörd och fattigdom. Vid mantalsskrivningen på senhösten kunde man visserligen ta hänsyn till rådande ekonomiska förhållanden, men detta påverkade först kommande års beskattningsräkenskaper. Annorlunda förhöll det sig med de personer som kommit att betecknas som fattiga genom att de inte förmått betala sina debiterade utskylder utan fått dem avkortade. Här slog fattigdomen omedelbart igenom. Det kan därför ligga nära till hands att tolka vårt resultat så att variabeln X_7, d.v.s. havre-korntalet föregående år, påverkat fattigdomen via befrielserna och X_2, d.v.s. den senaste havreskörden, påverkat via avkortningarna den fattigdom vi kunnat mäta upp i beskattningslängderna.

Det finns dock föga anledning att driva tolkningen av modellen längre. Vårt huvudresultat är nämligen sådant att det kastar starka misstankar på modellens ändamålsenlighet. Det visade sig sålunda att markegången för ett mansdagsverke var den variabel som ägde den starkaste förklaringskraften och ensam kunde "svara för" mer än 55 % av variationerna. Redan en hastig granskning av markegångstaxorna avslöjar att priset för ett dagsverke sänktes under missväxttider för att sedan åter höjas när tiderna blev bättre. Vi kunde därför anta att det skulle existera en viss negativ korrelation mellan dagsverkspris och fattigdom. Men att denna korrelation skulle som i detta fallet anta ett så högt värde som - 0,75 ger anledning till misstankar om förekomsten av ett skensamband. Vi har tidigare berört den tröghet som utmärkte dagsverksnoteringarna i markegångstaxorna. I somliga län undergick de inga väsentliga förändringar på årtionden, i andra län kan vi iaktta att de endast i extrema fall, som vid missväxter eller i tider med hastig inflation, anpassades till ett nytt läge.

Göteborgs och Bohus län var i detta avseende inget undantag. Trots att de tillfälligtvis sänktes, som i samband med skördemisslyckandena 1826, 1830 och 1837, visade dagsverksersättningen en tydlig trend uppåt under de nära fyra årtionden som denna undersökning omfattar. Fattigdomen i länet undergick under samma period en tämligen kraftig minskning, varför vår modell kommit att "missledas" av dessa trender. Det vore uppenbarligen orimligt att göra det så enkelt för sig att man hävdade att den minskande fattigdomen kunde förklaras med att dagsverkarnas förtjänster stigit. Det är ju endast den nominella löneutvecklingen vi fångat in.

Slutsatsen måste därför bli att om vi på ett meningsfullare sätt skall kunna studera skördarnas inverkan på fattigdomen i området måste vi först rensa bort den trend i vår fattigdomskurva som kommit att snedvrida vårt resultat i detta första modellbygge.

Det finns därför anledning att omforma vår beroende variabel som tidigare alltså utgjorts av andelen fattiga till den procentuella förändring denna andel undergått sedan föregående år. Därmed har alltså den störande trenden i variabeln eliminerats. Den nya modellen avkastar ett annat resultat som framgår av tabell 23 nedan.

Tabell 23. Sammanfattningstabell med den procentuella förändringen av andelen fattiga som beroende variabel

Steg nr	Variabel	R^2	Ökn. i R^2	F-värde
1	X 6	0,2912	0,2912	13,5605
2	X 2	0,4208	0,1295	7,1573
3	X 9	0,5040	0,0832	5,2025
4	X 7	0,5557	0,0517	3,4881
5	X 14	0,5960	0,0403	2,8908
6	X 13	0,6362	0,0402	3,0960
7	X 5	0,6468	0,0106	0,8084
8	X 10	0,6745	0,0277	2,2126
9	X 15	0,6777	0,0032	0,2512
10	X 4	0,6801	0,0024	0,1793
11	X 1	0,6823	0,0022	0,1604
12	X 8	0,6840	0,0017	0,1177
13	X 3	0,6847	0,0007	0,0495
14	X 11	0,6852	0,0005	0,0313

Källor: Se tabell 21.

Den fullständiga modellens förklaringsvärde är som synes denna gång något sämre än den föregåendes. De förklarande variablernas bidrag är emellertid denna gång långt jämnare. Den totala modellen skulle alltså "förklara" drygt 68 % av fattigdomens procentuella förändringar i Göteborgs och Bohus län under dessa år. Då mer än hälften av variablerna visar utomordentligt låga F-värden och saknar signifikans på någon acceptabel nivå kan det vara tillfyllest att i den slutliga modellen inskränka oss till de fem först inkluderade variablerna, varför vi får följande ekvation:

$$Y_2 = 14,75 - 0,78\,X_6 - 1,26\,X_2 + 0,31\,X_9 - 1,00\,X_7 + 0,52\,X_{14}$$
$$R = 0,77 \qquad R^2 = 0,60$$

Modellen ovan skulle alltså förklara 60 % av de variationer i fattigdomen vi kunnat uppmäta i skattelängderna. Den faktor som visade sig vara närmast associerad med växlingarna i de fattigas andel av totalbefolkningen var alltså höstsädesskörden, så som den kommer till uttryck i korntalet för råg. Med tanke på att höstsäden i Göteborgs och Bohus län arealmässigt stod tillbaka för vårsäden blev alltså resultatet sådant att någon större självbelåtenhet över utfallet inte kan vara på sin plats. Det är mycket möjligt att rågen här kommit att tjänstgöra som s.k. proxy för någon faktor som inte ingått i variabeluppsättningen, t.ex. potatisskörden eller sysselsättningssituationen. Vi ser dock att de fyra följande variablerna, som samtliga avspeglar vårsädesgrödan, tillsammans har givit ett minst lika stort förklaringsbidrag. Vissa tecken tyder vidare på att havreskörden utgjort den bästa förklaringsgrunden för avkortningarnas variationer. Variablerna 7 och 3 visade sig ensamma kunna förklara omkring 47 % av avkortningarnas procentuella förändringar, under det att övriga variablers bidrag i detta fall blev obetydligt.

Modellen ovan ger även en viss bekräftelse på den tidigare framförda tanken att en skörd kunde sätta sina spår i fattigdomskurvorna med ett par års eftersläpning. I detta fall har inverkan möjligen gått via befrielserna, som tenderade att öka efter dåliga skördar för att sedan åter reduceras när tiderna så småningom åter blev bättre. Diagram 4 visar observerade och skattade växlingar i fattigdomen. Det är därvid att observera att skattningarna gjorts på grundval av den fullständiga modellen. Skillnaden mellan den partiella och den totala modellen torde emellertid vara utan större betydelse. Som synes har modellen inte lyckats fånga in hela djupet i fattigdomens tillväxt 1830 liksom inte heller följderna av det goda året 1835. Däremot visar den god anpassning till utvecklingen under slutet av 1850-talet.

Våra försök att konstruera en täckande förklaringsmodell till fattigdomens växlingar under åren 1825-61 i Göteborgs och Bohus län kan inte anses ha givit ett sådant resultat att det vore berättigat att arbeta sig igenom samtliga län med denna variabeluppsättning. Förklaringen till detta partiella misslyckande står säkert att finna på flera områden. Det källmässiga underlag vi haft att använda för att fånga skördeutvecklingen måste betecknas som bräckligt. Årsväxtberättelserna, som landshövdingarna hade ansvaret för, gav säkerligen en tämligen korrekt bild av när kraftigare och mera uppenbara avvikelser från det normala inträffade. Det normala var emellertid varken missväxter eller rikt givande "kronår", men i tider då utfallet pendlade kring medelmåttig avkastning var det säkerligen svårare för länsstyrelsernas rapportörer att finna adekvata uttryck för skördeförhållandena på orten. Inte heller markegångssättarna avspeglade alltid den aktuella produktionssituationen. Att korrelationen mellan pris och skörd var särskilt låg i detta län kan möjligen ha sin förklaring i närheten till Göteborgs stad, som var ett centrum för spannmålshandeln i västra Sverige och därigenom erhöll en prisnivå som bestämdes av produktionen inom ett upptagningsområde som sträckte sig långt utanför Bohusläns gränser.

Huvudorsaken till det jämförelsevis magra resultat vårt modellbygge avkastat ligger dock säkerligen hos den oberoende variabeln. Det är kanske t.o.m. naivt att som i det föregående förutsätta att fattigdomen i samhället skulle kortsiktigt förändras i takt med skördeutfallet och undergå svängningar upp och ned, likartade dem som utmärkte växlingarna ute på

Diagram 4. Fattigdomskvotens procentuella förändring från föregående år i Göteborgs och Bohus län 1827-61. Observerade värden (——) och skattade värden (----).

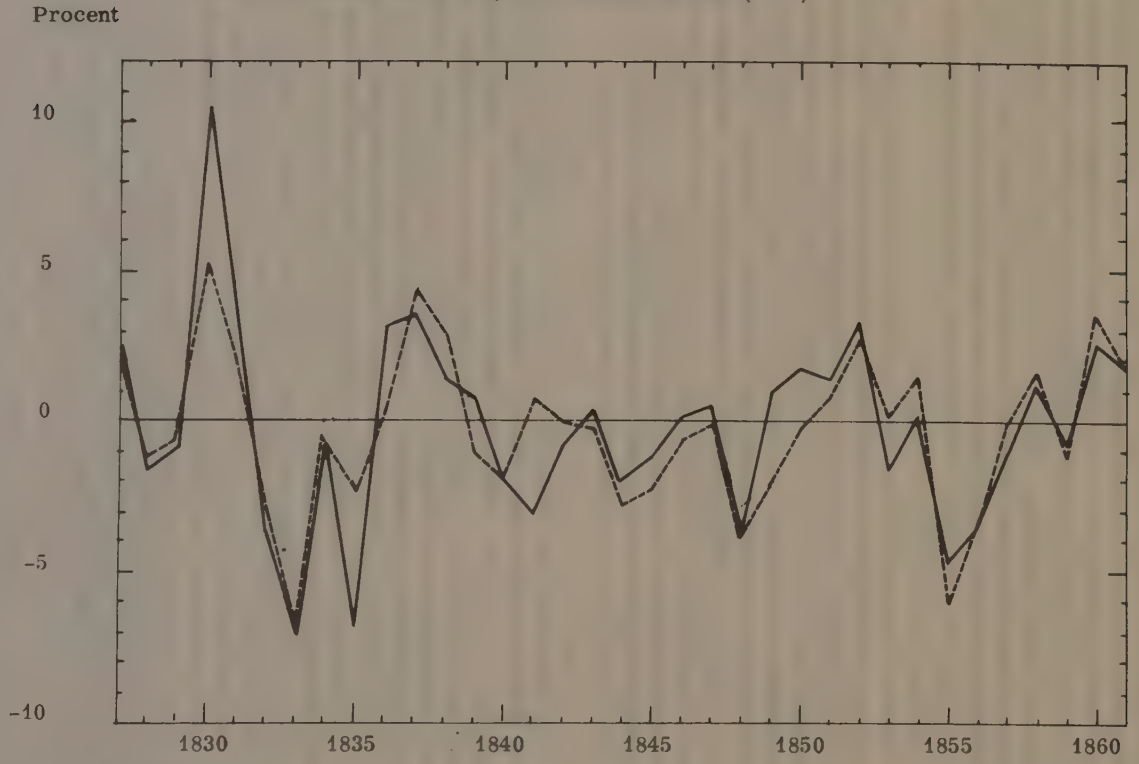

Källa: Se tabell 21.

åkrarna. En sådd innebar alltid en form av lotteri, vars utfall avgjordes till stora delar av slumpartade väderleksförhållanden. Slumpen bestämde alltså om det för de deltagande skulle bli vinst eller förlust. En skördekatastrof kunde för några innebära att de tvingades överskrida gränsen till fattigdom. Det var därvid långt ifrån säkert att en kommande god skörd genast förmådde reparera de skador missväxten förorsakat. Hade man en gång blivit fattig var det säkerligen inte lätt att åter arbeta sig upp till "fullvärdig" samhällsmedlem. Det tröga maskineri som styrde den ekonomiska och sociala rörligheten fanns även inbyggt i det beskattningssystem, i vilket vi i denna undersökning sökt gå in för att identifiera de fattiga och avläsa deras relativa betydelse.

För att en enkel modell som den som nyss skisserats kunde fungera skulle uppenbarligen krävas att de, som satt och bestämde vilka som skulle beskattas och vilka som skulle befrias, hade "blandat och gett" på nytt varje år. Så var tydligen inte fallet. Hade man för sin fattigdoms skull en gång befriats, fick man uppenbarligen njuta denna förmån tills ens villkor radikalt förbättrats. Att fånga upp fattigdomens alla förändringar skulle av allt att döma därför kräva en långt mera komplicerad modell än den vi försökt skapa.

KAPITEL V

Välståndsutvecklingen under senare delen av 1800-talet

A. DET NYA RIKET

Föregående kapitel utspelade sig uteslutande i Mellansverige och omfattade perioden 1825-1860. Under åren omkring 1830 stod Göteborgs och Bohus län i centrum och undersökningsnivån sänktes successivt ned till sockenplanet för att illustrera metodens flexibilitet. För perioden från mitten av 1830-talet till början av 1860-talet fördes studien i huvudsak fram på länsnivå i sex områden i Mellansverige, representerande två skilda demografiska utvecklingsmönster.

Det är nu dags att ytterligare vidga undersökningsramen. Denna expansion av studien kommer att ske i två dimensioner. Geografiskt kommer ramen att utökas genom att fattigdomen i rikets samtliga län kartlägges för åren 1864-1872. Liksom tidigare är det emellertid endast landsbygden som undersökningen omfattar, eftersom fattigdomens växlingar i städerna reserverats till en särskild studie. Det kan dock redan nu sägas att den metod som denna gång illustreras med landsbygdsmaterial väl så bra lämpar sig för stadshistoriker. Det bör emellertid betonas att hela landsbygdsbefolkningen inte kommit med i undersökningen. Invånarna i lappmarken hade på 1860-talet ännu inte blivit föremål för skattläggning, varför denna grupp har måst lämnas utanför. Den är inte stor numerärt sett, men vi tvingas likväl konstatera att vi vid kartläggningen av fattigdomen på den svenska landsbygden under 1860-talet måst lämna efter oss vidsträckta "vita fläckar" i geografisk mening.[1]

Vi låter vidare vår undersökning tidsmässigt expandera utöver 1860-talet. Med tanke på att landets över 100 fögderier omöjligen av en enskild forskare kontinuerligt kan följas över längre tidsperioder har fattigdomens förändringar fram till sekelskiftet tyvärr kunnat bestämmas endast för fyra län. Såsom tidigare har valet därvid skett så att såväl Öst- som Västsverige blivit representerade, denna gång dock i jämnare proportioner än under årtiondena före 1860.

Vi har i föregående kapitel studerat fattigdomens växlingar nästan uteslutande mot bakgrund av skördeväxlingar. Vårt intresse har varit koncentrerat till landsbygdens förhållanden, och då problemen för människorna som bodde där intimt hängde samman med jorden och vad den för tillfället hade att ge kan ett sådant förfarande väl motiveras. De goda och dåliga tiderna bestämdes till stora delar av vädrets nyckfulla makter. Även i detta kapitels första del kommer emellertid skördeutfallet att spela en

stor roll och 1860-talets senare hälft skall ge oss en tydlig påminnelse om hur hjälplösa landsbygdens människor ännu var i naturens lek. På några få år skulle ett par missväxter driva fattigdomen i höjden i större delen av landet och leda till att tusentals människor för framtiden valde att söka sin lycka — eller åtminstone sin drägliga försörjning — utanför landets gränser.

Vi närmar oss därefter en tid då skördeutfallet inte längre hade samma inflytande på de breda lagrens sysselsättning som tidigare. Det hänger naturligtvis inte bara samman med att tekniska och kommersiella framsteg inom lantbruket uppenbarligen resulterade i en jämnare avkastning och beredde större möjligheter för människorna att gardera sig mot en hotande missväxt, utan också med att landsbygden mera än förr öppnades för inflytelser från olika håll. Förändringarna som vi kan iaktta på många områden innebär självfallet inte att utvecklingen före 1860 skulle ha varit stillastående. Många drag i den nya samhällsbilden kan skönjas långt tidigare och många reformer som skulle komma att sätta sin prägel på senare decennier hade förberetts sedan länge. Under århundraden hade bergens och skogarnas produkter avyttrats på främmande marknader och i början av 1850-talet hade Sverige förvandlats till en betydande spannmålsexportör. Under samma årtionde började det järnvägsbyggande, som så småningom skulle knyta landets olika delar närmare varandra.

Det gamla agrarsamhället var knappast så statiskt och isolerat som man ibland sökt göra gällande. Men vi möter ändå på 1860- och 1870-talen en bild av ett samhälle där människornas förhållanden, politiskt och ekonomiskt, befann sig i snabbare omformning än tidigare. Det som gör denna tid till något av en vattendelare i vår ekonomiska historia är att alla de förändringar och reformer som genomförts eller förberetts under föregående årtionden nu kunde verka med full kraft, vare sig det gällde jordbrukets, handelns, transportväsendets eller industrins områden.

Det nya låg också i att det internationella utvecklingsförloppet kom att påverka allt större delar av samhällslivet och gjorde allt flera människor beroende av konjunkturer på geografiskt avlägsna marknader. Sysselsättningen blev inte längre lika beroende av lokala skördeutfall. De goda eller dåliga åren hade fått ett vidare rotsystem.

Det var en förändringens tid för människorna som levde under 1800-talets senare årtionden. De mötte en utveckling som för dem säkerligen erbjöd både ljusa och mörka sidor. Gamla skrankor bröts ned och nya möjligheter öppnade sig, men det var också en tid med krav på anpassning till förändrade förhållanden och krav på omprövning av gamla metoder och värderingar. Andra krafter, som kanske för individerna tedde sig lika nyckfulla och opåverkbara som de gamla, blev bestämmande för människornas försörjningsläge. När vi därför skall följa fattigdomens förändringar på den svenska landsbygden under 1800-talets sista årtionden kan vi inte lika ensidigt som tidigare sammanställa dessa förändringar med den lokala skördeutvecklingen. Då de drivande krafterna till utvecklingen i många fall låg i utlandets efterfrågan på våra exportprodukter måste vår undersökningshorisont i hög grad vidgas.

Utlandet gjorde sig gällande i växande utsträckning, inte bara så att våra varor erbjöds möjligheter att vara med och delta i konkurrensen på främmande marknader eller våra produkter på sina egna fält trängdes undan av importen utifrån. Även arbetskraften blev nu en vara som för landsbygdens arbetare inte uteslutande behövde utbjudas till bönder och godsherrar. Genom transportväsendets utveckling blev inte längre Amerika så avlägset och många begav sig dit. Ännu flera flyttade till städerna, trots att inte heller där väntade annat än usla, överbefolkade bostäder och osäkra arbetsvillkor.

Det befolkningstryck som utmärkte århundradets första hälft med viktiga sociala och ekonomiska följder för landsbygdens befolkning började nu lätta. Av tabell 24 framgår att folkökningen på landet fr.o.m. 1860-talet försiggick i betydligt långsammare takt än tidigare. I stället var den relativa tillväxten i städerna så mycket kraftigare.

Tabell 24. Befolkningstillväxt 1820-1900. Procent per årtionde

	Landsbygd	Städer	Riket
1820-30	11,9	10,6	11,7
1830-40	8,7	8,1	8,7
1840-50	10,4	15,8	10,9
1850-60	9,4	23,6	10,8
1860-70	5,9	24,2	8,0
1870-80	6,8	27,9	9,5
1880-90	0,3	30,3	4,8
1890-00	3,8	22,7	7,3

Källa: Historisk statistik för Sverige. I. Tab. A 3-4.

Ur sysselsättningssynpunkt fick alltså stadsnäringarna ökad betydelse. Men lantarbetsgivarna fick inte bara känning av konkurrens om arbetskraften från städernas sida. Den kraftiga urbaniseringen innebar samtidigt en ständigt växande marknad för lantbrukets produkter och en efterfrågan som endast delvis kunde tillfredsställas importvägen.

Denna konkurrens om arbetarna fanns emellertid även på närmare håll. Industrialiseringsprocessen lämnade ingalunda landsbygden utanför. Vi ser av tabell 25 att näringsstrukturen där undergick en betydligt kraftigare omformning än i städerna under århundradets senare del.

Tabell 25. Folkmängden efter näringsgren. Procentuell fördelning

		Jordbruk	Industri	Handel o. samfärdsel	Övrigt
LANDSBYGD	1870	82,4	9,1	2,1	6,4
	1880	79,2	11,2	3,6	6,0
	1890	75,5	14,3	4,1	6,1
	1900	69,1	20,4	5,3	5,2
STÄDER	1870	5,2	51,7	25,7	17,4
	1880	4,6	51,7	28,4	15,3
	1890	4,7	53,4	28,1	13,8
	1900	3,7	54,7	29,2	12,4

Källa: Historisk statistik för Sverige. I. Tab. A 21.

Det fanns dock knappast någon skarp gräns mellan jordbruksnäringen och landsbygdens industrier. Sedan länge hade sågverkshanteringen nära anknytning till jordbruket. Många hemmansägare hade skogar, från vilka de sålde eller själva sågade upp det timmer de tillsammans med sitt folk huggit under de perioder då lantbruket inte krävde arbetskraften. Andra, både jordägare och fria arbetare, kunde dra långa vägar till de stora sågverken nere på kusten för att under några månader vinna säsongmässig sysselsättning som komplettering till det övriga årets jordbruksarbete.[2] Det fanns även gamla band mellan jordbruket och bergshanteringen. Genom kolning och forsling kunde bönder och jordbruksarbetare vinna tillfälliga förtjänster. På samma sätt fanns det en mängd branscher som säsongmässigt hade behov av extra arbetskraft, som då kunde rekryteras från olika håll, men som huvudsakligen dock kom från jordbrukets underklasser.[3] Genom den tekniska utvecklingen kom i vissa fall industrins behov av extrapersonal att minska. Så var det t.ex. inom järnhanteringen. Här sökte man under omformningsskedet efter 1870 att alltmera knyta en fast arbetarstam till sig.[4] Förtjänstmöjligheterna måste ytterligare ha beskurits genom att järnvägarna i takt med utbyggnaden kom att överta en allt större del av transportarbetet. Utvecklingen kunde emellertid stundom även gå i motsatt riktning. Ett gott exempel är sockerindustrin, som genom en utomordentlig snabb expansion under några årtionden skulle driva fram den svenska betodlingen till självförsörjningsnivå och bereda många tillfällig sysselsättning under kampanjen i sockerbruk och på betfält.[5]

Transportväsendets utveckling resulterade självfallet inte bara i att gamla forkarlar ställdes utan arbete. Nya arbetsområden öppnades med järnvägarna, inte enbart under själva byggnationstiden. Man fick större möjlighet att orientera sig om och ta till vara de arbetsmöjligheter som erbjöd sig. Man var inte på samma sätt som tidigare beroende av de lokala arbetsgivarnas erbjudanden. Även denna gång kan ett exempel från sockerindustrin belysa förhållandet. Under årtiondena efter 1870 gick en ström av arbetare från Sydsverige till tyska och danska jordbruk. Den säsongmässiga utvandringen av småländska arbeterskor känner vi bl.a. genom den uppmärksamhet Fredrika Bremerförbundet ägnade saken. En representant för förbundet som på 1880-talet undersökte förhållandena berättar i en rapport att "om våren är det en rörelse bland den småländska ungdomen som bland flyttfåglarna. De unga samlas i stora flockar, rådslå och överlägga med varandra, framkasta och jämföra förslag, och en vacker dag är den stora skaran skingrad och borta i främmande land. Räcker ej kassan till en biljett till Amerika, så räcker den åtminstone till Danmark."[6]

Genom järnvägsbyggena vidgades arbetsmarknaden i geografisk mening och lantarbetsgivarna tvingades konkurrera om arbetskraften inte bara med industrins och handelns män utan även med sina yrkesbröder på annat håll. Särskilt under pågående järnvägsbygge rådde ofta svår arbetskraftsbrist inom jordbruket i trakten.[7] Under årtiondena närmast efter 1860 hade uppenbarligen också järnvägsbyggandet en större betydelse för den lokala sysselsättningen än den sedermera fick. Största delen av arbetarna rekryterades nämligen i början från den kringliggande landsbygden. Senare växte en fast yrkeskår fram och byggnationen överlämnades till entreprenadföretag, som med sina arbetare drog från banbygge till banbygge.[8]

Vid en enkät som 1876 års tullkommitté företog bland länens hushållningssällskap framhölls dock mycket starkt från jordbrukarnas sida alla de fördelar järnvägsbyggandet fört med sig. Man hade därigenom fått

lättare avsättning för sina produkter och bekvämare tillförsel av gödningsämnen och annat som jorden behövde. Då transporterna över längre sträckor övertagits av järnvägen hade dragarna kunnat minskas till antal eller i ökad utsträckning kunnat sättas in i produktiva uppgifter. Även arbetarna hade mera odelat kunnat ägna sig åt jorden och dess skötsel, samtidigt som både tillgången och priset på arbetskraft blivit jämnare efter järnvägens tillkomst. Även ladugårdsskötseln och mejerihanteringen hade vunnit på transportväsendets tillväxt, då de animaliska produkterna ställde långt större krav på snabba transporter mellan producent och konsument än rena jordbruksvaror.[9]

Den tekniska utveckling som präglade årtiondena efter 1860 kom alltså på mångahanda sätt att förändra arbetsmarknadssituationen på den svenska landsbygden. Epoken har av en forskare karaktäriserats med orden "ett folk söker arbete".[10] Sökandet koncentrerade sig inte längre till det närmaste grannskapet eller inskränktes till jordbrukets område. Det kom att sträcka sig långt utanför landets gränser och långt utanför de näringsgrenar som erbjudits föregående generationers arbetssökanden. Nu när befolkningstrycket började lätta fanns andra och bättre möjligheter för landsbygdens arbetare än tidigare. Där fanns städernas och industrins lockande förtjänster, och för dem med andra eller högre ambitioner och möjligheter kunde drömmen om Amerika förvandlas till realitet.

Det var en tid av dramatiska förändringar som gör att det lätt glöms bort att de flesta ändå valde den traditionella vägen och stannade kvar i jordbruket. De ställdes därmed inte utanför utvecklingen, då även denna näringsgren under slutet av 1800-talet befann sig i snabb omvandling.[11] Befolkningen inom jordbruksnäringen ökade emellertid inte längre utan förblev under århundradets tre sista decennier i det närmaste konstant. Ännu vid sekelskiftet utgjorde den mer än hälften av landets befolkning. När vår undersökningsperiod är slut är Sverige fortfarande ett agrarsamhälle, även om dess jordbruksbefolkning relativt sett undan för undan minskat i betydelse.[12] Hur väl denna samhällsgrupp, själv oförändrad eller sakta avtagande till antal, förmådde utvidga landets livsmedelsproduktion och försörja en stadigt växande icke-agrar befolkning och hur väl den därvid lyckades försvara sin egen ekonomiska ställning är en i svensk ekonomisk historia omdiskuterad fråga. Med något annorlunda formuleringar möter vi alltså här vårt problem om fattigdomens utveckling under tiden efter 1860.

Som redan tidigare framhållits kommer undersökningen för denna period att styckas i två delstudier. Den första behandlar samtliga län 1864-1872, den andra två mälarlän och två västsvenska län fram till sekelskiftet.

B. MISSVÄXTÅREN I SVERIGE UNDER 1860-TALET OCH DERAS INVERKAN PÅ FATTIGDOMEN

1. Tidsram

Under den period som var föremål för behandling i föregående kapitel bestämdes skattskrivningen av 1812 års mantalsskrivningsförordning. 1861 inträdde emellertid vissa förändringar i de grunder som avgjorde om en person måste betala skatt eller inte. I det formulär som åtföljde 1861 års förordning hade dock inga ändringar skett i jämförelse med föregående år. I en not i detta formulär anmärktes dock att i befrielsekolumnen i mantalslängden skulle föras alla personer som enligt kungl. förordningen av den 8 mars 1770 ägde rätt till befrielse för mantalspengar, d.v.s. sådana småbrukare eller arbetare som ägde minst 4 minderåriga barn.[13]

Fram till 1861 hade denna rätt emellertid inskränkt sig till mantalspengar och bevillningsavgifter. Genom notens formulering kunde man lätt få den uppfattningen att befrielsen utvidgats till samtliga personella skatter, eftersom mantalslängden låg till grund även för beräknandet av kurhusmedel och folkskoleavgifter. De flesta häradsskrivare tolkade formuläret med dess "fatala" not på detta sätt, varför antalet befriade i fögderierna ökade mycket kraftigt mellan 1861 och 1862. Tidigare hade som bekant de barnrika familjerna visserligen debiterats i vanlig ordning, men sedan vid uppbörden fått mantalspengarna avförda i form av s.k. extra ordinarie avkortning. Kammarrätten, som var den reviderande myndigheten, var emellertid av annan uppfattning än de flesta av landets häradsskrivare och ansåg att skattebefrielsen inte skulle utsträckas till kurhusmedel och folkskoleavgifter. Inför utsikterna att debiteringsarbetet i landet till stora delar skulle behövas göras om nöjde sig dock kammarrätten med "fait accompli" och att hos Kungl. Maj:t få rätt i sakfrågan.[14] Detta lät sig så mycket lättare göra som befrielsegrunderna under mellantiden radikalt omformats. 1863 hade alla gamla diffusa befrielser rensats bort, och skattefrihet skulle i fortsättningen endast beviljas sådana som enligt kommunalstyrelsernas intyg genom sjukdom eller arbetsoförmåga saknade möjlighet att försörja sig och sin familj.[15]

Genom mellankomsten av denna not i tabellformuläret för 1861 års mantalsskrivningsförordning tvingas vi i vår undersökning utelämna åren 1862 och 1863. Först fr.o.m. 1864 kan vår fattigdomsmätning fortsätta.

Även den bakre tidsramen kräver en smärre förklaring. Vi har hittills använt oss av kurhusmedlen för att kunna räkna fram det absoluta antalet personer bakom avkortningslängdernas belopp. Genom att dessa medel 1873 förvandlades till en allmän sjukvårdsavgift där kvinnorna endast betalade hälften mot männen berövas vi möjlighet att på samma behändiga sätt som tidigare se hur många personer som inte kunde betala sina debiterade skatter. Det har därför känts naturligt att vid undersökningen på riksplanet här sätta en gräns, även om vi i följande avdelning skisserar ett sätt att lösa det avkortningsproblem som inställer sig från 1873.

2. Befolkningsökning

Vi har av tabell 24 sett att befolkningstillväxten under 1860-talet för landsbygdens del var blott hälften så snabb som under föregående årtionden. Däremot hade städerna börjat en kraftig uppgång redan på 1840-talet och denna skulle ytterligare accelerera under 1860-talet. Städernas snabba tillväxt måste dock ses mot bakgrunden att de ännu inte spelade någon större roll för landet som helhet.

Av tabell 26 finner vi att ökningen som över allt gjorde sig gällande under 1860-talet var ojämnt fördelad över landet.[16] Snabbast var folkökningen fortfarande i Norrland, även om den i de båda nordligaste länen bara blev drygt hälften mot föregående årtiondes befolkningstillväxt. Utvecklingen i mälarlänen var märklig så till vida att siffrorna därifrån för första gången under 1800-talet väl tål att jämföras med rikets genomsnittsökning. Folkökningen i smålands- och västgötalänen under 1860-talet låg långt under den som denna region kunnat uppvisa tidigare. Även övriga västsvenska län visade låg tillväxttakt. Då födelseöverskottet i dessa delar av landet höll sig väl uppe ligger förklaringen till den svaga befolkningsexpansionen i att folket för att finna försörjning sökt sig till andra trakter — inom och utom landet. Samtidigt kan noteras att den naturliga folkökningen i mälarlänen i det närmaste fördubblades under 1860-talet i jämförelse med föregående årtionden. Vi har med andra ord en helt annan demografisk bild av utvecklingen i de östra och västra delarna av landet

Tabell 26. Födelseöverskott, in- eller utflyttningsöverskott samt folkökning, årligen per 1000 inv. av medelfolkmängden 1861-70. Landsbygd och städer (exkl. Stockholms stad)

Län	Födelse-överskott	In- eller utflyttningsövers.	Folkökning
Stockholms	7,6	- 0,1	7,5
Uppsala	7,9	+ 0,4	8,3
Södermanlands	9,4	- 2,3	7,1
Östergötlands	11,3	- 6,0	5,3
Jönköpings	13,9	- 9,0	4,9
Kronobergs	12,6	- 8,5	4,2
Kalmar	13,0	- 7,7	5,2
Gotlands	9,2	- 1,8	7,4
Blekinge	11,6	- 5,0	6,6
Kristianstads	11,9	- 6,3	5,6
Malmöhus	12,3	- 1,9	10,4
Hallands	10,0	- 3,9	6,1
Göteborgs o Bohus	9,0	- 1,1	7,9
Älvsborgs	11,0	- 7,4	3,6
Skaraborgs	14,3	- 5,3	9,0
Värmlands	12,7	- 7,6	5,1
Örebro	14,4	- 4,4	10,0
Västmanlands	8,9	+ 0,9	9,8
Kopparbergs	10,5	- 5,6	5,0
Gävleborgs	8,9	- 0,9	7,9
Västernorrlands	12,1	+ 2,1	14,2
Jämtlands	13,5	+ 0,3	13,8
Västerbottens	13,7	- 2,0	11,7
Norrbottens	12,4	- 3,2	9,3

Källa: BiSOS A) Befolkningsstatistik 1890, 1.avd.Bihang, s II.

än den vi mötte i föregående kapitel. Då var det län som Göteborgs och Bohus och Skaraborgs som var expansiva, nu är det Stockholms och Uppsala län. För att vi skall se hur dessa faktorer kommit att påverka — och påverkas av — fattigdomens utveckling skall vi även följa näringsutrymmets växlingar. På samma sätt som tidigare är det i detta fall landshövdingarnas årsväxtberättelser som står i centrum.

3. Näringsutrymmets växlingar

Vi konstaterade i kapitel II att den svenska jordbruksstatistiken kom att avsevärt förbättras under 1860-talet. Ansvaret lades över på hushållningssällskapen, som hade att årligen samla in uppgifter om utsäde och skörd inom sina områden. Under de första årtiondena blev emellertid denna statistik kvalitetsmässigt mycket ojämn, genom att vissa hushållningssällskap — nödtvunget eller av fri vilja — inte levererade de efterlysta uppgifterna med den samvetsgrannhet systemet förutsatte. Vi har därför valt att som tidigare använda oss av landshövdingarnas årsväxtberättelser, så mycket mer som vi inte heller denna gång har några avsikter att fånga produktionsvolymen i de olika länen utan vill nöja oss med den mycket blygsammare målsättningen att finna skördeår som radikalt avvikit från

vad man vant sig att betrakta som normala på olika håll.[17]

Med undantag av året 1861, då skörden på sina håll var svag — i Stockholms län t.o.m. missväxt — blev avkastningen för landets jordbrukare volymmässigt tämligen normal under årtiondets första hälft. Den export av havre som kommit i gång i större skala under 1850-talet fortsatte att växa. Det var framför allt på den engelska marknaden som denna spannmål avsattes. Under 1860-talet kom omkring en tredjedel av Englands havreimport från Sverige.[18] Konkurrensen från rysk och amerikansk fodersäd var ännu inte överväldigande, varför havren också kunde avsättas till goda priser. Det finns anledning tro att bakom denna exportökning även dolde sig en betydande utvidgning av den odlade arealen i landet, en verksamhet som underlättats av föregående årtiondens skiftesrörelser och organisatoriska förändringar inom jordbruksnäringen. Då mekaniseringen inom jordbruket ännu var obetydlig finns det likaledes skäl tro att expansionen innebar att flera arbetstillfällen erbjöd sig för jordlösa arbetare.

För Norrlands del blev mitten av 1860-talet en prövningarnas tid. Visserligen utvecklades träindustrierna nere vid kusten hastigt, men 1864 drog en allvarlig missväxt fram över västra delarna av Norrbotten, liksom över Västerbotten och Västernorrlands län. Även Härjedalen fick känning därav, under det att Jämtland kom lindigare undan. I de nordligaste länen var årsväxten lika svag följande år. Denna gång förefaller emellertid även stora delar av det övriga landet ha berörts av den dåliga växten. För första gången under årtiondet kan inget enda län redovisa en skörd över medelmåttan. Bättre blev det emellertid 1866.

Skördeutvecklingen under 1864-66 kan därför karaktäriseras på ungefär följande sätt: 1864 var ett bra år i Mellan- och Sydsverige under det att stora delar av Norrland hemsöktes av missväxter. 1865 gav ett allmänt svagt utbyte, sämst dock i norr. 1866 medförde slutligen en tämligen normal skörd.

Våren 1867 blev sen och vårbruket fördröjdes. I norra delarna av landet kom fodersäden i marken först efter midsommar. Sommaren blev kall och regnig och hösten medförde tidiga frostnätter, som främst skadade havre och potatis. Från Värmland och de fyra nordligaste länen rapporterades mer eller mindre missväxt, och utfallet i de flesta övriga län blev under medelmåttan detta år. För andra gången under årtiondet inträffade att inte något område i riket fick en mer än medelmåttig skörd.

1867 hade särskilt de norra delarna av landet drabbats av missväxt och förfrusna grödor. Här uppe blev emellertid utfallet följande år betydligt bättre och Jämtlands län kom att bli ensamt i riket om att kunna beteckna sin skörd som bättre än normal. Den varma och torra sommaren 1868, som tydligen varit gynnsam för jordbrukarna i norr, brände sönder åkrarna i den södra halvan av landet. Från alla håll klagades där över den ihållande torkan. Från Småland, Västergötland, Bohuslän, Blekinge och Värmland rapporterade landshövdingarna att deras län fått känning av missväxten, under det att berättelserna från de östsvenska länen ger intryck av att dessa områden kom lindrigare undan, möjligen beroende på att vårsäden, som mest hade blivit lidande, inte där hade lika framträdande plats i odlingsschemat.

Skördeutvecklingen 1867 och 1868 har som synes en något egendomlig profil. Båda är katastrofernas år, men under det att missväxtens centrum 1867 låg i de norra länen försköts det följande år till de södra och västra delarna av landet. Särutvecklingen fortsätter ännu mera markerat när vi kommer till skörden 1869. Detta år medförde i samtliga områden i Svea- och Götaland en sällsynt givande skörd, medan flera län i Norrland fick ett utfall under medelmåttan och Jämtland t.o.m. missväxt.

1870 blev utbytet för jordbrukarna i landet ännu lyckosammare. Nu blev också de norra länen delaktiga i grödans flödande rikedom, och från Norrbotten rapporterades att rågen givit 16 gånger utsädet, ett "enastående" resultat som likväl överträffades redan följande år. Även 1871 års skörd visade sig nämligen bli bra, även om den på få platser kunde jämföras med föregående års ymnighet. När därtill kommer att 1872 års avkastning endast i tre län något understeg det medelmåttiga men på de flesta andra håll blev bättre än vanligt kan vi sammanfattningsvis konstatera att de båda berömda missväxterna 1867 och 1868 i större delen av landet följdes av fyra skördeår som var rikare och mera givande än vad man vanligen kunde räkna med.

Trots de mindre gynnsamma skördarna 1867-68 och den nöd dessa framkallade i landet fortsatte spannmålsexporten även dessa år. Ett betydande exportöverskott förekom under vanliga tider men missväxterna ledde tillfälligtvis till att en större mängd spannmål importerades än vad som avsattes på utländska marknader.[19]

Med hänsynstagande till utrikeshandelns inverkan kunde Statistiska centralbyrån på basis av hushållningssällskapens skördeuppgifter göra en grov kalkyl över den genomsnittliga konsumtionen av spannmål och potatis för varje år. Resultatet blev att nivån 1868 beräknades uppgå till omkring 80 % av den som noterades vid årtiondets mitt och slut.[20] De absoluta siffrorna är emellertid högst osäkra, vilket centralbyrån själv framhåller, varför det knappast kan anses meningsfullt att göra några kaloriberäkningar för att se om folk i allmänhet fick tillräckligt att äta dessa år. Den framräknade konsumtionen per capita skulle således även räcka till för underhåll av kreaturen. Å andra sidan var hushållningssällskapens produktionssiffror säkert i de flesta fall alldeles för låga. Under alla förhållanden säger inte genomsnittssiffror något om hur välståndet fördelade sig, varken mellan län eller mellan grupper och individer.

* * *

De ekonomiska förhållandena under 1860-talet har varit föremål för en omfattande studie av Torun Hedlund-Nyström, som med ett uppbåd av indikatorer sökt mäta välståndsväxlingarna under årtiondet. Såsom primära faktorer anger hon komponenter som mathållning, klädsel och bostad. Hon kan även genom en minutiös genomgång av de olika hushållningssällskapens årsskrifter och tidningar avlocka dem upplysningar som i konkretion och allsidighet många gånger ställer landshövdingarnas årsväxtberättelser i skuggan. Den sistnämnda källgruppen har hon inte bearbetat utan hänvisar vad gäller länens allmänna skördeomdömen till Hellstenius' bekanta uppsats om skördeutfallet.[21]

Hedlund-Nyströms arbete är av utomordentlig stort värde för oss. Med sin stora materialkännedom har hon kunnat belysa vitt skilda sidor av 1860-talets ekonomiska liv på ett sätt som knappast kommit något annat årtionde under 1800-talet till del. Hennes undersökning är även intressant så till vida som hon gör en klart uttalad ansats att på ett historiskt material pröva komponentmetodens användbarhet. Efter att kort ha beskrivit metodens förhistoria skriver hon:

> Summan av diskussionen här ovan är sålunda, att man för den period det här är fråga om i stort sett är hänvisad till de välståndsindikatorer som står att få. Valmöjligheterna är i hög grad begränsade. Det kan sägas att i ett välståndsindex primärt bör ingå sådana komponenter som de enskilda samhällsmedlemmarnas mathållning, klädsel och bostad. Därutöver, i den mån de kan åstadkommas, serier som ger upplysning om den immateriella standard, som individerna anser sig ha råd med. I andra hand kan man som indikatorer välja statistiska serier,

som belyser samhällsorganisationen, d.v.s. statens och kommunernas, resurser i skilda avseenden.[22]

Hennes ovan proklamerade målsättning kan väl knappast mötas med annat än sympati. Frågan är dock om det källmässiga underlaget räcker för en sådan arbetsmetod. Det visar sig nämligen att Hedlund-Nyström för de centrala komponenterna mat, kläder och bostad knappast kan sägas ha funnit så adekvata indikatorer att komponentområdena kan anses utfyllda. Då det inte existerar så trovärdiga uppgifter om livsmedelskonsumtionen som metoden förutsätter tvingas hon retirera och hålla till godo med så pass perifera indikatorer på välståndets växlingar som importsiffror för kaffe, peppar och russin.[23]

På samma sätt som för livsmedlen är klädkomponenten svårfångad i en tid då det mesta tillverkades på den egna gården. Hon tvingas därför falla tillbaka på den inhemska produktionen av schalar och schaletter, vilket knappast kan betraktas som ett centralt mått på klädkonsumtionens växlingar, så mycket mera som tullförändringar förrycker statistikens jämförbarhet över tiden.[24]

Inte heller den tredje av de primära komponenterna, bostadsförhållandena, kan tillfredsställande fångas in med de sifferserier som stått Hedlund-Nyström till buds. Trä, tegel och spik togs ofta ur den egna gårdens produktion, som aldrig redovisades till några myndigheter. De indikatorer som hon därför kan använda sig av för att illustrera bostadsbyggandets växlingar är bl.a. försäljningen av tapeter och rödfärg, vilka inte kan betecknas som några idealiska mätare.[25]

Som indikator på den immateriella standardens växlingar anförs inskrivningssiffror från ett tjugotal läroverk och som mått på de offentliga resursernas fluktuationer hänvisar hon till landshövdingeberättelsernas uppgifter om antalet fattigvårdstagare, en grupp som vi senare får tillfälle att återkomma till och då beröra Hedlund-Nyströms slutsatser.[26]

Genom att det saknas adekvata indikatorer för de flesta viktiga livskomponenter tvingas Hedlund-Nyström illustrera välståndsväxlingarna med användande av sifferserier som endast indirekt förmår återspegla de centrala levnadsvillkorens fluktuationer under goda och dåliga tider. Det har därvid för henne varit så mycket allvarligare som det gällt att finna mått som även kunde användas vid ett studium av den regionala särutvecklingen i olika delar av landet. Genom användandet av länens giftermålstal kan hon dock i viss utsträckning belysa dessa förhållanden.[27]

Bevisbördan i hennes undersökning har dock huvudsakligen fått bäras av de långa serier av utsökningsärenden som hon sammanställt med hjälp av de olika länens diarier, varvid hon kunnat kartlägga de inkommande utsökningsmålens antal månad för månad. Detta gäller dock 1850-talet. För det följande årtiondet har den tryckta statistikens uppgifter om avgjorda mål bildat grund, ett material som vi i hennes efterföljd använde oss av för perioden 1836-1861.[28]

Rättsstatistiken kommer även till annan användning hos Hedlund-Nyström. Hon söker i likhet med Hellstenius och många andra efter honom ett samband mellan egendombrotten i samhället och de ekonomiska konjunkturerna, men kan konstatera att detta samband inte är särskilt starkt förrän under 1860-talets sista år då siffrorna i nästan samtliga län rusade i höjden.[29]

Det finns dock knappast anledning att mera i detalj gå in på Hedlund-Nyströms mångsidiga belysning av 1860-talet. Vissa invändningar måste dock riktas mot den uppläggning som hon — mer eller mindre självvalt — kommit att ge sin undersökning. Det är sålunda uppenbart att hon för de viktigaste komponenterna inte funnit så adekvata indikatorer att för enskilda människor centrala livsområden kunnat täckas på ett tillfredsställande

sätt. Den andra invändning kan riktas mot hennes benägenhet att tolka varje variation i sifferserierna mot bakgrund av skördeutfallet. Här pressas materialet många gånger långt utöver sin bärighet för att passa in i sammanhanget.

Med ett flöde av indikatorer av de mest skilda slag har hon ringat in viktiga utvecklingslinjer. Samtidigt har denna rikedom på detaljer och information en avigsida som det är svårt att bortse ifrån. Hon har på det omsorgsfullaste kartlagt den riktning i vilken indikatorerna rört sig — på kort och lång sikt. Men de enskilda komponenternas betydelse för helhetsbilden kan inte bestämmas denna väg. Det vägningsproblem som komponentmetoden medför har hon inte kommit till rätta med. Hedlund-Nyström har lämnat efter sig en mångfasetterad bild av 1860-talet. Men hon kan inte sägas ha besvarat den för oss centrala frågan om fattigdomens förändringar under årtiondet.

4. Fattigdomens fluktuationer

Vad säger oss då vårt kamerala forskningsmaterial om fattigdomens utveckling på den svenska landsbygden under senare delen av 1860-talet samt de första åren på 1870-talet? I tabell 27 lämnas ett första översiktligt svar på frågan. Då fattigdomsmätningen i denna avhandling geografiskt till mycket stora delar har kommit att kretsa kring Mellansverige har detta fått vissa konsekvenser för rikets regionindelning. Främst har detta kommit att gå ut över "vårt" Västsverige, som innefattar endast fyra län. Redan i den grova form denna uppdelning av landet i fyra delar fått framträder dock vissa särdrag i de olika områdenas fattigdomsutveckling.

Tabell 27. De fattigas antal på den svenska landsbygden 1864-1872. I 1000-tal

Område	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Nordsverige W,X,Y,Z,AC,BD	57	59	62	73	75	76	74	70	65
Östsverige B,C,D,E,T,U	79	79	80	85	90	92	91	89	86
Västsverige O,P,R,S	98	102	104	113	124	130	132	127	123
Sydsverige F,G,H,I,K,L,M,N	155	149	157	168	189	193	188	182	166
LANDSBYGDEN	390	390	404	439	478	491	485	467	440

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Av tabellen framgår att om man betraktar landsbygden som helhet inga förändringar i antalet fattiga inträffade mellan 1864 och 1865. För Sydsveriges del skedde t.o.m. en smärre nedgång, ett förhållande som vi dock strax skall återkomma till eftersom reduktionen i antalet fattiga säkerligen kan föras tillbaka på administrativa förhållanden. En 4-procentig ökning kan dock noteras dessa år i såväl Väst- som Nordsverige.

Mellan 1865 och 1866 skedde i hela landet en betydande tillväxt av fattig-

domen, men denna utveckling förbleknar dock i jämförelse med den snabba ökning av antalet fattiga som gjorde sig gällande mellan 1866 och 1867. I Nordsverige steg då fattigdomen på ett enda år med 18 %. Den minsta stegringen inträffade i Östsverige där den stannade på drygt 6 %. Tillväxten hade emellertid nu avstannat i Nordsverige och endast blygsamma tillväxtsiffror kan noteras för åren 1868 och 1869. Under dessa år var det främst de västra och södra delarna av landet som kunde uppvisa en kraftig tillväxt av de fattigas antal.

1869 kulminerade fattigdomssiffrorna i tre av regionerna; endast i Västsverige fortsatte de att stiga ytterligare ett år. Därefter sjönk de fattigas antal överallt, och denna sänkning förefaller ha accelererat mot periodens slut.

Ett kort svar på den nyss ställda frågan om fattigdomens förändringar kan formuleras så: mellan 1864-65 och 1869 steg de fattigas antal med drygt 25 %, under det att den mantalsskrivna befolkningen över 18 år ökade med endast 1 à 2 %. De fattigas antal var 1872 omkring 10 % mindre än det varit tre år tidigare. Vi kan emellertid konstatera att utvecklingen i olika delar av landet ingalunda var enhetlig. Såväl tillväxttakt som kulminationsår för fattigdomen kunde vara olika mellan regionerna.

Vi skall gå vidare för att titta närmare på de förändringar vi noterat i de fattigas antal inom skilda delar av landet. Därvid kommer vi först att mera preciserat besvara frågan om var i landet tillväxten av de fattigas antal var störst dessa år. Då fattigdomen i länen inte bara kulminerade vid skilda tidpunkter utan även nådde sitt bottenläge för 1860-talet under olika år har det blivit nödvändigt att använda sig av något växlande basår i den tabell 28 som kan sägas sammanfatta svaret på den nyss ställda frågan om var fattigdomen ökat kraftigast. Med varsam hand söker vi också att i någon mån tolka siffrorna, sedda mot bakgrund av den skördeutveckling vi kartlagt med årsväxtberättelsernas hjälp.

Liksom i föregående avdelningar utgöres de fattiga i denna undersökning av dels sådana personer, som befriades av kommunalstyrelserna och taxeringskommittéerna från alla skatter, dels sådana som debiterades men sedan vid uppbörden fick sina utskylder avkortade då de bevisligen saknade medel att betala. Summan av de befriade och de avkortade har därefter satts i relation till den vuxna befolkningen, d.v.s. den som uppnått 18 års ålder.

I tabell 28 redovisas fattigdomens växlingar under denna undersökningsperiod. Vi kan därvid notera extremt höga värden under det första året för Gotlands och Hallands del. Förklaringen till detta ligger säkerligen inte i att vi funnit spåren av någon häftig försörjningskris som var under snabb avveckling. Troligtvis hann inte det lokala skattemaskineriet anpassa sig till de nya bestämmelser om befrielsegrunderna som utfärdades bara några månader innan mantalsskrivningen skulle ske på hösten 1863. Uppenbarligen hade man i dessa båda län fortsatt det äldre, mera schablonartade förfaringssättet vid uppgörandet av den "kladd" som häradsskrivarna skulle använda vid skrivningsförrättningen. Det är också att märka att kammarrätten, som var den reviderande myndigheten, inte längre ägde rätt att ändra längder, som godkänts av vederbörande taxeringskommitté.

Under åren 1864-66 kom fattigdomen i de flesta län att ligga kvar på samma nivå. Föregående åren hade landet också varit förskonat från allvarligare missväxter. Stockholms län som tämligen hårt hade drabbats 1861 kunde kompensera detta genom att följande skörd blev så mycket bättre. Ur denna synvinkel kan vi alltså betrakta den fattigdomsnivå vi möter vid vår undersöknings början som tämligen normal och utan större påverkan från nyss genomgångna skördekatastrofer.

Tabell 28. Fattigdomskvotens växlingar 1864-1872. Index. Basår = bottenår

Län	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Norrbottens	100	114	124	155	150	148	143	129	114
Västerbottens	100	106	118	142	151	152	149	141	131
Jämtlands	105	100	110	128	134	138	135	124	115
Västernorrlands	100	106	110	130	132	132	124	118	111
Gävleborgs	103	100	101	114	117	122	121	117	106
Kopparbergs	103	101	100	111	113	116	112	106	97
Stockholms	102	100	101	109	117	117	111	108	105
Uppsala	100	101	102	107	112	115	114	112	107
Södermanlands	103	101	100	106	110	111	109	107	104
Östergötlands	100	102	102	104	108	112	111	108	104
Örebro	100	100	102	109	117	121	121	119	114
Västmanlands	100	100	101	108	110	113	112	109	104
Göteborgs och Bohus	100	100	100	109	119	114	117	109	104
Älvsborgs	100	107	114	119	130	141	143	140	138
Skaraborgs	100	104	105	113	122	129	131	128	127
Värmlands	100	101	100	111	121	132	133	128	120
Jönköpings	100	100	102	104	118	121	121	118	114
Kronobergs	103	100	103	108	122	125	127	125	119
Kalmar	104	100	107	116	140	141	133	127	123
Gotlands	127	102	103	100	106	105	105	103	100
Blekinge	100	107	113	124	137	139	142	140	135
Kristianstads	100	100	105	112	119	124	123	119	114
Malmöhus	108	100	103	110	119	124	123	118	114
Hallands	127	100	106	115	130	135	135	124	118
LANDSBYGDEN	101	100	103	111	120	124	123	118	111

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Likväl lämnar hushållningssällskapens och landshövdingarnas berättelser om tillståndet i länen en bild av 1860-talets första hälft som ofta är hållen i förvånansvärt mörka färger. Talet om jordbrukets betryckta läge måste dock ses mot bakgrund av att de lysande åren från Krimkrigets dagar nu var slut. De höga priser som utlandet varit berett att betala för jordbrukets produkter och den förbättring av kreditmöjligheterna som tillväxten av hypoteksföreningarna och bankerna medfört hade under 1850-talet resulterat i nyodlingar, fastighetsköp och andra investeringar. När nu konjunkturerna efter några överhettade år återgick till en normal nivå och med ett prisläge som var i jämnhöjd med det som rått före haussens dagar innebar detta naturligtvis svåra påfrestningar för dem som låtit sitt kredittagande och handlande bestämmas av antagandet om fortsatta höga priser. Antalet utsökningar och konkurser ökade också kraftigt under åren omkring 1860. Främst kan dock avsaluproducenter antas ha drabbats av penningkrisen dessa år. Hushållningssällskapens skrifter innehåller nämligen ständiga klagomål över bristen på arbetskraft och över de höga löner arbetarna begärt, klagomål som alltså knappast tyder på att tiderna för tjänstefolk och dagsverkare var särskilt dåliga.[30]

Våra fattigdomssiffror visar att några större förändringar i försörjningsläget inte ägde rum under åren 1864-66. Några undantag finns emellertid. De höga noteringarna i Halland och på Gotland har redan tidigare berörts och förklarats som härrörande från en trög förvaltningsapparat. Annorlunda förhåller det sig i de norrländska länen. Här kom fattigdomsnivån att 1866 ligga 10-20 % högre än vad den gjort två år tidigare. De föregående åren hade missväxter dragit fram över landsändan. Man måste också från staten begära betydande understödsbelopp till följd av de felslagna skördarna 1864 och 1865, som tydligen fick en eftersläpande inverkan även på fattigdomen följande år.[31]

Det var emellertid inte bara i norr som antalet fattiga tillväxte före 1867. I både Älvsborgs och Blekinge län försköts siffrorna uppåt under åren närmast efter 1864 på ett sätt som vi inte kunde förutse av den skördeutveckling vi kunnat iaktta. För Älvsborgs del hade visserligen skörden 1864 varit så dålig att man i några socknar tvingades begära hjälp från staten, men detta räcker inte alls som förklaring till den betydande fattigdomsökning som skedde även i andra delar av länet. Vi måste här gå utanför jordbruket för att finna orsakerna. I detta fall är dessa inte heller långt borta. Hemindustrins centrum för tillverkning av bomullstyger och -vävnader var sedan länge Marks härad i Västergötland men näringen spred sig dock tidigt även åt andra håll i området, varigenom "försörjningens tyngdpunkt alltmera överflyttades från jordbruk och näringsslöjd till lönearbete" enligt Utterström.[32] Under högkonjunkturen i mitten av 1850-talet gick bomullsvävningen ytterligare framåt i trakten och vid slutet av årtiondet hade den blivit huvudnäring även i Redväg och Kind. Bara i Marks härad beräknades att 10-12000 personer för sin försörjning var beroende av vävning i början av 1860-talet. I detta läge utbröt det nordamerikanska inbördeskriget på våren 1861 och bomullstillförseln klipptes av. Ännu 1862 kunde emellertid sysselsättningen hållas uppe och först följande år fick området känning av den "bomullshunger" som drabbade hela den europeiska marknaden. 1864 har betecknats som det svåraste året. Det var heller inte några befolkningsskikt med någon större ekonomisk försvarsberedskap som fick känna av krisens alla verkningar. Huvudparten av dessa hemarbetare utgjordes av inhyseshjon, backstugusittare och fattiga torpare. Visserligen utgick statlig hjälp, och dessa understödsräkenskaper rymmer handlingar som ger en skakande bild av den nöd som "bomullshungern" framkallat, men hjälpen kom ingalunda i den omfattning man begärde och tydligen hade behövt. När förbindelserna efter krigsslutet kunde återupptas med de bomullsexporterande områdena i Nordamerika hade den inhemska textilindustrin redan börjat slå in på nya banor och gjort sig mindre beroende av hemväverskornas arbete.[33] Bakom den höga tillväxten av fattigdomen i Älvsborgs län kan vi alltså inte bara spåra följderna av missväxterna 1867-68 utan även strukturella förändringar inom ett verksamhetsområde som tidigare varit huvudnäring inom stora delar av länet.

Under åren 1867-69 tillväxte fattigdomen så kraftigt att det finns föga anledning att inte tro att denna utveckling sammanhängde med missväxterna som vid denna tid drog fram över landet. Vi kan tydligt se att ökningen av fattigdomen var kraftigast i de områden som vi med årsväxtberättelsernas hjälp kan peka ut som hårdast hemsökta av dåliga skördar, d.v.s. Norrland, Småland och de västsvenska länen. Vi noterade att Östsverige jämförelsevis lindrigt hade undkommit missväxterna, ett påstående som inte motsägs av våra fattigdomssiffror. På samma sätt stämmer även Norrland utomordentligt väl in i vår fattigdomsbild. Länen i norr hade till stora delar sluppit undan den missväxt som 1868 drabbade de västra och

södra delarna av landet så hårt, varför vi inte bör förvåna oss över att fattigdomen kulminerade tidigare i norr än i andra regioner.

Vi har i det föregående nästan uteslutande valt att i skördeutfallet finna förklaringarna till den ökning av antalet fattiga vi kunnat iaktta i vårt kamerala källmaterial. Vi har också hittills gjort det lätt för oss i den meningen att vi valt markanta skördekatastrofer som studieobjekt. Betydligt svårare blir det naturligtvis att försöka finna orsakerna till fattigdomskurvornas smärre avvikelser under perioder med normala skörderesultat. Vårt förfaringssätt kan dock försvaras med att vår materialgenomgång även haft som målsättning att klargöra metodens användbarhet. En avgränsning till missväxternas inverkan på fattigdomen kan som en första approximation ske för ett samhälle som Sverige under 1860-talet, då landets befolkning fortfarande för sin sysselsättning och försörjning var beroende av vad jorden gav. När vi sänker oss under länsnivån måste vi emellertid vara beredda att hamna i områden, som genom sin näringsstruktur kräver en brokigare förklaringspalett än den hittills använda. I renodlade bergsbruksdistrikt eller sågverkscentra måste vi naturligtvis söka förklaringarna till fattigdomens växlingar på annat sätt än genom att hänvisa till missväxter. Den metod som i denna undersökning kommit till användning bör i princip tillåta fattigdomen att komma till synes på alla nivåer och i alla näringsstrukturer. Vi har använt den på Bohusläns fiskare och Sjuhäradsbygdens vävare. Den bör även tillåta oss se om sågverkshanteringens goda tider under 1860-talet i Norrlands kustbygder lyckades uppväga de skador missväxterna ställde till med för jordbrukarna. De norra länen kräver förvisso särskilda undersökningar innan vi kan uttala oss med bestämdhet om välståndets utveckling i denna del av landet. Så som våra fattigdomssiffror för dessa län ser ut förefaller emellertid framstegen inom sågverksindustrin inte på långa vägar ha lyckats neutralisera skördekatastrofernas inverkan. Å andra sidan kan mycket väl den utomordentligt snabba återhämtningen som utmärker en del av länen i norr ha sin förklaring i de goda konjunkturer som rådde inom skogsindustrin i början av 1870-talet.

På samma sätt kan man rada upp frågor från andra områden av riket och från andra näringsgrenar mer eller mindre regionalt begränsade. Det kamerala materialet om antalet fattiga ligger där berett att ge sitt svar, från sockennivå och uppåt. För denna första genomgång har det dock ansetts tillfyllest att hålla under observans de växlingar i näringsutrymmet som på ett naturligt sätt kunnat anknytas till skördeutfallet.

Vi har följt fattigdomens förändringar i de svenska länen under åren 1864-72. Vi har därvid funnit att, troligen orsakade av missväxterna 1867-68, andelen fattiga personer på landsbygden på några få år ökade med över 20 procent. Stora variationer har emellertid kunnat noteras. De kraftigaste ökningarna skedde i Norrland, där i flera fall en nära 50-procentig tillväxt ägde rum. Lindrigast förefaller de östra delarna av landet ha kommit undan krisen.

5. Fattigdomens nivåer

I kapitel IV fann vi vid behandlingen av perioden före 1860 att de fattigas andel av den vuxna befolkningen var lägre i de östsvenska länen än i de västsvenska. Särskilt Stockholms län uppvisade låg fattigdom.

När vi kommer till 1860-talet och får ett större jämförelsematerial visar det sig att Stockholms län även nu var "rikast" med blott omkring 14 % av sin befolkning i fattiga omständigheter, vilket framgår av tabell 29 nedan. Även övriga mälarlän samt Malmöhus län låg långt under den genomsnittliga nivån för landsbygden i riket. Frapperande låga siffror uppvisar också de sydligaste norrlandslänen.

Tabell 29. Fattigdomskvoten på landsbygden 1864-1872. Antalet fattiga i förhållande till befolkningen över 18 år. Procent

Län	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Norrbottens	24,9	28,4	30,9	38,6	37,4	37,0	35,6	32,1	28,3
Västerbottens	16,9	18,0	20,0	24,0	25,5	25,8	25,2	23,8	22,1
Jämtlands	14,2	13,5	14,8	17,2	18,0	18,6	18,3	16,7	15,5
Västernorrlands	13,8	14,6	15,2	17,9	18,3	18,2	17,2	16,3	15,4
Gävleborgs	14,4	13,9	14,1	15,8	16,3	16,9	16,9	16,3	14,8
Kopparbergs	16,4	16,1	16,0	17,7	18,0	18,4	17,8	16,9	15,6
Stockholms	13,3	13,0	13,2	14,2	15,2	15,2	14,5	14,0	13,7
Uppsala	16,3	16,5	16,7	17,4	18,3	18,8	18,6	18,2	17,4
Södermanlands	16,0	15,6	15,5	16,4	17,0	17,2	16,9	16,6	16,1
Östergötlands	19,6	20,0	19,9	20,3	21,1	22,0	21,8	21,1	20,3
Örebro	16,5	16,5	16,7	18,0	19,3	19,9	19,9	19,5	18,8
Västmanlands	15,7	15,7	15,9	16,9	17,3	17,8	17,5	17,1	16,3
Göteborgs och Bohus	21,6	21,6	21,6	23,5	25,7	24,5	25,2	23,6	22,5
Älvsborgs	17,1	18,4	19,5	20,4	22,3	24,1	24,5	24,0	23,6
Skaraborgs	17,5	18,1	18,4	19,8	21,3	22,6	22,9	22,4	22,2
Värmlands	19,6	19,8	19,7	21,8	23,8	26,0	26,2	25,1	23,5
Jönköpings	23,1	23,0	23,6	23,9	27,2	27,9	27,8	27,1	26,3
Kronobergs	24,1	23,5	24,3	25,4	28,6	29,3	29,9	29,4	27,9
Kalmar	23,7	22,8	24,4	26,5	31,8	32,1	30,4	28,9	28,1
Gotlands	22,8	18,3	18,4	17,9	18,9	18,9	18,8	18,4	17,9
Blekinge	25,7	27,5	29,2	31,8	35,1	35,8	36,6	36,0	34,7
Kristianstads	17,6	17,7	18,5	19,7	20,9	21,8	21,6	20,9	20,0
Malmöhus	15,5	14,3	14,8	15,8	17,0	17,7	17,6	16,9	16,4
Hallands	19,8	15,6	16,6	18,0	20,3	21,1	21,0	19,4	18,4
LANDSBYGDEN	18,5	18,4	19,0	20,5	22,1	22,8	22,6	21,8	20,4

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Om vi följer vägen från Stockholm över Södermanland och Östergötland till Småland och vidare mot Blekinge finner vi att fattigdomen oupphörligt tilltager. I Skåne blir det dock ett hastigt brott, även om fattigdomsnivån i Kristianstads län var betydligt högre än i Malmöhus län. Tämligen låg fattigdom uppvisar också Halland, åtminstone i jämförelse med grannlänen i norr och öster. I "vårt" västsvenska område höjer sig Göteborgs och Bohus län samt Värmland över de övriga.

Vi kan därför säga att vi under 1860-talet har två regioner som präglades av större fattigdom än andra. Den ena låg längst i norr där 20 à 30 % av den vuxna befolkningen var fattig, en siffra som i dåliga tider kunde ligga i närheten av 40 %. Den andra är ett fattigdomsbälte som under 1860-talet sträckte sig över Småland ned mot Blekinge. Även här har vi kunnat uppmäta länssiffror på över 35 %.

Det är utan ingående granskning av en mängd olika faktorer skäligen meningslöst att uttala sig om förklaringen till att fattigdomen kommit att med så skiftande tyngd vila på olika delar av landet. Tills vidare får därför våra fattigdomskvoter på detta otillfredsställande vis — det erkännes gärna — stå för sig själva, ett förfarande som dock kan försvaras genom

den metod- och materialinventerande karaktär som denna undersökning äger. Andra krafter inom forskningsprojektet har dock redan gripit sig an uppgiften att närmare granska dessa nivåskillnader och deras orsaker.

C. FATTIGDOMEN I MELLANSVERIGE 1870–1900

1. Välståndsutveckling eller social katastrofsituation?

I vissa framställningar av det senare 1800-talets ekonomiska historia karaktäriseras perioden som "den stora depressionen". Tiden utmärktes av sjunkande priser på de flesta produkter både här hemma och utomlands. I detta prisfall drogs såväl livsmedel som industrivaror med. Det är emellertid en omdiskuterad fråga hur prisfallet skall förklaras. Det enklaste svaret har kanske givits av D.S. Landes. Han förnekar i det närmaste frågans berättigande och hävdar att prisutvecklingen efter napoleonkrigens slut trendmässigt gått nedåt därigenom att innovationer på olika områden efter hand sänkt kostnaderna.[34] För Landes är det inte de sjunkande priserna efter 1875 som behöver förklaras utan den platå av tämligen fasta priser som utmärkt de båda närmast föregående årtiondena. En svaghet i Landes argumentering är givetvis att innovationerna under vårt eget århundrade ingalunda resulterat i några sänkta priser.

Att kostnadsreducerande tekniska och kommersiella förbättringar bidragit till prissänkningarna under 1800-talets senare decennier är ovedersägligt. Tydligast framträder detta på transportområdet. Kanaler och järnvägar pressade fraktkostnaderna till lands, och på haven började ångdrivna farkoster att konkurrera med segelskeppen om lasterna. De förbättrade kommunikationerna knöt de växande spannmålsarealerna i Nordamerika och Ryssland närmare den västeuropeiska marknaden. Genom Suezkanalens tillkomst kunde vete lättare hämtas från Indien, varigenom tillfälliga nedgångar i den amerikanska exporten inte fick mera betydande verkningar för de europeiska spannmålsodlarnas avsättningsmöjligheter.[35]

Det var på jordbrukets område främst spannmålsodlarna i Europa som fick känning av den transoceana konkurrensen. Huvudsakligast synes priserna på vete ha sänkts, men prisfallet omfattade även annan säd liksom den helt naturligt även spred sig till de animaliska produkterna.[36] I det senare fallet blev nedgången dock inte lika kraftig, möjligen beroende på att animalier av rent tekniska orsaker ännu inte kunde transporteras långa sträckor med samma lätthet som spannmål. Att prispressen på animaliska livsmedel inte blev större kan även ha sin förklaring i att matvanorna befann sig i utveckling från bröd mot mera kött.

En förskjutning inom det europeiska lantbruket från spannmålsodling till boskapsskötsel måste med nödvändighet även ha fått vissa sociala följder. Storjordbrukare med sin verksamhet ensidigt inriktad på sädesodling bör ha drabbats hårdare av jordbrukskrisens verkningar än småbönder som traditionellt mera odlade spannmål för eget bruk och skaffade sig kontanter genom försäljning av ladugårdsprodukter i städer och på marknader.[37]

Prisförskjutningen till fodersädens relativa fördel i förhållande till brödsäden fick under dessa år till följd att allt större del av åkerarealerna användes till havre och andra vårsäden. I England hade sålunda år 1875 omkring 42 % av spannmålsarealen besåtts med vete. Tjugo år senare hade andelen i det närmaste halverats. I stället hade havreodlingen både absolut och relativt gått starkt fram. Bara under 1890-talets första hälft hade havrearealerna ökat med cirka 25 %, vilket rimligtvis även måste ha fått följder för länder som sedan länge vant sig vid att avsätta en stor del av sin havreproduktion på den engelska marknaden.[38]

Det var inte bara jordbrukarna i Europa som under dessa årtionden fick se sina produkter sjunka i pris. Även industrivarorna berördes i större eller mindre utsträckning av prisfallet. Nya stålframställningsmetoder gjorde sålunda att efterfrågan på kapitalvaror kunde tillfredsställas till allt lägre priser.[39] Den nedåtgående pristrenden hindrade naturligtvis inte att vissa konjunkturbetingade höjningar kunde förekomma eller att vissa branscher kunde uppvisa såväl volym- som värdemässiga produktionsökningar. Framför allt för industrisektorn var 1800-talets senare del dock en tid av tillväxt på många håll. Tiden präglades inte bara av sjunkande priser utan även av att nya varor introducerades, nya maskiner togs i bruk och nya kontinenter öppnades för exploatering.

* * *

Även prisutvecklingen i Sverige kom att nära ansluta sig till den som utmärkte övriga västeuropeiska länder vid denna tid. Genom missväxtåren i slutet av 1860-talet hade spannmålspriserna skjutit i höjden och kom att ligga kvar på hög nivå även under 1870-talets första hälft, trots att skördarna enligt alla vittnesmål varit goda. Strax efter skördekatastrofernas år hade visserligen priserna fallit men de steg så snabbt igen. Mellan 1870 och 1873 ökade markegången på spannmål med 30-40 %. Även övriga livsmedel steg dessa år i pris.[40]

1870-talets första hälft var särskilt för havreodlarna en ur prissynpunkt god tid. Betydande mängder hade alltsedan 1850-talet exporterats, främst till England, och denna utförsel fortsatte öka stimulerad av höga priser.[41]

Även övriga exportnäringar kunde dra nytta av de utomordentligt goda konjunkturerna i början av 1870-talet. Utlandets efterfrågan på trä och järn var stor och priserna därför höga. I England och Frankrike fördubblades dessa år priserna på trävaror och den svenska sågverksindustrin kunde därför uppvisa vinster av sällan skådad omfattning.[42] För bergshanteringen var konjunkturerna lysande, men volymmässigt kom dock järnexporten inte att undergå några större förändringar under början av 1870-talet.[43]

Senare hälften av 1870-talet fick näringslivet känning av de sjunkande priserna. Den svenska industrin kastades in i en depression som ansetts vara den första som på ett mera påtagligt sätt förmått påverka landets ekonomi och den svåraste under tiden före 1914.[44] När den akuta krisen var övervunnen kunde de flesta branscher fortsätta att expandera under 1880-talet, även om vinstutvecklingen oftast inte kunde jämföras med det begynnande 70-talets. Tillväxttakten, mätt i arbetarantal och produktionsvolym, var nu också svagare än tidigare. Omställningen till en lägre prisnivå och en lugnare utvecklingstakt underlättades emellertid av att prisfallet 1875-95 i Sverige var mindre än på flera andra håll samtidigt som nya varor kunde göra sig gällande på exportmarknaden.[45]

* * *

Även om det är tydligt att industrin ganska väl lyckades klara följderna av 1880-talets sjunkande priser är det fortfarande en omdiskuterad fråga hur årtiondet tedde sig för jordbrukets företrädare. Vad som gör detta problem så svårlöst är att den svenska jordbruksstatistiken för denna tid är så dålig att de flesta slutsatser som dras därav måste sägas vara ytterst osäkra. Den som tydligast demonstrerat hur skröpligt detta källmaterial är har varit Jörn Svensson.[46]

Sedan länge kände man till att statistikens uppgifter om jordbruksproduktionen och åkerarealen var osäkra. Likväl gjorde den officiella prägel denna statistik ägde det svårt för forskarna att till fullo dra konsekvenserna i det praktiska arbetet av denna insikt, och den fick därför länge vara

bestämmande för bilden av jordbrukets utveckling dessa år. Den uppvisade att produktionen och den odlade åkerarealen befann sig i ständig expansion hela århundradet ut, dock med en viss avmattning i tillväxten under 1890-talet. Särskilt slutet av 1880-talet framstår i statistiken som en expansiv tid.

Jörn Svensson har övertygande visat att denna jordbruksutveckling till stora delar är illusorisk. I verkligheten hade nyodlingsverksamheten avstannat före 1880. De nya marker som lagts under plogen hade emellertid kommit att registreras i statistiken långt senare. Förbättrade insamlingsförfaranden togs successivt i bruk och kom till användning i allt flera områden. Trakter, där jordbruksuppgifterna tidigt samlats in med de nya metoderna, uppvisade enligt Jörn Svensson därför inte heller den bild av en växande nyodlingsverksamhet som präglade landet som helhet. Denna granskning av jordbruksstatistiken och påvisandet av dess bräckliga underlag och tidsmässiga eftersläpning leder J. Svensson till följande slutsatser:

— Nyodlingsverksamheten hade i huvudsak avslutats före 1880;
— Jordbrukarna hade inte motverkat prisfallet genom att utvidga sina spannmålsarealer i större utsträckning, varför deras bruttoinkomster bör ha minskat;
— Förskjutningen inom spannmålsodlingen till havrens förmån är en skenföreteelse betingad av de statistiska revideringarna som successivt skedde. Havreodlingen undergick en kontinuerlig minskning efter 1880, då havren höll på att konkurreras ut på den engelska marknaden och den svenska animalieproduktionens expansionskraft inte var tillräckligt stor för att assimilera havreöverskottet;
— Emigrationen kommer att framstå som en nödvändig räddning från ett överbefolkat samhälle i "en akut social katastrofsituation".[47]

Den som främst kommit att opponera mot Svenssons beskrivning och värdering av 1800-talets senare årtionden är Lennart Jörberg. Även han erkänner visserligen att jordbruksstatistiken underskattat den tidigare nyodlingsverksamheten och produktionsökningen, men anser att man av detta inte får dra långtgående slutsatser om depression och försörjningskriser på den svenska landsbygden. Jörberg påvisar att Svensson själv framhållit att endast en del av statistikens höjningar troligen var av fiktiv natur. Det hade därför varit önskvärt — och för bevisning av de egna slutsatserna nödvändigt — om Jörn Svensson på den raserade statistikens grund kunnat rekonstruera det ungefärliga utvecklingsförloppet med användande av mera sofistikerade statistiska metoder. Hur nu spannmålsarealerna förändrade sig vet vi fortfarande ingenting om, framhåller Jörberg.[48]

Även om den obevisade teorin om nyodlingens avstannande före 1880 vore riktig, skulle detta, hävdar Jörberg, inte vara något bevis för att böndernas förtjänstläge försämrats. Endast under förutsättning att jordbruksprodukterna sjönk i pris mer än andra varor skulle lantbrukarnas realinkomster gå ner. Nu kan Jörberg emellertid visa att jordbrukspriserna "terms of trade" förbättrades gentemot industriråvarornas.[49]

Dessutom betonar Jörberg nödvändigheten att vid diskussioner om prisfallets verkningar differentiera mellan olika grupper av jordbrukare. För landets småbrukare var avsaluproduktionen inte av den betydelse att den kunde vara avgörande för levnadsförhållandena. Inkomstbortfallet hade varit olika betydelsefullt för skilda brukarkategorier. Även om de större avsaluproducenterna kunde väntas ha hårdast drabbats av prisfallet på spannmål saknade de, betonade Jörberg, inte möjlighet att genom ökad produktivitet bevara sin ekonomiska ställning.[50] Jörberg har likaledes

förnekat tesen om den överdimensionerade havreodlingen i landet. Markegångstaxorna visar att detta sädesslag ingalunda minskade kraftigare i pris än annan spannmål, vilket oundvikligen skulle ha varit fallet om mera betydande överskott hade förelegat. Han fäster därvid uppmärksamheten på det märkliga förhållandet att bönderna i en tid av sjunkande priser skulle välja att, som Svensson antagit, lagra sin spannmål i stället för att så snabbt som möjligt sälja sin havre till det pris de kunde få.[51]

Den minskning som havreexporten undergick motvägdes, enligt Jörberg, av den utförsel av smör och boskap som under 1880-talet fick allt större betydelse. Även inom landet steg efterfrågan på animaliska produkter. Städerna växte och behovet av livsmedel ökade, varför de kvarvarande inom jordbruket måste ha fått en tämligen gynnsam avsättningssituation.[52]

Mot Jörn Svenssons tes om en social katastrofsituation sätter Jörberg en annan om de växande realinkomsterna. Han använder sig därvid av såväl de nationalinkomstberäkningar som redan tidigare förelåg från denna period som egna kalkyler över reallöneutvecklingen för dagsverkare. Då dessa siffror pekade mot att perioden präglades av en nästan obruten stegring av lönerna och inkomsterna i fast penningvärde kommer Jörn Svenssons tal om försörjningskris att framstå i tvivelaktig dager. Jörberg vill därför också avvisa emigrationen som tecken på att det ekonomiska läget i landet varit allvarligt dessa år. Den logiska slutsatsen av Jörn Svenssons resonemang vore, säger Jörberg, att huvuddelen av emigranterna varit hemmansägare med avsaluproduktion, vilka ett högst differentierat prisfall drivit att lämna sina gårdar.[53]

Även om Jörberg på långt ifrån alla punkter är övertygande i sin kritik, är det dock uppenbart att Jörn Svensson utifrån sitt klarläggande av jordbruksstatistikens fiktiva karaktär drar alltför långtgående slutsatser om de sociala och ekonomiska konsekvenserna därav. Många av Svenssons teser måste sålunda betraktas som dåligt underbyggda i det faktiska materialet. Innan vi kan veta något mera bestämt om hur levnadsvillkoren tedde sig för olika grupper i samhället under 1800-talets senare årtionden måste mycken forskning till. Det kan därför inte anses ovidkommande att mot de från varandra avvikande bilder av tiden vi mött i den nu refererade diskussionen mellan Jörn Svensson och Lennart Jörberg lägga vår egen av fattigdomens förändringar under detta tidevarv. Vi kan redan nu förutskicka att något enkelt svar på frågan om det var en katastrofernas tid eller en tid av utveckling och växande välmåga inte kommer att ges, då vår materialgenomgång kommer att föras fram på en smalare front än tidigare.

2. Fattigdomen i fyra mellansvenska län 1870–1900

Den metod att undersöka antalet fattiga som kunnat användas fram till 1872 har varit enkel. Som fattig har definierats alla vuxna personer som inte betalat skatt. Detta har fastställts dels genom att mantalslängderna upplyst om hur många som vid skattskrivningen redan från början befriades, dels genom att kurhusmedlen i avkortningslängderna avslöjat hur många personer som inte förmått att för sin fattigdoms skull betala de debiterade skatterna. Det är inte heller för tiden efter 1872 förenat med några större svårigheter att fastställa de befriades antal. Kurhusmedlen, som allt sedan 1820-talet kunnat användas för att beräkna hur många personer som dolt sig bakom avkortningslängdernas summariska belopp, eftersom de utgick med samma avgift för män som för kvinnor, omvandlades emellertid 1873 till en allmän sjukvårdsavgift med samma konstruktion som övriga personella skatter, d.v.s. kvinnorna behövde betala blott hälften mot männen. Därmed försvinner också våra möjligheter att på ett enkelt sätt räkna fram antalet avkortade personer.

I kapitel VI har vi dock kunnat visa att könsfördelningen i denna grupp i de allra flesta län var mycket jämn under åren 1864-1872. Detta bildar utgångspunkten för vår behandling av avkortningsproblemet efter 1872. Vi antar helt enkelt att könsproportionerna även i fortsättningen var lika "harmoniska" som vi kunnat fastställa för åren omkring 1870. Det kan dock vara berättigat att understryka en gång för alla att vi här har att göra med ett antagande, som inte underbyggts för den undersökta perioden. Endast framtida djupundersökningar av materialet kan möjliggöra en värdering av tillvägagångssättet. Osäkerhetsmarginalerna i våra resultat minskar emellertid i de fall då avkortningarna endast spelar en underordnad roll för fattigdomsbeståndet. Så är förhållandet t.ex. i de båda mälarlän, vars utveckling vi skall följa fram till sekelskiftet. I de två områden i Västsverige som utgör andra delen av undersökningsfältet under denna period hade under 1860-talet ungefär en tredjedel av den framräknade fattigbefolkningen rekryterats avkortningsvägen, vilket givetvis bidrar till ökad osäkerhet i våra slutsatser om fattigdomens utveckling efter 1872 i dessa delar av landet.

Jörberg har framhållit nödvändigheten av att vid en diskussion av jordbrukskrisens verkningar under senare delen av 1800-talet ta hänsyn till att olika typer av jordbrukare drabbades olika hårt allt efter växlande beroende av avsalumarknaden. Det är en synpunkt som bör beaktas vid valet av undersökningsområden. På samma sätt bör man rimligen också låta områdets industrialiseringsgrad påverka valet liksom man i undersökningen bör låta trakter med olika expansionstakt finnas representerade.

Uppsala och Södermanlands län har fått företräda Östsveriges storjordbruksregion. Här var brukningsenheterna större än för landet som helhet och produktionen också mera inriktad mot brödsädesodling, även om fodersäden även här växte i relativ betydelse under senare delen av århundradet. I västra delarna av landet var brukningsenheterna mindre och spannmålsproduktionen redan i början av undersökningsperioden mera beroende av havren och annan fodersäd. Större delen av landet fick sin jordbrukande befolkning reducerad mellan 1870 och 1900, men Värmland har här fått representera de län som dessutom fick uppleva att deras totala invånarantal minskade. Härifrån var också emigrationen särskilt stark. I jämförelse med Värmland var utvandringen från Göteborgs och Bohus län måttlig, dock dubbelt så stor som mälarlänens.[54] Under tiden efter 1860 kom områden på landsbygden runt Göteborg att successivt inkorporeras med staden. För denna undersökningsperiod har det därför blivit nödvändigt att ur materialet utesluta det sydligaste av länets fögderier. Som en påminnelse om denna operation har området samtidigt döpts om till Bohuslän, även om inte heller denna beteckning är helt adekvat.

Vi har därmed fått ett undersökningsområde som rymmer olika produktionsstrukturer. Om Jörberg har rätt i att jordbrukskrisen hårdast bör ha drabbat storproducenterna kan vi vänta att tillväxten av fattigdomen skall vara störst i Uppsala och Södermanlands län, där avsaluproduktionen dominerade. Om Jörn Svenssons tes om havreodlarnas betryckta läge under 1880-talet kommer sanningen närmast kan vi i stället vänta att de fattigas relativa ökning skall vara störst i väster.

* * *

Efter de allvarliga och landsomfattande missväxterna 1867 och 1868 var förutsättningarna goda för att fattigdomen ute på landsbygden tämligen snart skulle återgå till mera "normala" nivåer. Som tidigare skildrats var skördeutvecklingen 1869-73 enligt både länsstyrelsernas och hushållningssällskapens vittnesmål osedvanligt gynnsam. För producenterna var det därför av desto större betydelse att priserna på lantbruksvaror efter en viss nedgång kom att ligga kvar på en hög nivå. Även det övriga näringslivet hade som framhållits goda tider under 1870-talets första hälft. Under missväxtåren under 1860-talet hade åtskilliga inom landsbygdens arbetarklasser haft svårt att finna sin försörjning. Deras egna små åkerlappar hade givit dåligt utbyte och gjort det vanliga extraarbetet ännu nödvändigare än under normala år. Utbudet av arbetskraft hade ökat samtidigt som storgårdarnas efterfrågan på hjälarbetare hade minskat, varför lönerna enligt markegångstaxorna på många håll pressades.

Nu på 1870-talet var situationen för arbetarna en annan. Goda skördeutfall och ännu växande odlingsarealer ställde ökande krav på arbetsinsatser. I föregående avdelning har vi kunnat se att fattigdomen i hela landet minskade under 1870-talets allra första år. Av diagram 5 framgår att denna utveckling i de valda länen fortsätter fram till 1875-77, då fattigdomen åter började vända uppåt. Det finns anledning anta att kurvorna är typiska inte bara för utvecklingen i Mellansverige utan för större delen av landet. Vid de undersökningar vi tidigare gjort: Västsverige omkring år 1830, Mälarområdet på 1840-talet och riket som helhet 1864-72, visade sig att de skördekatastrofer som dragit fram över respektive områden förmått skattskrivarna att öka andelen skattebefriade personer. Ökningarna var visserligen relativt sett betydligt mindre än växlingarna i andelen avkortade, men likväl fullt märkbara. Med stor försiktighet kan därför befrielserna användas som en svag indikator på fattigdomens utveckling.

Det visar sig nu att nästan samtliga län i landet under första delen av 1870-talet befriade en allt mindre del av sin befolkning från skatt, så att mot mitten av årtiondet färre slapp undan än vad som varit fallet före de stora missväxternas år. Denna tendens avstannade emellertid eller övergick i åtskilliga fall i ren tillväxt mot slutet av decenniet.

Vilka slutsatser om utvecklingen i landet kan man tillåta sig dra av dessa siffror? Som upprepade gånger framhållits tidigare kan avkortningar och befrielser stundom gå i helt motsatt riktning enstaka år, beroende på om skattskrivarna över- eller underskattat befolkningens betalningsförmåga eller felbedömt de ekonomiska utsikterna. Avkortningarna kan i viss mån betraktas som korrigeringar i efterhand av dessa missbedömningar. Några uttalanden om fattigdomsutvecklingen baserade blott på den ena av de båda faktorerna, befrielser och avkortningar, bör därför företas endast med största försiktighet. Mantalslängdernas vittnesbörd i de olika länen är dock denna gång så entydiga att man vågar påstå att fattigdomen i landet fortsatte att sjunka fram till senare delen av 1870-talet.

Att denna utveckling avstannade eller vändes i sin motsats under årtiondets allra sista år kan möjligen sammanställas med den djupa industriella depression som Lennart Jörberg kartlagt och som av honom betecknats som den allvarligaste före 1914. Ett annat belägg för att detta varit en svår tid får vi av de enkätsvar som lämnades till 1876 års tullkommitté, vilken arbetade under åren omkring 1880. Man hade bl.a. frågat om det ute i bygnderna kunnat förmärkas överskott på jordbruksarbetare under de senaste tjugo åren. Allmänt svarades att ett sådant överskott funnits dels under missväxtåren i slutet av 1860-talet dels i stor utsträckning under åren 1878-79. [55]

Diagram 5. Andelen fattiga i procent av befolkningen över 18 år i fyra mellansvenska län 1864-99

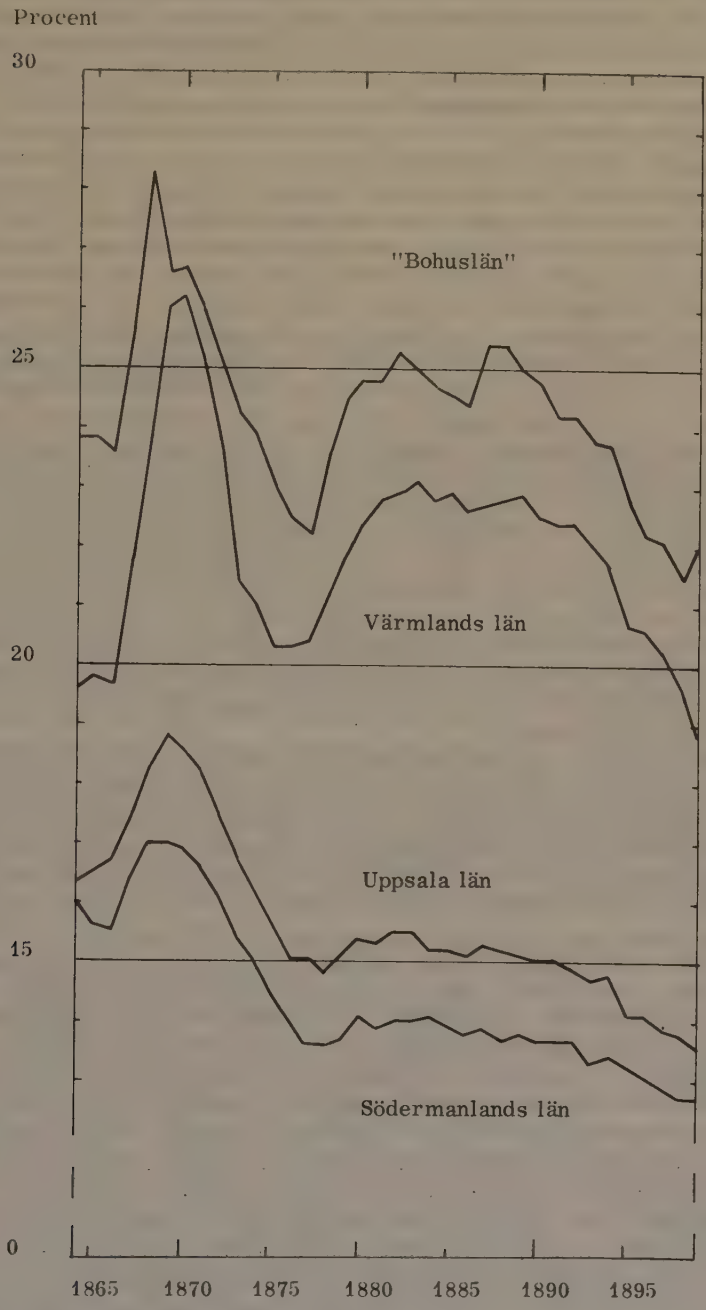

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Göteborgs fögderi ingår inte i "Bohuslän".

Tydligare bevis än vad blotta befrielsesiffror förmår ge för att en verklig försörjningskris inträffat i slutet av 1870-talet lämnar dock våra fattigdomskurvor för de båda västra länen i diagram 5. Till denna stegring i de fattigas antal kan möjligen en svag skörd 1877 ha lämnat sitt bidrag, även om dess roll liksom den likaledes dåliga skörden 1881 uppenbarligen varit helt underordnad andra faktorer som bestämt utvecklingen under 1880-talet.

Uppsala och Södermanlands län uppvisar under hela perioden en så slående parallellitet i sin fattigdomsutveckling att slutsatsen tvingar sig fram att det i detta område under 1880-talet ingalunda kan ha varit fråga om en sådan social katastrofsituation, som Jörn Svensson talat om. Storjordbrukarna i detta område förefaller inte ha pressats av de låga priserna i sådan grad att någon drastisk nedgång i sysselsättningen blev nödvändig. Städerna växte hastigt, f.a. Stockholm, och man hade alltså en expanderande avsättningsmarknad på nära håll. Landsbygdsindustrier som tegelbruk och mejerier bör ha kunnat dra nytta av den starka inflyttningen till städerna. Våra fattigdomskurvor för dessa län överensstämmer också väl med det förhållandet att emigrationen här inte behövde bli någon flykt ur en pressad arbetsmarknadssituation. Det finns emellertid anledning att påminna om att vi i denna undersökning hela tiden befinner oss på landsbygdens område. Det är möjligt att utvecklingen även i mälarlänen skulle framstå i dystrare dager om vi också toge hänsyn till de fattiga i städerna.

Bilden av 1880-talet i Västsverige är en annan. Här var tydligen årtiondet en bekymmersam tid. Först under 1890-talets allra sista år nådde Värmland tillbaka till den fattigdomsnivå som rått vid mitten av 1860-talet. Med en relativt svagt utvecklad industrisektor i området var det naturligt att många värmlänningar tvingades utanför länets gränser för att finna sin försörjning.

Utvecklingen i Bohuslän kan förtjäna en kommentar. Här hade nu på 1870-talet sillen, som i stort sett hållit sig borta i mer än femtio år, åter kommit tillbaka samtidigt som den tekniska utvecklingen förbättrade möjligheterna att ta tillvara fångsterna. För varje år som gick ökade fångstvärdet, vilket var för provinsen desto förmånligare som den allmänna prisnivån befann sig i stadigt sjunkande.[56] Det är därför förvånande att fattigdomen i området inte uppvisade en gynnsammare utveckling. Det var emellertid endast delar av länet som var mera direkt beroende av fisket. Det kamerala område som var mest präglat av denna näringsgren var Orust och Tjörns fögderi som vi tidigare haft anledning att i denna undersökning beröra. Tabell 30 visar att utvecklingen där var långt gynnsammare än siffrorna för Bohuslän som helhet ger uttryck för.

I tabellen har även inrymts Göteborgs fögderi, trots att området geografiskt undergått smärre justeringar under perioden. Förändringarna förefaller emellertid inte ha varit av så stor betydelse att de kan störa helhetsbilden av en mycket kraftig ökning i början av 1890-talet av fattigdomen som drevs upp på en nivå som låg högt över den som utmärkt t.o.m. slutet av 1860-talet. Bakom denna utveckling skulle vi kunna spåra en sådan allvarlig försörjningskris, som Jörn Svensson talat om. Den skulle emellertid inte vara lokaliserad till landsbygdens havredistrikt utan till storstäderna och deras omgivningar. Däremot är det knappast något som hindrar att man tänker sig att människorna drivits dit av de svårigheter och de strukturella förändringar som präglade jordbruket under dessa år. Vi skulle därmed ha en parallell till den situation som råder i våra dagars u-länder. Det nu sagda är självfallet endast en hypotes, vars värde endast kan bevisas genom framtida forskning. Utvecklingen i området runt Göteborgs stad kan emellertid utgöra en påminnelse om hur

Tabell 30. Fattigdomskvotens förändringar i områden av Göteborgs och Bohus län 1870-1899. Index. 1870-74 = 100

Period	"Bohuslän"	Orust o Tjörns fg.	Göteborgs fögderi
1870/74	100	100	100
1875/79	92	93	98
1880/84	99	95	108
1885/89	99	92	108
1890/94	96	85	137
1895/99	88	77	124

Källor: Länsräkenskaper. RA.

nödvändigt det är att undersökningsfältet differentieras och olika näringsstrukturer och olika regioner kan få komma till tals i ett bevismaterial innan långtgående uttalanden om utvecklingsförloppet i stort kan tillåtas.

Om senare delen av 1890-talet kan man fatta sig tämligen kort. Överallt sjunker då fattigdomen i de landsbygdsområden som undersökts. Det rådde då bättre tider för både jordbrukarna och industrins folk. På många områden inträffade så kraftiga prisökningar att det påminde om den inflationistiska utvecklingen under 1870-talets första år. Lönerna steg kraftigare än någonsin tidigare. Ökningen av importen var avsevärt större än av exporten, trots att nya varor som verkstadsprodukter, pappersmassa och järnmalm nu började utföras i växande utsträckning. Den industriella utvecklingen i landet hade uppenbarligen nått det stadium då den krävde ökad andel av landets råvaror och kapital och förmådde skapa en inhemsk efterfrågan på sina produkter.[57] De stickprov som tagits på fattigdomens omfattning under 1900-talets första årtionde har emellertid visat att det var först då som de verkliga framstegen på välståndets område skulle komma att tas.

Då diagrammet denna gång inte bygger på indexserier kan de olika länens fattigdomskvoter följas från 1865 fram till sekelskiftet. Vi ser att fattigdomsnivåerna i Uppsala och Södermanlands län genomgående låg lägre än i de båda västsvenska områdena. För Uppsala läns del dalar fattigdomskurvan från 20-procentsnivån omkring 1870 ned till 14 % vid undersökningsperiodens utgång. Till denna kurvatur ansluter sig synnerligen väl Södermanlands län, men rör sig på en något lägre nivå.

Som det fattigaste området framträder i diagrammet Göteborgs och Bohus län (exklusive Göteborgs fögderi). Här utgjorde omkring 27 % av den vuxna befolkningen sådana fattiga som inte förmått att efter 1860-talets missväxter betala sina skatter. Vid sekelskiftet var andelen dock nere i omkring 22 procent. Det mest anmärkningsvärda i detta län var kanske att Orust och Tjörn, som ännu omkring 1870 hade en fattigdomskvot på över 30 % under de följande trettio åren lyckades sänka denna till omkring 20. Norrvikens fögderi fick överta rollen som länets fattigaste del. Långt under övriga fögderiers noteringar låg länge Göteborgs fögderi, d.v.s. området runt Göteborgs stad. Vi har nyss konstaterat att detta område under 1800-talets sista årtionden befann sig i en utveckling med allt större del av sin befolkning i fattigdom. Utgångsnivån var likväl så låg att ett annat fögderi först 1904 skulle komma att i de kamerala längderna framstå som "rikast". 1909, storstrejkens år, föll Göteborgs fögderi

t.o.m. ned till näst sista plats i "välståndsligan" men förbättrade därefter sin position under åren fram till världskrigets utbrott.

Av diagrammet framgår att förhållandena i Värmland tycks ha varit bättre än i Bohuslän under senare delen av 1800-talet. Förklaringen ligger dels i att de låga fattigdomsnivåerna för Göteborgs fögderi inte kommit att påverka landskapets siffror, dels i att stora delar i Värmland kunde uppvisa fattigdomskvoter som tål att jämföras med mälarlänens. I Mälardalen låg samtliga fögderiers siffror på ungefär samma nivå. I Värmland däremot fanns stora "välståndsklyftor" mellan olika delar av länet. Trakterna runt Karlstad och öster därom var uppenbarligen välmående, under det att de norra och västra delarna av länet höll sig med fattigdomskvoter som låg 8-10 procentenheter högre.

Denna genomgång skall inte drivas längre, eftersom avsikten blott varit att något illustrera de lokala differenser som inom ett och samma län kan finnas, differenser som väl förtjänar att utforskas på skilda undersökningsnivåer.

KAPITEL VI

De fattiga

A. BEFRIADE OCH AVKORTADE PERSONER

Vi skall nu se litet närmare på de människor som kommit att framträda som denna undersöknings fattiga. Definitionsmässigt utgör de två klart åtskilda grupper. Den ena består av sådana som redan i samband med skattskrivningen befriades från alla utskylder av häradsskrivaren och dennes bisittare, som representerade den lokala sak- och personkännedomen. Dessa från skatt helt fritagna personer kom därför aldrig att upptas i någon uppbördsbok eller på någon debetsedel. Det är sålunda dessa människor som i denna undersökning kommit att benämnas "befriade".

Den andra fattiggruppen i vårt material är de s.k. "avkortade", som fått denna språkligt något otympliga beteckning genom att de skatter som de blivit krävda på blivit avkortade, alltså avskrivna, sedan de inte kunnat betala skatten vare sig på uppbördsmötena eller vid de indrivningsförsök kronobetjäningen därefter gjort.

Båda grupperna skall nu granskas. Det kan dock inte göras på det sättet att undersökningen sänkes till individnivå och de ingående personernas karaktäristika kartläggs. Den delen av fattigdomsstudien omhänderhas av andra krafter inom projektarbetet. I stället får vi inskränka oss till en genomgång av de principer som låg bakom den personella beskattningen och en antydan om den praxis som varit vägledande vid revisionen av taxeringslängderna. I ett skattesystem, som till sin konstruktion till stora delar byggde på den yrkesbeteckning under vilken personerna skattskrevs, ledde revisionsarbetet nämligen ofta till diskussioner om vissa gruppers skattskyldigheter eller befrielsemöjligheter, diskussioner som därmed kan kasta visst ljus över de fattiga gruppernas sammansättning.

De båda fattigdomsgruppernas inbördes styrka kommer därefter också att beröras. Vi skall försöka se vilken kategori som svarade för huvudparten av de förändringar i de fattigas antal som vi kunnat registrera vid de delstudier vi tidigare redogjort för.

Vi skall slutligen även skaffa oss en grov uppfattning om könsfördelningen bland de fattiga människor vi i denna undersökning kommit att intressera oss för.

* * *

Vår första uppgift blir att något klargöra vilka människor som ägde lagliga möjligheter att komma undan beskattning.

En grupp som omöjligen kunde komma ifrån sina skatter var, som redan framgått av kapitel III, sådana personer som hade att ansvara för grundskatterna för det hemman de ägde eller brukade. Kammarrättens granskning av mantalslängderna kunde sålunda resultera i en uppmaning till de skattskrivande myndigheterna att

> såsom ett ämne av ganska mycken vikt tillse, att inga sådana personer, vilka är antecknade såsom hemmansägare eller jordbrukare eller andra arbetsföra personer, som av sitt arbete kunna hava sin utkomst, bliva från några personella utskylder uteslutne, evad de äro överårige eller annars behäftade med vilka kroppsbräckligheter som helst ...[1]

I den mån deras arbete inte bestod av rent övervakande uppgifter i förhållande till tjänarna kunde hemmansägarnas hustrur emellertid befrias om de var helt oförmögna till kroppsarbete. Detta kunde stundom även försvaras med att i äktenskap ingångna före 1845 hustrun inte hade någon giftorätt i den egendom mannen förfogat över vid tiden för giftermålet.[2]

Om hemmansinnehavaren alltså under vissa förhållanden kunde vinna skattebefrielse för sin arbetsoförmögna hustru var det emellertid uteslutet för hans tjänstefolks del. Drängar, pigor, statare och andra vid gården anställda måste alltid debiteras, när de uppnått skattskyldighetsåldern, och deras skatter fick aldrig avkortas, eftersom husbonden var ansvarig för att hans tjänstefolks utskylder betalades.[3]

En mellanställning mellan brukare och tjänstefolk intog torparna, och deras rätta placering i skattesystemet var under åtskilliga år föremål för många och intensiva meningsutbyten mellan de reviderande tjänstemännen å ena sidan, häradsskrivaren och jordägarna å den andra. I princip var författningsläget klart. Fram till 1850-talet var nämligen husbonden alltid ansvarig för utskylderna inte bara för sitt egentliga tjänstefolk utan även för de torpare som bodde på hans mark. I det senare fallet behövde jordägaren dock inte träda in och betala förrän det vid utmätningen visat sig att torparens bohag och redskap inte räckte till för att "kvitta" skatteskulden.

Diskussionerna kom emellertid att röra innebörden i begreppet torpare. Jordägarna och häradsskrivarna, som nästan genomgående stod på samma sida i dispyterna, hävdade att om hemmansägarens ansvarsskyldighet skulle kunna tillämpas krävdes att denne verkligen uppburit regelbundna dagsverken från torparna på sina ägor. Av kammarrättens material framgår att detta ingalunda alltid var fallet. På sockenstämma efter sockenstämma försäkrade man på heder och samvete, år efter år och län efter län att de i längderna befriade eller avkortade torparna i verkligheten inte alls varit i den jordbrukande eller dagsverksskyldiga ställning som bevillningsstadgorna förutsatte utan mycket lösare knutna till ägaren av den mark på vilken de var bosatta.

Uppland:
"Det är antaget här i orten, och även uti husförhörsböckerna så antecknat, att de personer, som bebo backstugor och där hava en liten täppa till plantering av en eller annan kappe potatoes, kallas torpare ..." 4

Bohuslän:
"Det är i länet för personer, som äro bosatte å hemmansägor, brukligt att icke allenast de som hava skyldighet att göra dagsverken till hemmansinnehavaren, utan även de som icke hava en sådan skyldighet

benämnas torpare ... fastän de egentligen äro backsittare, ehuru denna benämning av dem anses såsom något vanhedrande och därför icke av dem vid mantalsskrivningen angives ..." [5]

Värmland:
"För torpares utskylder bör visserligen hemmansägaren ansvara; men här förutsättes innehavande torp med jordbruk. Genom oförstånd och okunnighet om nämnde stadgande hava personer blivit tecknade som torpare, vilka blott är backhussittare och inhyses. Detta förhållande är allmänt i länets alla fögderier och har i snart alla tider ägt rum." [6]

Hundratals liknande utsagor från hela landet kunde med lätthet hämtas fram.

Hur var nu denna "misskrivning" möjlig? Själva torparbegreppet var uppenbarligen inte helt entydigt. Men det fanns också ett mycket påtagligt motiv för en person att låta skattskriva sig som torpare. Han slapp nämligen därigenom helt undan lönebevillningsavgiften, som för arbetsföra jordbruksarbetare i många fall kunde vara lika stor som alla andra personella skatter tillsammans. Genom att denna avgift nedsattes på 1840-talet och helt avskaffades för denna kategori under följande årtionde minskade styrkan i detta motiv efter hand. Det är uppenbart att bevillningsstadgorna därigenom även kommit att påverka den svenska ståndsstatistikens utseende.[7]

Gentemot dessa sockenstämmointyg att de ifrågasatta torparna ingalunda varit några torpare försökte revisionskontoren i kammarrätten sätta mantalslängdernas yrkesbeteckningar och söka få dessa erkända som rättslig grund för anmärkningar. De kunde ju hävda att sockenstämman själv genom justeringen av längderna bekräftat yrkesuppgifternas riktighet. Trots många och ivriga försök lyckades revisorerna dock inte få kammarrättens ledamöter att underkänna stämmornas försäkringar om att ingen jordägare fanns som kunde göras ansvarig för torparnas skatter. De reviderande tjänstemännen kom inte längre än att man lyckades utverka en författningsbestämmelse om att var och en skulle mantalsskrivas under sin rätta titel.[8] Därmed nådde man visserligen principiellt erkännande av att alla torpare skulle skattskrivas under rätt benämning. Villkorslös skattskyldighet blev det emellertid inte heller i fortsättningen tal om, eftersom kammarrätten och Kungl. Maj:t fortsatte att godkänna avkortningar för gamla, arbetsoförmögna torpare med hustrur som kunnat styrka sin fattigdom med sockenstämmointyg. Genom att på detta sätt driva över torparna till avkortningslängderna vann man möjligen att en noggrannare individuell prövning kom till stånd än vad som kunde ske vid det mera schablonartade förfarandet vid mantalsskrivningen. Någon ovillkorlig betalningsskyldighet för jordägaren var det sålunda inte fråga om för personer som i mantalslängden antecknats som torpare, men som fått sockenstämmointyg på sin arbetsoförmåga.

Enligt bevillningsstadgorna hade emellertid jordägaren även ansvar för skatterna som hade debiterats de backstugusittare och inhyseshjon, vilka bodde i hans hus eller på hans mark. Detta ansvar begränsade sig dock till sådana personer från vilka han åtnjöt en i jämförelse med utskylderna "motsvarande tjänstbarhet i arbete, penningar eller vad det vara må." [9]

Tvister om lagliga grunder för befrielser eller avkortningar förefaller ha varit sällsynta för denna grupp. Men när taxeringskommittéerna i ett län en gång beslöt att "i massa" befria personer av arbetarklassen från alla skatter för att dessa varit fattiga, sjuka eller arbetsoförmögna protesterade kammarrättens tjänstemän under revisionsarbetet. Rätten själv godkände dock kommittéernas åtgärder i de fall det i protokollet fanns an-

tecknat att de berörda personerna betecknats såsom bräckliga, utan arbetsförmåga eller gamla utan jordbruk och förtjänstmöjligheter. De befrielser som skett för fattigdom avslogs emellertid med motivering att en sådan notering inte nödvändigtvis uttryckte fullständig arbetsoförmåga. För fattigdom fanns klara föreskrifter, betonade kammarrätten, för hur man skulle gå till väga. Först skulle företas utmätningsförsök, varefter avkortning kunde komma till stånd om det visade sig att medel saknades hos den debiterade och det dessutom kunnat bevisas att ingen jordägare var ansvarig för utskyldernas erläggande. Dessa regler om avkortning vore meningslösa, om personerna inte först debiterades, hävdade kammarrätten i sitt sedermera av Kungl. Maj:t gillade beslut.[10]

Åren närmast efter mantalsskrivningsreformen 1812 kom revisorerna dock att med framgång föra fram anmärkningar mot länsräkenskaperna, därför att häradsskrivarna beviljat skattefrihet för vissa personer med enda motivering att dessa uppnått 63 års ålder. Rätten fastslog att numera inga andra än sådana som var vanföra, svagsinta, bräckliga eller utan arbetsförmåga och därmed inte i stånd att förvärva sitt uppehälle kunde befrias från de personella skatterna.[11] Någon övre åldersgräns fanns inte fixerad i 1812 års mantalsskrivningsförordning. Inte heller någon absolut övre befrielsegräns fanns angiven i bevillningsstadgorna. I dessa talades före 1861 dock om att bevillningen skulle utgå fram till fyllda 60 år, men med tillägget att skatten skulle fortsätta att utgå även därefter om inkomsten eller undantagsbetinget var större än vad blotta livsuppehället krävde.

Mycket tyder på att häradsskrivarna vid uttolkningen av mantalsskrivningsförordningens bestämmelser om befrielse för sådana "vilka för ålderdoms- och andra bräckligheter icke kunna sig själva försörja" just följde den åldersgräns som stadgorna innehöll. I praktiken innebar reglerna att torpare, backstugusittare, inhyseshjon och andra icke-lagstadda arbetare fram till år 1863 slapp undan skatterna när de fyllt sextio år.[12]

Vi nödgas därmed även erkänna att den metod att mäta och definiera fattigdom som vi använt oss av för tiden före 1860-talet äger ett inslag som inte är önskvärt. Det finns anledning anta att den noggranna prövning av befolkningens beskattningskraft som vi vore betjänta av inte alltid kom till stånd för de personer över 60 år som saknade jord eller fast egendom. Även om mycket talar för att det liv jordbrukets underklasser tvingades leva under 1800-talet ofta ledde till att arbetarna vid denna ålder var förslitna och arbetsoförmögna kan vi misstänka att gruppen befriade även rymde personer, som sluppit skatt mera som följd av ett schablonartat skattskrivningsförfarande än genom bevisad försörjningsoförmåga.

1863 reformerades emellertid den personella beskattningen. Alla gamla diffusa befrielsegrunder rensades ut. De övre åldersgränserna föll nu bort och i fortsättningen skulle endast sådana personer undantas från skatt som åtnjöt fattigunderstöd eller enligt kommunalstyrelsernas intyg var fattiga och sjuka.[13] Initiativet låg hos kommunalnämnden som därigenom på ett mera aktivt sätt än sockenstämman tidigare kunde delta i beskattningsarbetet. Även i fortsättningen skulle dock mantalslängden godkännas av kommunalstämman. Nämnden hade sålunda att göra upp listor över fattighjon och andra som man ansåg borde tillerkännas befrielse. Liksom tidigare hade taxeringskommittéerna möjlighet att ytterligare utvidga befrielserna. Då mantalslängderna också i viss utsträckning låg till grund för den kommunala beskattningen finns det anledning anta att inga andra än verkligt behövande slapp undan skatt.

Vad skattereformen 1863 verkligen innebar kan naturligtvis endast djupundersökningar ge svar på. I de sex län vilkas utveckling vi följt både före och efter detta år sjönk andelen befriade av den vuxna befolkningen

med omkring 20 % mellan 1861 och 1864. Vi har skäl tro att de som det senare året rensades bort ur befrielsekolumnerna just utgjordes av sådana schablonmässigt befriade, vilkas förekomst i materialet vi tidigare beklagat.

* * *

Vi har i det föregående nästan uteslutande uppehållit oss vid den grupp fattiga som kommit att ingå i vår undersökning genom att de befriats från skatt. Den andra gruppen, de avkortade, är betydligt lättare att komma till rätta med. Vi har här att göra med familjer, vilkas vuxna medlemmar samtliga slapp betala; dock under självklar förutsättning att de bodde hemma och fanns upptagna på husfaderns debetsedel. De hade alltså krävts på kronoskatterna men inte förmått betala och därför fått utskylderna avkortade. Innan denna åtgärd kunde komma till stånd hade dock utmätning försökts. Därvid hade kronobetjäningen och sockenrepresentanter värderat boets samlade tillgångar. Räckte dessa inte till för att täcka restantierna eller hade de varit av sådan beskaffenhet att de var undantagna indrivning skedde avkortning.

I de flesta fall var dessa utmätningsprotokoll tämligen summariska, i andra kunde de växa ut till regelrätta boupptecknings med beskrivning och värdering av varje enskilt föremål, stundom även kompletterade av en fyllig karaktäristik av berörda familjemedlemmars fysiska och moraliska status. Dessa förrättningar företogs av fjärdingsmän och nämndemän, varefter protokollen och avkortningslängderna föredrogs på sockenstämma, varför det förefaller finnas goda skäl att betrakta fattigdomen hos de personer som finns upptagna i dessa längder som väl bestyrkt.

Några väsentligare ändringar i de bestämmelser som reglerade avkortningarna kan inte sägas ha inträffat under 1800-talet. Indirekt kom de dock att beröras av de reviderande myndigheternas försök att flytta över vissa beskattningsgrupper från mantalslängdernas befrielsekolumner till avkortningslängderna, uppenbarligen för att få de ifrågasatta personernas levnadsvillkor grundligare prövade.

B. FATTIGHJONEN SOM BEFRIELSEGRUPP

Vi har sett att det uppenbarligen före 1860-talet förekom en — ur vår synpunkt — viss "överredovisning" av fattiga i mantalslängdernas befrielsekolumner. I princip var visserligen bedömningsgrunderna även här klara. Endast personer som saknade möjlighet att med arbete eller förmögenhet försörja sig och sin familj skulle slippa undan skatt. Genom att ett äldre, mera schablonmässigt förfarande dröjde sig kvar hamnar emellertid i vår fattigdomsdefinitions fångstnät en del personer, som formellt visserligen saknade arbetsförmåga, men likväl som undantagshjon eller på annat sätt inhysta hos sina barn och släktingar möjligen levde delaktiga i en konsumtionsstandard som inte obetingat kan förknippas med fattigdom. Denna grupp försvann efter 1863 och hade även dessförinnan säkerligen utgjort en minoritet bland de fattiga, även om dess absoluta storlek är svår att fastställa utan tidsödande djupundersökningar.

Bland mantalslängdernas befriade personer återfinns dock en samling människor vilkas berättigade skattebefrielse inte behöver ifrågasättas. Det gäller socknens fattighjon, en grupp som av naturliga orsaker alltid varit undantagen beskattning.

Enligt mantalsskrivningsförordningen 1812 behövde inte fattighjonen specificeras till namn och ålder, varför flertalet häradsskrivare valde att redovisa understödstagarna "vid socknens slut", d.v.s. efter det sista av jordebokens och mantalslängdens hemman. Här förtecknades sålunda fattighjonen endast till kön och antal. Om vi därför vill närmare granska

denna grupp tvingas vi att för tiden före 1860 gå till församlingarnas husförhörslängder. Efter 1861 års mantalsskrivningsreform återfinns dock oftast bland längdernas verifikationsakter en förteckning över socknens fattighjon samt deras ålder, barninnehav, vårdnadsform etc.

I vissa områden, t.ex. i åtskilliga fögderier i Västergötland, saknas denna summariska redovisning vid mantalslängdens slut av fattighjonen. Här återfinns i stället hjonen instuckna bland den övriga befolkningen och under det hemman på vilket de höll till. Här får vi då helt naturligt även namn och andra uppgifter på samma sätt som för alla övriga mantalsskrivna personer. Vi får å andra sidan svårare att följa växlingarna i antalet fattighjon år från år, vilket med lätthet kan ske där redovisningen är mera summarisk.

* * *

Mantalslängderna är dock inte den enda källgrupp vi har som lämnar upplysningar om antalet fattighjon i socknen. Alltifrån tabellverkets start vid mitten av 1700-talet finns uppgifter om hur många understödstagare församlingarna hade vid folkräkningstillfällena. De fattiga var i tabellformuläret uppdelade i ett antal undergrupper, allt efter de former i vilka understödet utgick. Tid efter annan företogs emellertid omgrupperingar av denna del av statistiken som försvårar, i vissa fall omöjliggör, jämförelser över tiden.

För 1800-talets del äger vi fram till 1855 uppgifter om antalet fattighjon för vart 5:e år och dessa siffror återfinns länsvis fördelade i tabellverkets tryckta folkmängdsberättelser. Mellan 1855 och 1870 har vi årliga uppgifter om antalet fattighjon i landshövdingarnas femårsberättelser, som nu utgjorde en självständig serie i vår officiella statistik. 1874 tillskapades emellertid en särskild serie "Kommunernas fattigvård och finanser", varigenom vi för första gången får tryckta uppgifter om antalet fattighjon i varje fattigvårdssamhälle för varje år.

Tabellverkets och dess efterföljares siffror om fattighjonen förtjänar att granskas ur åtminstone två aspekter. Den ena sammanhänger med själva uppgifternas trovärdighet. Även efter det att statistikinsamlingen i hög grad förbättrats har de för 1860- och 1870-talen meddelade siffrorna kritiserats såväl av samtid som av sentida forskning.[14]

För tiden före 1860 är vår kunskap om fattigvården och dess former bäst för 1830-talet. Då genomfördes två enkäter i avsikt att kartlägga fattigantal och vårdformer i rikets alla församlingar. Meningen var att denna statistikinsamling skulle få fastare former, genom att det från statsmakternas sida fastslogs att prästerskapet i varje socken vart tredje år skulle avge en berättelse om fattigvårdens tillstånd samt utredning om fattigdomens orsaker och anledningarna till ökning eller minskning i antalet understödda sedan föregående redogörelses avlämnande. 1836 års enkät blev emellertid den sista, då prästerna lyckades förmå myndigheterna att inse att de omöjligen kunde lämna tillförlitliga uppgifter av den långtgående karaktär som anvisningarna krävde.[15]

Redan ett hastigt bläddrande i de enkätsvar vi äger om tillståndet åren 1829 och 1836 framkallar hos läsaren stor tveksamhet om meningsfullheten att använda sig av det statistiska material som föreligger. Många präster uppgav sig nämligen inte kunna lämna besked om antalet understödda i sina församlingar. Man nöjde sig i åtskilliga fall med svävande besked av typen "några", "ett antal" etc. Andra klargör mera bestämt varför enkätens frågor inte tillfredsställande kunde besvaras. Vården av de fattiga tog sig många och växlande former ute i byarna eller rotarna, alltifrån fullständig vård och total försörjning till utdelande av några kappar mjöl till julen. Läsaren får av svaren ett starkt intryck av att den lösa organisationen av hjälpapparaten var ett mål i sig. Man sökte undvika att

bygga upp en reglerad och stadfäst understödsverksamhet, då bönderna inte ville råka i den situationen att de var tvingade att betala fattigunderhåll under svåra tider då de själva hade det som besvärligast.[16] Ett annat intryck enkätmaterialet ger är att mycket tydligen hängde på hur stor insats den enskilde prästmannen var beredd att göra på sockenstämman för att tillvarata de fattigas intressen.[17]

Med tanke på de lösa former, i vilka fattighjälpen utgick vid denna tid, är det inte svårt att förstå att prästerna på många håll hade det besvärligt då de ställdes inför enkäternas krav på precisa svar. Det för oss viktiga är emellertid att vi här har att göra med samma präster som vart femte år hade att i folkmängdstabellen redovisa sin församlings fattiga. Deras svårigheter bör därvid rimligen inte ha varit mindre än vid besvarandet av 1830-talets fattigvårdsenkäter.

Den officiella statistikens uppgifter om fattiga och understödstagare måste betraktas med stor skepsis. Det förefaller däremot vara en meningsfull uppgift att lägga tabellverkets siffror mot mantalslängdernas. Till den senare källgruppens fördel talar att vi även för tiden före 1855 får årliga siffror för hur många fattighjon som socknen hade tvingats — eller frivilligt valt — att hysa inom sina gränser.

* * *

Vi har därmed även kommit att beröra den andra aspekten av fattigvårdsproblematiken. Nyss behandlade vi statistikens trovärdighet, nu kommer vi till dess tolkning. Innebär ett växande antal fattigvårdstagare ett bevis på att fattigdomen minskar eller ökar? Kan vi säga att ett område som äger en större andel fattighjon än ett annat är fattigare eller rikare?

Om vi väljer att se ett positivt samband mellan fattigdom och fattigvård kommer den officiella statistiken att vittna om en fortskridande pauperism på den svenska landsbygden under 1800-talet. Antalet understödstagare, som i början av århundradet hade utgjort omkring 3 % av befolkningen på landet hade vid sekelskiftet vuxit till 4 %, en siffra som i stort sett blivit bestående under 1900-talet.[18]

Hyser vi däremot den uppfattningen att många hjälptagare visar att samhällets välstånd är så stort att det har råd att understödja ett betydande antal av sina sämst ställda medlemmar framstår utvecklingen under 1800-talet naturligtvis i gynnsammare dager.

Båda dessa synsätt kan vi återfinna i såväl fattigvårdsenkäterna som de allra sista årens ekonomisk- och socialhistoriska litteratur. A.-M. Fällström belägger sålunda den depression som drabbade Göteborg efter napoleonkrigens slut genom hänvisning till det växande antalet understödda vid stadens fattiginrättningar.[19] På ett liknande sätt använder sig T. Hedlund-Nyström av fattigvårdsstatistiken för att kasta ljus över kriserna i Sverige på 1850- och 1860-talen. Hon är dock vid tolkningen även öppen för att en del av variationerna i hennes sifferserier mera kan vara ett uttryck för växlande möjligheter och vilja att ge fattigvård än för det verkliga behovet.[20]

Mera otvetydigt uttalar sig sociologen R. Stål om tolkningen av den officiella statistikens siffror. Den kraftiga ökningen av "de fattige" som tabellkommissionen noterar mellan folkräkningarna 1820 och 1825 förklaras, enligt Stål, inte av befolkningstryck, hemmanklyvning, underklasstillväxt eller andra strukturella förändringar, utan av att "ökade resurser genom förbättrat produktionsresultat tillåter fattigvården en mera omfångsrik aktivitet och uppmärksamhet."[21] Nu är visserligen Ståls exemplifiering sällsynt illa vald, eftersom ökningen mellan de båda åren enklast och bäst förklaras av en omläggning av tabellformuläret, men synen på

fattigvårdsstatistikens uttolkande är intressant.[22] Den återfinns också hos många andra författare, men ingen synes dock så oreserverat och djärvt som Stål via fattigvårdstagarnas antal ha uttalat sig om välståndsutvecklingen med användande av endast två mätpunkter.

En mellanställning i frågan synes Montgomery inta i sin bok om den svenska socialpolitiken under 1800-talet, där han noterar att de understöddas antal i krislägen kunde öka, men att den allmänna politikens gestaltning mera bestämdes av välståndets aktuella läge än av rådande idéströmningar. När de ekonomiska förhållandena var gynnsamma blev sålunda fattigvården mera generös; när konjunkturerna försämrades kom en reaktion i restriktiv riktning.[23]

Montgomerys ståndpunkt förefaller väl motiverad. Det är uppenbart att man måste skilja mellan förändringar av fattighjonens antal på lång och på kort sikt. En snabb ökning, som t.ex. under 1860-talets sista år, kan mycket väl tolkas som tecken på ökad fattigdom. Lika klart är att en positiv välståndsutveckling på lång sikt kan åtföljas av en trendmässig ökning av andelen personer som får hjälp för att kunna hålla sig kvar på en standard som inte alltför mycket skiljer sig från den som vanliga människor lever på.

Vi måste undvika att blanda samman fattigdom och fattigvård. Av det föregående bör ha framgått att det förstnämnda begreppet ingalunda är lätt att fånga in. Men vi skulle göra det ännu svårare för oss om vi samtidigt försökte ringa in alla dem som i vitt skilda former understöddes av samhället. En fattigdomsdefinition kan självfallet uttryckas så att den som fattig räknar alla som på något sätt får hjälp att försörja sig. Av rent källmässiga skäl måste en sådan definition vara svår att arbeta med under 1800-talet. Vi har valt att i denna undersökning gå en något annan väg, genom att fråga — inte vilka som fått hjälp från samhället — utan vilka som inte kunnat lämna understöd till samhället och de funktioner detta fyller. Ett sådant val innebär också att vi "på köpet" får alla dem som i en eller annan form blivit delaktiga av den hjälp samhället ansett sig under rådande omständigheter ha råd med.

C. DE FATTIGA GRUPPERNA RELATIVA VIKT OCH RÖRLIGHET INOM SKATTESYSTEMET

De båda grupper som i denna undersökning kommit att konstituera vår fattigpopulation är sålunda inbördes inte helt homogena. I denna avdelning skall vissa skillnader framhävas. Först bör dock beröras hur stor betydelse de båda kategorierna haft för den totala fattigbefolkningen i skilda områden och vid skilda tidpunkter. Därefter skall deras rörlighet i skattesystemet diskuteras. Slutligen kommer vi att ge en snabb glimt av könsfördelningen bland de människor som stått i centrum för denna studie.

I tabell 31 ser vi att de avkortade spelade en tämligen undanskymd roll i Östsverige i jämförelse med dem som redan vid skattskrivningen befriades. Endast under 1840-talets och 1850-talets försörjningssvårigheter kom andelen avkortade att mera väsentligt överskrida 10 % av totalantalet fattiga. Trots låga utgångssiffror kom andelen att under 1800-talets senare årtionden ytterligare reduceras, f.a. då i Uppsala län. Västmanlands län låg dock regelmässigt högt över de andra i Mälardalen.

Helt annorlunda var situationen i de västra länen. I Göteborgs och Bohus län var gott och väl var fjärde fattigperson sådan som kommit att inlemmas bland våra fattiga via avkortningslängderna. Andelen avkortade var likväl i Skaraborgs län långt högre och nådde i början av 1850-talet över 50%-nivån. Denna uppåtgående trend för avkortningsandelen kan säkerligen ses som resultat av den strävan hos kammarrättens revisorer att

Tabell 31. De avkortades andel av fattigbefolkningen i Mellansverige 1825-1899. Procentuellt genomsnitt för 5-årsperioder

Period	B	C	D	U	O	R	S
1825-1829	7,7	11,5	10,5	15,5	18,1	20,8	
1830-1834	9,2	10,9	10,3	17,4	26,3	31,8	
1835-1839	9,5	10,0	9,7	18,1	24,3	42,8	
1840-1844	9,1	9,9	10,6	21,0	29,2	46,1	
1845-1849	15,9	15,8	11,9	22,6	29,0	48,4	
1850-1854	12,5	15,9	9,3	23,7	30,9	50,6	
1855-1859	8,1	12,5	8,1	16,6	25,6	47,8	
1865-1869		7,1	9,2		41,7		34,6
1870-1874		5,5	5,6		34,8		30,5
1875-1879		3,7	4,5		37,5		32,9
1880-1884		5,0	6,1		40,4		33,1
1885-1889		4,0	5,7		38,5		28,2
1890-1894		3,6	7,2		34,4		24,1
1895-1899		2,6	8,8		29,3		20,1

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Ang. länsbokstäverna se ovan tabell 18.
Väsby och Bergslags fögderier saknas under Västmanlands län.
Siffrorna fr.o.m. år 1865 för Göteborgs och Bohus län innefattar inte Göteborgs fögderi.

Tabell 32. De avkortades andel av fattigbefolkningen på den svenska landsbygden 1866-1872. Procent

Region	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Nordsverige	21,9	30,6	26,4	21,7	19,7	16,5	14,8
Östsverige	7,3	12,2	14,4	12,2	9,9	7,9	6,7
Västsverige	38,8	42,4	45,1	43,2	40,3	37,5	37,4
Sydsverige	20,2	24,6	29,8	26,0	22,9	21,0	20,4
LANDSBYGDEN	22,7	27,8	30,3	27,3	24,7	22,3	21,7

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Nordsverige innefattar län W-BD
Östsverige -"- A-E samt T-U
Västsverige -"- O-S
Sydsverige -"- F-N

driva över skattemässigt tveksamma grupper från mantalslängdernas befrielsekolumner till avkortningslängderna. Självklart är dock att hela ökningen i de avkortades relativa betydelse inte kan förklaras lika enkelt. Det visar inte minst den kraftiga reduktion som avkortningarna undergick under senare hälften av 1850-talet.

Att avkortningarna hade betydligt större omfattning i Västsverige än i Östsverige ses tydligt även av tabell 32 som redovisar andelens växlingar från mitten av 1860-talet till år 1872. Särklassigt lågt ligger siffrorna för Östsverige, under det att andelen avkortade i Norrland i regel var lägre än i Sydsverige.

Vi kan av de båda nu anförda tabellerna utläsa en tydlig tendens hos avkortningarna att växa i betydelse under perioder av missväxter och försörjningssvårigheter. Detta gäller Göteborgs och Bohus län under hungeråren i början av 1830-talet, Mälardalen under 1840-talet och samtliga regioner i riket under missväxtåren på 1860-talet.

* * *

Vi har därmed glidit över att närmare granska de båda fattiggruppernas rörlighet. Ledde dåliga tider till att flera än vanligt befriades eller kom den ökande fattigdomen att i beskattningsmaterialet kanaliseras via avkortningarna?

Som redan i korthet redovisats i kapitel III, avdelning C, hade E.F. Heckscher i början av 1930-talet framfört tanken att de skattskrivnas antal alltifrån 1600-talet kunde användas som mätare på välståndsutvecklingen. Hans tanke var att befrielserna ökade när missväxter och krig gjorde det svårare för människorna att försörja sig. När förhållandena så åter blev bättre kom flera att bedömas vara i sådana omständigheter att de kunde betala skatt.

Heckschers teori kom emellertid att röna så stort motstånd att han själv till väsentliga delar synes ha frångått sin uppfattning.[24] Många av invändningarna begränsar sig dock till påpekanden om administrativa och kamerala förändringar som han inte observerat eller tagit tillräcklig hänsyn till i sina undersökningar om välståndsutvecklingen, som i tiden sträckt sig fram till 1820. Mera generell kritik har emellertid också riktats mot teorin. Man har sålunda hävdat att mantalsskrivningen var en långt mera schablonartad och rigid förrättning än vad Heckscher antagit. Gösta Lext har framhållit trögheten i skattesystemet:

> De som befriades för oförmögenhet förefalla ha varit sådana, om vilka man av en eller annan orsak — t.ex. att de tidigare varit uppförda på rest- eller avkortningslängder — kunde antaga, att de under en relativt lång tid ej kunde betala skatt. Blev en person befriad, återgick han ej till skattebetalning i brådrasket.[25]

Diskussionen om Heckschers teori har huvudsakligen rört sig om tiden före 1820. För vår undersökningsperiod finns det därför anledning att pröva om den håller eller om den tidigare kritiken även äger sin giltighet för senare tider. Det bör då observeras att när vi studerar skatteapparatens anpasslighet och rörlighet under skiftande konjunkturer vi inte bara som Heckscher tar hänsyn till personer, som vid mantalsskrivningen bedömdes vara i sådana omständigheter att de inte behövde betala skatt. Genom avkortningslängderna kan vi även i diskussionen dra in sådana som bevisligen inte kunnat betala.

Vi har tidigare i vår undersökning med förkärlek använt oss av missväxtperioder som studieobjekt. Tanken har naturligtvis varit att tendenser tydligast framträder under extremsituationer, varigenom ett sådant förfarande pedagogiskt kan försvaras. Det finns föga anledning att denna gång frångå denna praxis.

I kapitel IV har vi kunnat följa avkortningarnas och befrielsernas växlingar under missväxtåren omkring 1830 i Göteborgs och Bohus län. På fögderinivå gjorde vi därvid något växlande erfarenheter av de båda fattigdomsfaktorernas rörlighet. Vi kunde dock konstatera att mantalsskrivarna åtminstone i fyra av de fem fögderierna befriade ett väsentligt större antal åren närmast efter missväxten än vad som tidigare varit fallet. Denna rörlighet förbleknade dock helt vid sidan av avkortningarnas fluktuationer. De avkortades antal visade sig i flera fall ha fyrdubblats på några få år.

I tabell 33 återfinns uppgifter om de årliga förändringarna som avkortningarna och befrielserna genomgick i Östsverige under de svåra åren under 1840-talet. Den största relativa tillväxten av de befriades antal kan vi därvid notera i Stockholms län, som mellan 1844 och 1846 ökade befrielserna med omkring 10 %, en siffra som vid ungefär samma tid även uppnåddes i Södermanlands län. Däremot skedde i detta avseende inga större förändringar i Uppsala län. Under årtiondets sista år kom så återigen en större andel av befolkningen att skattskrivas i Mälardalen. Här skedde de största förändringarna i Uppsala län, som på ett enda år skar ner antalet befriade med över 9 %.

En helt annan rörlighet möter vi också denna gång hos avkortningarna. Mellan 1844 och 1845 ökade dessa med 74 % i Stockholms och med 66 % i Uppsala län, med 36 % i Södermanland och med 22 % i Västmanland. Även avtrappningarna i antalet avkortade var snabba mot slutet av årtiondet, då försörjningsläget blev bättre.

Samtidigt kan vi av tabellen se hur avgörande för fattigdomens utveckling befrielserna var i denna region. Trots procentuellt mycket kraftiga ökningar hos avkortningarna lyckades dessa endast måttligt påverka siffrorna för det totala antalet fattiga, vilkas relativa förändringar definitionsmässigt alltid måste ligga mellan siffran för befrielser och siffran för avkortningar. Om fattigdomen i mälarlänen ökade eller minskade avgjordes i första hand av befrielserna. När häradsskrivarna i Stockholms län sålunda på hösten 1845 befriade närmare 7% flera än föregående år innebar detta att även fattigdomen enligt vår mätmetod fick en kraftig skjuts uppåt, en utveckling som visserligen ytterligare förstärktes genom att det visade sig att många flera än tidigare vid uppbörden likväl inte förmådde betala de debiterade skatterna utan så småningom fick dem avkortade.

Vi kan även för mälarlänen se att en viss anpassning till konjunkturerna kom att ske vid mantalsskrivningarna, fastän förändringarna i antalet befriade var långt ifrån så stora som i Bohuslän under föregående årtionde. Framför allt kan dock inte befrielserna i rörlighet jämföras med avkortningarna.

När vi ställs inför siffrorna från 1860-talet i tabell 34 känner vi också här igen mönstret. Avkortningarna undergick långt kraftigare variationer än befrielserna. För Östsveriges del fortsatte fattigdomen att huvudsakligen bestämmas av befrielsernas fluktuationer. I denna region inträffade den kraftigaste ökningen av antalet befriade på hösten 1868, då omkring 6 % flera slapp skatt än föregående år. Däremot förefaller befrielsernas rörlighet ha varit större i andra delar av landet, vilket i och för sig kanske inte är så konstigt om man betänker att behovet av skattelindring där uppenbarligen var större än i Östsverige, som relativt lindrigt kommit undan missväxtens härjningar. Vi kan emellertid konstatera att från och med mantalsskrivningen på hösten 1870 en betydande nedskärning av skattebefrielserna satte in i alla områden, med ett undantag, Västsverige, som först följande år reducerade antalet befriade.

Tabell 33. Procentuell förändring från föregående år för antalet befriade, avkortade och fattiga i fyra östsvenska län 1843-1850

Område		1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850
Stockholms län	B	+ 1,7	± 0,0	+ 2,9	+ 6,5	- 1,5	- 0,4	- 1,0	+ 3,0
	A	+ 2,6	+25,5	+73,9	+16,8	- 8,2	- 5,0	-14,3	- 9,3
	F	+ 1,8	+ 2,1	+10,2	+ 8,1	- 2,6	- 1,1	- 3,1	+ 1,3
Uppsala län	B	- 2,3	+ 3,3	+ 0,6	+ 1,5	+ 0,8	- 5,8	+ 1,7	- 9,2
	A	+10,0	+ 9,6	+66,0	+16,9	-19,4	+ 2,8	± 0,0	- 8,5
	F	- 1,2	+ 3,9	+ 7,2	+ 3,9	- 2,7	- 4,6	+ 1,4	- 8,7
Södermanlands län	B	+ 3,4	- 1,8	+ 1,6	+ 3,4	+ 3,8	- 1,9	+ 4,0	- 0,8
	A	+ 8,5	+ 1,0	+35,5	+ 2,5	- 4,0	-10,3	-22,2	+ 8,4
	F	+ 3,9	- 1,5	+ 5,1	+ 3,3	+ 2,8	- 2,9	+ 1,0	- 0,1
Västmanlands län	B	+ 0,1	- 1,0	+ 3,4	+ 2,4	- 1,3	- 0,1	- 0,1	- 1,3
	A	- 1,8	+ 8,6	+22,4	+ 0,9	- 4,6	- 8,8	- 7,9	+ 3,3
	F	- 0,3	+ 0,9	+ 7,3	+ 2,1	- 2,1	- 2,1	- 1,8	- 0,4

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Västmanlands län innefattar inte Väsby o Bergslags fögderier.
B = befriade. A = avkortade. F = summan av B och A.

Tabell 34. Procentuell förändring från föregående för antalet befriade, avkortade och fattiga på Sveriges landsbygd 1865-1872

Område		1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Nordsverige	B	+ 2,0	+ 0,9	+ 4,6	+ 8,6	+ 7,4	- 0,4	- 1,7	- 5,4
	A	+ 9,2	+25,2	+63,9	-12,8	-20,6	-13,2	-26,2	-20,2
	F	+ 3,3	+ 5,4	+17,6	+ 2,5	+ 0,9	- 2,9	- 5,8	- 7,6
Östsverige	B	+ 1,0	+ 0,7	+ 0,5	+ 2,7	+ 5,6	+ 1,2	- 0,3	- 1,9
	A	- 8,6	+ 4,6	+76,5	+25,0	-15,3	-24,6	-29,0	-20,6
	F	+ 0,3	+ 1,0	+ 6,1	+ 5,4	+ 2,9	- 1,4	- 2,6	- 3,2
Västsverige	B	+ 7,7	+ 0,5	+ 2,0	+ 4,7	+10,0	+ 6,2	+ 0,8	- 2,9
	A	- 2,6	+ 5,0	+18,5	+16,9	+ 0,8	- 5,8	-11,6	- 3,4
	F	+ 3,6	+ 2,2	+ 8,4	+ 9,9	+ 5,3	+ 1,2	- 3,8	- 3,0
Sydsverige	B	- 7,8	+ 5,4	+ 0,7	+ 5,1	+ 7,4	+ 1,7	- 1,0	- 8,7
	A	+12,3	+ 5,3	+29,5	+36,8	-12,9	-15,5	-13,2	-12,4
	F	- 4,0	+ 5,4	+ 6,5	+12,9	+ 1,8	- 2,2	- 3,5	- 9,5

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Nordsverige innefattar inte den s.k. lappmarken.
Ang. regionindelningen se tabell 32.
B = befriade. A = avkortade. F = summan av B och A.

Trots att befrielserna under dessa år uppvisade betydande rörlighet var den relativa tillväxten för avkortningarnas del ännu större. Här kan vi dessutom notera att i samtliga områden antalet personer som återfanns på avkortningslängderna kontinuerligt minskade alltifrån 1869, i Nordsverige t.o.m. ännu tidigare.

Genomgången av dessa exempel från skilda tider och områden bör ha visat att några säkra slutsatser om fattigdomens av- eller tilltagande inte bör ske utifrån ett isolerat studium av bara den ena av våra fattigdomsgrupper. Ett minskat antal befriade behöver inte, som Heckscher sökt göra gällande, betyda att välståndsläget förbättrats. En sådan förändring kan ha motverkats av att andelen personer som fått sina skatter avkortade ökats. På samma sätt är inte heller en nedgång i antalet avkortade personer alltid ett tecken på att tiderna blivit bättre. Slutsatsen av vår undersökning är att båda fattiggrupperna måste hållas under kontroll för att man skall våga uttala sig om välståndets förändringar.

D. KÖNSFÖRDELNINGEN BLAND DE FATTIGA

För dem som befriades vid mantalsskrivningen föreligger inga svårigheter att redovisa könsfördelningen, eftersom mantalslängderna hade särskilda kolumner för män och för kvinnor. Av tabell 35 framgår hur stor andel av de befriade som var män i de områden vår undersökning omspänner för hela perioden 1825-1899. Då könsproportionerna undergick endast smärre förändringar har det ansetts tillfyllest att endast redovisa förhållandena för vart femte år.

Tiden före 1860 utmärktes av att männens andel i Västsverige var något större än i de östra länen. Dock närmar sig i detta fall Södermanlands siffror dem som kunnat noteras för Västsveriges del.

Vad som är intressant är att se att andelen män sjunker efter det att den nya mantalsskrivningsförordningen trätt i kraft i början av 1860-talet. Vi klagade tidigare över att vi genom vårt sätt att mäta fattigdom bland de befriade hade kommit att fånga in ett antal personer, som visserligen genom sin egendomslöshet formellt ägde möjlighet att befrias men likväl levde på undantag eller i sambröd med sina barn på en levnadsstandard som kan antas ha varit avsevärt högre än övriga fattigas. Genom 1863 års förordning skulle däremot endast sådana befrias som kommunalstyrelsen uttryckligen förklarat som fattighjon eller levande i så fattiga omständigheter att de inte kunde försörja sig på egen hand. Tabellen visar oss nu att det uppenbarligen i första hand var männen som drabbades av de nya, mera rigorösa befrielsebestämmelserna.

Tabell 36 är emellertid av större betydelse för oss. Detta gäller inte i första hand den kolumn som redovisar andelen män bland de befriade i de svenska länen under slutet av 1860-talet, även om vissa regionala skillnader i detta avseende kan vara värda att uppmärksamma. Det för oss viktigaste är dock uppgiften om könsfördelningen bland de personer som beviljats avkortning, ett påstående som något utförligare måste motiveras.

Vår undersökning av fattigdomens växlingar sedan 1825 har till stora delar byggt på de möjligheter som kurhusmedlen gett oss att via avkortningslängdernas summariska belopp räkna fram det exakta antalet personer som dessa längder upptog. Detta var möjligt genom att kurhusmedlen utgick med samma avgift för såväl män som kvinnor. Från och med 1873 lämnar oss emellertid kurhusmedlen i detta avseende i sticket. De kom nämligen att — liksom alla andra personella skatter — differentieras så att kvinnorna endast behövde erlägga halv avgift. Det är troligt att det blev en lättnad för de samtida skattebetalarna. För oss får reformen en motsatt verkan.

Tabell 35. Andelen män bland de befriade 1826-1899. Procent

År	B	C	D	U	O	R	S
1826	35,1	32,2	37,6	33,9	39,7	39,5	41,8
1831	34,7	33,2	37,8	32,2	39,3	40,1	42,8
1836	34,8	33,1	38,2	33,2	39,6	39,6	41,4
1841	35,7	33,6	38,3	34,5	39,5	40,5	40,5
1846	36,2	34,9	37,6	34,6	40,5	40,7	40,9
1851	35,5	35,1	38,2	33,7	40,9	40,8	40,2
1856	35,5	35,7	38,4	34,3	40,6	40,8	40,5
1861	35,8	35,4	39,0	33,7	41,4	41,0	41,3
1864		31,0	36,0		38,4		36,7
1869		33,7	36,4		36,3		34,9
1874		33,0	34,8		36,7		33,1
1879		32,7	34,0		37,5		32,2
1884		33,5	33,8		37,9		33,9
1889		33,9	34,6		37,7		33,8
1894		34,1	34,9		38,6		33,5
1899		34,4	34,7		37,3		33,1

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: Ang. länsbokstäverna se ovan tabell 18.
Väsby och Bergslags fögderier saknas under Västmanlands län.
Siffrorna fr.o.m. år 1864 i Göteborgs och Bohus län innefattar inte Göteborgs fögderi.

Tabell 36. Andelen män bland de befriade respektive avkortade på den svenska landsbygden. Procentuellt genomsnitt för åren 1864-1872

Län	Befriade	Avkortade	Län	Befriade	Avkortade
Stockholms	33,5	50,7	Göteborgs o Bohus	37,6	51,2
Uppsala	33,3	48,1	Älvsborgs	39,3	46,4
Södermanlands	35,4	47,5	Skaraborgs	35,9	50,0
Östergötlands	37,5	47,7	Värmlands	35,0	48,7
Jönköpings	37,8	47,5	Örebro	35,9	47,9
Kronobergs	38,0	49,1	Västmanlands	32,7	44,4
Kalmar	38,3	49,8	Kopparbergs	33,5	48,7
Gotlands	37,3	50,9	Gävleborgs	34,2	49,8
Blekinge	40,8	46,2	Västernorrlands	34,8	47,0
Kristianstads	39,6	46,1	Jämtlands	40,0	51,1
Malmöhus	39,3	49,9	Västerbottens	41,3	55,5
Hallands	38,1	53,0	Norrbottens	43,0	52,2

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Vi berövas nämligen möjligheten att utifrån avkortningslängdernas penningsummor räkna ut hur många personer som längderna i fråga innefattade. Vi kan självfallet med mantalslängdernas hjälp person för person kartlägga de avkortade hushållens storlek. Ett sådant förfarande är uteslutet på någon annan undersökningsnivå än den lägsta. Tack vare åren 1864-1872 kan vi emellertid, under vissa förenklande antaganden, få en överskådlig bild av fattigdomens förändringar även efter 1872 utan att vi behöver plocka de avkortade personerna "för hand".

Från 1864 var den personella beskattningen enkel. Betalade man en sådan skatt, betalade man också alla andra. Tidigare hade varje skattetitel hållit sig med särbestämmelser av olika slag. Nu var det samma regler som bestämde såväl mantalspengar, folkskoleavgift, skyddsavgift och kurhusmedel. Den enda skillnaden mellan dessa skatter var att kurhusavgiften i motsats till alla övriga utgick med ett och samma belopp oavsett den skattskyldiges kön. Genom denna omständighet kan vi för perioden 1864-1872 räkna fram såväl det exakta antalet avkortade personer som könsfördelningen bland dem.

Med kurhusmedlen kan vi lätt se hur många personer som avkortningslängden rymmer. Mantalspengarna, skyddsavgiften och folkskolemedlen i sin tur berättar för oss hur stor andel av de avkortade som var män respektive kvinnor. Vilken av dessa skattetitlar vi väljer att använda oss av är i och för sig likgiltigt.

Låt oss exemplifiera med mantalspengarna, vilka kom att finnas kvar i det svenska skattesystemet fram till slutet av 1930-talet. Alltifrån 1860-talets början utgick de med 40 öre för man och 20 öre för kvinna. Genom kurhussumman känner vi det exakta antalet personer bakom avkortningslängdernas belopp. Vi slår nu ut detta antal över summan för avkortade mantalspengar. Finner vi att det genomsnittliga avkortningsbeloppet är 20 öre vet vi att alla personer i längden måste ha varit kvinnor; finner vi att det genomsnittliga beloppet är 30 öre vet vi likaså att hälften varit män och hälften kvinnor. För att räkna fram andelen män i avkortningslängderna har sålunda följande hanterliga formel kunnat användas:

$$A = 5 \left(\frac{B \times 100}{C} - 20\right)$$

A = andelen män i % bland de avkortade personerna.
B = summan avkortade mantalspengar i kronor.
C = antalet avkortade personer, beräknat med hjälp av kurhusmedlen.

Det är på detta sätt andelen avkortade i tabell 36 beräknats. Som synes kan vi även här iaktta regionala differenser för perioden 1864-1872. Tydligt framträder en viss övervikt för männen i de norrländska länen, men i de flesta områden är det kvinnorna som är det dominerande inslaget i avkortningslängderna, även om deras övervikt långt ifrån är lika framträdande som bland de befriade.

Denna kartläggning av könsfördelningen under perioden har fått bilda underlag för de beräkningar av fattigdomens växlingar under 1800-talets tre sista årtionden som presenterades i föregående kapitel. Då vi funnit att omkring hälften av de avkortade under 1860-talet tillhörde vardera könet antog vi att denna relativt jämna könsfördelning stod sig fram till sekelskiftet, varför vi schablonmässigt dividerat avkortningslängdernas mantalsbelopp med 0,30 kronor, d.v.s. medeltalet för männens respektive kvinnornas avgift. Att detta förfaringssätt inte är helt tillfredsställande behöver knappast särskilt framhållas. Endast framtida djup- och stickprovsundersökningar kan dock visa hur galet vi hamnat i våra beräkningar.

KAPITEL VII

Fattigdomens utveckling 1825–1900. En sammanfattning

A. SAMTIDSDEBATT

Det gamla ståndssamhället var sig ganska likt i olika delar av Västeuropa. Samhället var uppbyggt i ett antal stånd med olika ekonomiska och politiska rättigheter. Det fanns dock överallt en tjänande del av befolkningen, som av statsteoretiska eller moraliska skäl ansågs skyldig att ställa sin arbetskraft till övrigas förfogande. Lagstiftning reglerade löner och arbetsvillkor liksom rätten att inneha jord och ämbeten. Denna arbetarnas plikt att utbjuda sin arbetskraft, motsvarades i viss utsträckning av arbetsgivarnas moraliska skyldighet att lämna hjälp till sina arbetares försörjning även efter det att dessa blivit gamla och orkeslösa och oförmögna till fullvärdiga arbetsinsatser.

Upplysningsfilosofer och revolutionspolitiker kom dock under 1700-talet att på skilda håll undergräva de religiösa och ekonomiska fundament på vilka ståndssamhället vilade. Mot slutet av århundradet sökte liberala ekonomer påvisa alla de vådor ett låst, regleringsbetonat ekonomiskt system medförde för allas välfärd.

Av större betydelse var den snabba befolkningsökning som präglade Västeuropa från mitten av 1700-talet och som kom att driva fram ett successivt raserande av det gamla ståndssamhällets barriärer på olika områden.

I stora delar av Västeuropa hade den som svar på befolkningspressen igångsatta moderniseringsprocessen börjat redan före år 1800. Det var emellertid en utveckling som både skapade nya och blottlade gamla samhällsproblem. En fråga som ingalunda var ny men som skulle växa i betydenhet under 1800-talet var den s.k. pauperiseringen. Fattigdom hade självfallet alltid funnits och varit föremål för diskussion. W. Fischer har dock framhållit att befolkningsökningen i Västeuropa först på 1830- och 1840-talen ledde till att frågan om pauperismen kom i centrum för ekonomernas och politikernas intresse.[1] Det som upptände sinnena vid denna tid var inte existensen av fattiga människor, utan förhållandet att denna grupp befann sig i snabb tillväxt. De positiva "checks" om vilka Malthus talat och vilka tidigare främst begränsat de sämst ställdas antal var delvis satta ur spel genom den medicinska vetenskapens framsteg. Det hade därför växt upp en klass på landsbygden och i städerna av sådan omfattning att försörjningsmöjligheterna inte längre kunde tryggas inom det traditio-

nella jordbrukets ram. Näringens gamla struktur bröts ned och nya metoder och ändrade driftsformer tvingades fram, åtgärder som på kort sikt ytterligare kunde försvåra de arbetande klassernas läge i vissa fall.

Denna omstruktureringsprocess ledde till att de låsta yrkes- och socialpositionerna i det ännu fortlevande ståndssamhället började luckras upp. Bönderna blev i tillfälle att skaffa sig politiska och ekonomiska fördelar som tidigare endast tillkommit adelsståndet. Näringsfriheten utvidgades på många håll. Så småningom kom även en del av de band att lossas, med vilka landsbygdens arbetare var fästade vid jordägarna. Det skapades en klass "fria" arbetare, som många gånger fick finna sig i att i storjordbrukarnas ögon framstå som omoraliska, försupna, lata och kriminella varelser då de inte ville ställa sig under samma husbondevälde som rått i det gamla ståndssamhället, vilket nu många besuttna i detta förändringarnas tidevarv såg tillbaka på som ett förlorat paradis.[2]

Genom att utvecklingen fortsatte kom enligt W. Fischer kritiken att så småningom glida över från person till det samhällssystem som skapat eller möjliggjort denna pauperisering. Ansvaret för fattigdomen lades från 1850-talet och under resten av århundradet i vida kretsar på industrialiseringen. Samtidigt slutade man dock att tala om pauperism. I stället kretsade diskussionerna kring vad man kallade arbetarfrågan eller den sociala frågan.[3] De usla förhållanden under vilka industriarbetarna levde kunde utgöra underlag både för konservativ och socialistisk samtidskritik.

Så småningom kom dock även arbetar- och socialfrågan att undergå vissa begreppsjusteringar. Mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet stod det klart att samhället rymde grupper, t.ex. lantarbetare och hushållsarbetande, som från början haft det lika illa ställt som industriarbetarna men som saknat deras förmåga att undan för undan framtvinga förbättringar av sina villkor. Den sociala frågan försvann — en mängd sociala frågor kom i stället, alla uppmärksammade sedan nya grupper kommit i kläm i den ständigt pågående omvandlingsprocessen i samhället.

* * *

De diskussioner som i vårt land fördes om fattigdomen, dess orsaker och utveckling följer debatten i övriga Västeuropa tätt i spåren. Nils Wohlin har främst i Den svenska jordstyckningspolitiken fångat huvuddragen av de meningsriktningar som i riksdag och remissyttranden bröts mot varandra i pauperiseringsfrågan från mitten av 1700-talet. Hans resultat har reviderats eller ytterligare underbyggts av G. Utterström i Jordbrukets arbetare. När till dessa båda monumentala verk läggs A. Montgomerys sammanfattande översikt av den svenska socialpolitiken under 1800-talet framstår det som uppenbart att vi inte mer än ytligt behöver redogöra för fattigdomsfrågans behandling på det officiella planet.

Vi hade i första kapitlet tillfälle att notera att det vid mitten och slutet av 1700-talet hos många svenskar fanns en stark tilltro till en befolkningsökning välsignelsebringande följder för landets välstånd. Agrarpolitiken kom därför att nära knytas till befolkningspolitiken, i den mån vi i det senare fallet kan tala om en självständig sådan. Frågan om hur man skulle åstadkomma en tillväxt av folkmängden återkom nämligen i de mest skilda sammanhang. Vi har i det föregående sett att mindre hemmansägare och samtliga arbetarklasser i såväl land som stad fick en viss "skattepremiering" om de skaffade sig minst fyra barn. Samtidigt som man sökte stimulera befolkningsökningen i landet var man angelägen att genom stadganden om laga försvar, förbud mot jordstyckning m.m. se till att denna ökning kom de besuttna klasserna till godo och förhindra att de nytillskapade arbetskraftsreserverna i sin "nedärvda" lättja drog sig undan sin moraliska förpliktelse att gå de besuttna till handa vid behov.[4]

Helt konsekvent kunde man inte vara i detta avseende. I lagstiftningsarbetet kunde man visserligen skapa regler för att trygga en besutten bondeklass. Likväl är det uppenbart att en hel del av dessa bestämmelser under trycket av en allt hårdare befolkningspress kom att i många fall stanna på papperet. Liksom på andra håll i Västeuropa växte det upp grupper som inte kunde assimileras av ett statiskt jordbrukssamhälle av den typ där en självägande, välbeställd bondeklass utgjorde samhällets ryggrad. De lättnader av äldre bestämmelser om tjänstetvång, hemmansklyvning och jordavsöndring till torp och backstugor som genomfördes behöver inte nödvändigtvis ses som utslag av en liberalare politik. Det kan i flera fall i stället vara fråga om en så sen anpassning till verkligheten att många "samhällsbevarande" lagbestämmelser blev obsoleta redan strax efter att de tillkommit.

Liksom i utlandet kom upplysningstiden att medföra tveksamhet hos många om verkningarna av en befolkningsökning var så välgörande som merkantilisterna tidigare sökt göra gällande. För upplysningsmännen var det inte statens intresse som stod i centrum utan den enskilda människans välfärd. Det var uppenbart att stora delar av folket levde under svåra förhållanden och man vägrade tro att människorna skulle få det bättre bara de blev flera. Det stod klart att en alltför snabb folkökning kunde utvecklas till ett stort socialt samhällsproblem. Vi noterade ovan att W. Fischer för Västeuropas del konstaterat att talet om pauperismen kulminerade på 1830- och 1840-talen. Redan på 1910-talet kan Wohlin sägas ha kommit till samma slutsats i fråga om Sverige.

> I Sverige, liksom på flera andra håll i Europa, blev 1830-talet ett tidsskede, varunder landsbygdens stora befolkningsfråga framträdde såsom synnerligen brännande. Den alltjämt växande folkmängden, jordstyckningens fortskridande samt ogynnsamma ekonomiska faktorer av olika slag kommo de gamla farhågorna om pauperismens tilltagande att ökas.[5]

Om orsaken till den ökande fattigdomen rådde dock ingalunda någon enighet i de officiella källor som Wohlin refererar. Han har dock sökt att i den brokiga argumentsamling som vi möter i samtidens diskussioner urskilja två politiska åsiktsriktningar.

Den ena riktningen, den liberala, ville dämpa farhågorna för överbefolkning och pauperisering. Situationen kunde visserligen på många håll på landsbygden synas mörk, det erkände man, men svårigheterna var av tillfällig eller övergående karaktär. Genom skiftesverket skulle jorden i fortsättningen kunna brukas på ett effektivare sätt, nyodlingarna underlättas och brukningsmetoderna förbättras. Nya grödor skulle öka landets livsmedelsproduktion och vidga det framtida näringsutrymmet.[6] En sådan "kluven" inställning i befolkningsfrågan kommer väl till synes i A. Leijonhufvuds reservation till 1839 års fattigvårdsbetänkande, där han erkänner

> att, å ena sidan, landet verkligen lider av överbefolkning, och därföre att antalet hjälpbehövande under senare tiotalet år betydligen stigit i olämpligt förhållande till folkökningen, samt därföre att jordbruk, flit, näringstillfällen och allmän försörjningsrätt icke i lika måtto sig utvecklat; men att det i alla fall å andra sidan kan antagas att populationen är alltför ringa, emedan våra 65596 3/4 hela mantal med tillydande 3871 kvadratmil jordareal tvivelsutan skulle kunna och borde lämna utrymme och nödtorftigt uppehälle åt flera bebyggare ...[7]

Att med lagstiftning försöka hejda befolkningsökningen avvisade liberalerna bestämt "ty naturens ordning är dock starkare än varje samhällsvilja och den låter icke rubba sig ur sin säkra bestämda bana utan att på annat sätt komma till målet ..."[8]

Det sista yttrandet vände sig mot den åsiktsriktning inom befolkningspolitiken som Wohlin knöt till de konservativa politikerna under Karl-Johans-tiden vilka lagstiftningsvägen ville trygga ett besuttet bondestånd mot pauperismens elände. För dem framstod det som nödvändigt att genom lagstiftning påverka näringsstrukturen i samhället. I annat fall skulle hemmansklyvningar, jordavsöndringar och lägenhetsupplåtelser lätt urarta och leda till att ökad befolkning övergick i överbefolkning och tillväxten i folkmängd blott i tillväxten av tiggare och brottslingar.[9]

I "Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna" lämnar Wohlin den fylligaste dokumentationen av den samtida, officiella synen på de jordbrukande underklasserna. Här möter vi en uppsjö av uttalanden som ger intryck av att man närmast sökt överträffa varandra i målande beskrivningar av f.a. backstugusittarnas och inhyseshjonens liderlighet, försupenhet, arbetsovillighet och ogudaktighet samt benägenhet att tillta i antal för varje år med ökad fattigdom för alla som obönhörlig följd, eftersom de som tiggare och skojare även låg övriga befolkningslager till last.[10]

Men Wohlin underlåter inte heller att själv ta ställning till frågan om underklassgruppernas inverkan på pauperismen i landet:

> Backstugorna hava inneburit en form för den tjänande klassens självständighetssträvan, som i stort sett får anses olycklig. Samtliga uttalanden från århundradets förra hälft samstämma därutinnan, att förtidiga och förhastade giftermål utan ekonomisk grundval lett till dessa upplåtelser.--- Ehuru dylika uttalanden måste tagas med reservation, få de dock anses hava vitsord därutinnan, att backstugusittare- och inhysesklasserna i lättja, laster och bristande arbetsduglighet stått lägst inom den svenska allmogebefolkningen samt vida under den lagstadda tjänsteklassen och jordtorparna. Dessa folkkategorier hava utgjort exempel på verkningarna av en folkökning, för vilken den moraliska ansvarskänslan och de ekonomiska betingelserna felats. Att under sådana förhållanden backstuguupplåtelserna måste hava bidragit till pauperismens tillväxt i Sverige, särskilt under 1820-1840-talen, synes otvivelaktigt.[11]

Nu är att märka att Wohlin vid sin bedömning uteslutande förlitar sig på yttranden i landshövdingarnas femårsberättelser samt de uttalanden i främst jordstyckningsfrågan som länskommitterade gjorde under 1820- och 1830-talen. Vi möter blott i detta material de besuttnas röster. Men vi kan bakom dessa nästan rasande utbrott ana oss till de besuttnas oro för att ytterligare mista kontrollen över de arbetarkategorier de varit vana att i det gamla samhället kunna dirigera efter eget gottfinnande.

Att backstugusittarna och inhyseshjonen var "fria" arbetare innebar dock inte att de var oberoende av jordägaren. De behövde länge än de extra arbetsförtjänster denne kunde erbjuda under sommarhalvåret. Vår undersökning har i det föregående visat vilka risker denna frihet från legostadga och husbondevälde samtidigt innebar. Men gruppen hade vuxit sig alltför stor för att jordägarna och de besuttna skulle kunna lagstiftningsvägen återföra underklasserna i samma beroende ställning som de haft i det gamla ståndssamhällets tidevarv. De icke-jordägande klassernas tillväxt var tillräckligt stor för att framstå som ett hot mot det bestående och det föll sig säkerligen naturligt för storbönder och ståndspersoner att tolka denna tillväxt som en pauperisering av den landsbygd de sedan gammalt dominerat — ekonomiskt och politiskt.

Under 1840-talets lopp förefaller kritiken av de växande backstugusittar- och inhysesklasserna ha dämpats. I stället diskuterades med desto större intensitet följderna av att större jordägare, f.a. i östra Mellansverige,

alltmera började avhysa sina gamla landbor och jordtorpare och lägga driften direkt under huvudgården för att sköta lantbruket med hjälp av årsanställda statare, avlönade in natura men utan dispositionsrätt till egen jord. Statarna, ofta med många barn men utan den trygghet ett eget jordbruk kunde ge, framstod som en potentiell belastning för sockenmännen, genom att jordägarna saknade ansvarighet för statdrängarnas underhåll när dessa blev gamla och arbetsoförmögna, vilket ledde till att fattigvårdsbördan till stora delar vältrades över på sådana småbrukare som aldrig själva varit i den jordägande ställning att de kunnat använda sig av statare.

Man får dock ett starkt intryck att statarproblemet mera hängde samman med fattigvårdsfrågan än med de tidigare diskussionerna om pauperiseringen. Det har också framhållits att när väl fattigvårdsförordningarna 1847 och 1853 trätt i kraft så förlorade statarfrågan för åtskillig tid framåt sin aktualitet på riksdagsplanet.[12]

Vid mitten av århundradet ökade även kritiken mot brännvinsbruket i styrka och växte så småningom ut till en folkrörelse. För en tidig agitator som M. Huss framstod det som självklart att fattigdomen i landet ännu på 1850-talet befann sig på frammarsch. En bidragande orsak till denna olyckliga utveckling såg visserligen Huss i den tilltagande oseden bland större jordägare att ersätta sina landbönder och torpare med statare. Huvudorsaken till det ökande eländet var i Huss' ögon likväl det brännvinsflöde, som alldeles hotade att dränka det lilla välstånd som till äventyrs kunde finnas kvar hos allmogen. Målande skildrar Huss missbrukets följder, hur arbetarna på landet gradvis förlorar arbetslust, uthållighet och krafter, hur familjelivet faller sönder, hur barnen vanvårdas, förslöas och går en tidig död till mötes "och samhället kan ej beklaga deras bortgång, utan måste tvärtom lyckönska sig att hava blivit kvitt ett yngel, som förr eller senare eljest skulle ha blivit det till en börda." [13]

År 1858 tillsattes på riksdagens begäran en kommitté med uppgift att bl.a. utreda den ekonomiska utvecklingen i landet alltsedan början av 1830-talet. Kommittén kom i sitt huvudbetänkande att, efter att ha redogjort för förhållandena inom en mängd näringsgrenar, sammanfatta sina slutsatser på följande sätt:

> Då, vid en återblick på denna utredning av själva sakförhållandena, det visar sig att landet, under det fjärdedels sekel utredningen omfattar, befunnit sig uti ett fortgående ekonomiskt framåtskridande vida utöver proportionen av folkmängdens tillväxt, och då framstegen därvid uppenbara sig, icke såsom övergående eller endast tidtals återkommande utan såsom i ganska jämn utveckling stadda och ständiga, --- ligga uti allt detta så klara bevis på ett ökat nationalvälstånd, att de väl icke ur någon synpunkt kunna förnekas ... [14]

Denna ljusa bild av utvecklingen under årtiondena före 1860 kunde kommittén underbygga bl.a. genom hänvisning till infordrade yttranden från hushållningssällskap och sockenkommitterade om jordbruksbefolkningens levnadsvillkor. I dessa hade nämligen nästan genomgående intygats att levnadsstandarden under de senaste decennierna höjts, förbättringar som sades uppgå till mellan 20 och 50 procent.

Denna liberalistiska "blomstermålning" av perioden 1830-1860 kan sägas utgöra en parallell till den skildring av landets ekonomiska utveckling under följande årtionden som återfinnes i det betänkande som avgavs 1887 av "kommittén för avgivande av förslag till åtgärder i syfte att upphjälpa den ekonomiska ställningen i landet." På ungefär samma sätt som 1858 års finanskommitté gick man här igenom näringsgren efter näringsgren, varefter kommitténs majoritet drog följande slutsatser av statistikens vittnesbörd och enkäternas svar:

> Sträcker man blicken något längre och skådar tillbaka på den ståndpunkt, vilken vårt land och dess näringar intogo för 30 å 40 år sedan samt därmed jämför deras nuvarande ställning, visa sig nästan alla dess ekonomiska förhållanden hava under den mellanliggande, jämförelsevis korta tiden undergått den mest genomgripande förändring samt nått en storartad utveckling, till vilken, under lika tidrymd, varken vår egen eller knappt något annat europeiskt lands historia har något motstycke att uppvisa.[15]

Det behöver knappast särskilt framhållas att inget av de båda senast anförda kommittéyttrandena kom att få stå oemotsagt. Det skulle emellertid föra för långt att följa dessa ekonomisk-politiska diskussioner om välståndsutvecklingens riktning. Yttrandena har för oss blott den funktionen att de visar att det ingalunda fanns någon enig opinion i fattigdomsfrågan under 1800-talet. För vissa politiker och författare var det uppenbart att årtiondena kring 1800-talets mitt var en tid av ökande elände på den svenska landsbygden, för andra var det lika tydligt att landet befann sig i snabb ekonomisk tillväxt, där vissa grupper visserligen tidvis kunde släpa efter men ändå undan för undan fick det allt bättre.

B. FORSKNINGSDEBATT

Inom forskningen har det lika litet som i den samtida debatten gått att uppnå enighet om den riktning i vilken fattigdomen utvecklades under 1800-talet. Grundläggande för vår uppfattning om läget på den svenska landsbygden under detta århundrade är en rad arbeten av Nils Wohlin, alla tillkomna med några få års mellanrum och de flesta som bilagor till Emigrationsutredningens betänkande.[16] Till tiden kom därför dessa arbeten att nära sammanfalla med makarna Hammonds bok "The village labourer", som utkom 1911 och lämnade en skakande skildring av den engelska landsbygdsbefolkningens proletarisering under industrialismens första århundrade. Men Wohlins arbeten tillkom under prägel av de starka nationalromantiska strömningar som drog fram över vårt land efter sekelskiftet. Det osunda livet i städer och fabriker ställdes hos företrädarna för denna samhällsåskådning ofta i effektfull kontrast till det friska, naturliga liv den oberoende bonden kunde leva. Frapperande ofta uppehöll man sig i dessa utläggningar vid den självägande bondens rent fysiska företräden framför industrins och landsbygdens lösa befolkning. Dessa strömningar hade givetvis en stark politisk färgning. Man såg i konservativa kretsar en klass av besuttna bönder som en garanti mot att arbetare i städer och på landsbygd skulle kunna påverka samhällsutvecklingen i revolutionär riktning.[17]

Detta förhärligande av den besuttne bonden möter man hos Wohlin gång på gång. Den obestridliga tillväxt av landsbygdens underklasser som utmärkte tiden före 1860 innebar för Wohlin en proletarisering och en utveckling som han på det högsta beklagade och fördömde i ordalag, som knappast var mildare än dem vi möter i 1830-talets enkätmaterial. Men han fann att inte heller bönderna under århundradets första hälft helt kunde undgå att dras med i denna negativa utveckling. De splittrades under befolkningsökningens tryck och detta ledde till att ägare och brukare av långt kluvna hemman "i likhet med torpare och backstugusittare levde ... i torftiga, understundom i eländiga förhållanden, i dåliga bostäder, med för knappt tillmätt och ofta olämplig kost. För sin existens var de ovillkorligen beroende av binäringar och biförtjänster." [18]

För Wohlin, med sin närmast "götiska" uppfattning om det ideala bondesamhället, tedde sig ett ökat beroende av binäringar obestridligen som en form av proletarisering. Denna landsbygdens pauperisering hade ytter-

ligare påskyndats av de allt mer svällande skikt av jord- och egendomslösa arbetare, som bosatta i backstugor eller inhysta i andras hus, snarast utgjorde "en fara för grannskapet". [19]

Genom sina omfattande forskningar i 1800-talets agrara och sociala historia nådde Wohlin resultat, som i många fall ännu inte efter mer än sextio år kan anses överspelade. Den bild av det under proletarisering stadda förindustriella samhället, som han med hjälp av ståndsstatistiken och många suggestiva citat manar fram, är svår att frigöra sig från. Så mycket förefaller dock klart att hans starka fördömande av jordbrukarnas biförtjänster i de fall dessa inte var "direkt av naturen anvisade" inte förtjänar att leva kvar inom forskningen. För vår tid förefaller det uppenbart att en tillväxt av icke-jordägande klasser och ett ökande beroende av kompletterande näringar på landsbygden ingalunda behöver tolkas som tecken på fortskridande pauperisering. Sociala förskjutningar kan mycket väl ske utan att fattigdomsutvecklingen påverkas. Under alla förhållanden bör vi undvika att förutsätta att ett ökat antal "beroende" personer måste leda till ett ökat antal fattiga människor. De flesta av oss nu för tiden är ju sådana "beroende" personer, över vilka Wohlins dom var så hård.

För Wohlin stod det klart att läget för landsbygdens underklasser på många håll fortfarande var bekymmersamt vid århundradets slut. De framsteg som gjorts under 1860- och 1870-talen hade överskuggats av den allvarliga depression som under 1880-talet hade dragit fram över Västeuropa och vars verkningar i vårt land tydligt omvittnades av emigrationsstatistiken. Sysselsättningsläget för landsbygdens arbetare hade försämrats i takt med att spannmålsproducenterna reducerade sina arbetsstyrkor. Efter tullskyddets införande hade dock, enligt Wohlin, de tekniska framstegen fått större möjlighet att göra sig gällande. Levnadsstandarden hade därigenom kunnat höjas och nöden och svälten för alltid kunnat förvisas till sägnernas område åtminstone i bondstugorna. [20]

Wohlins mångfasetterade bild av den ekonomiska och sociala utvecklingen på den svenska landsbygden under förra seklet kan även skymta bakom följande citat:

> Nu har det emellertid av våra undersökningar påtagligen framgått att ifrågavarande skikt av bondebefolkningen (småbönder) levde i avsevärt sämre villkor än de på sina jordbruk besuttna bönderna, att olikheten mellan dessa båda allmogegrupper i avseende å bostadsförhållanden, kosthåll och levnadssätt under loppet av 1800-talet skärptes, att den fattiga allmogen i de bygder där vi ansett obesuttenhet rådande flerstädes hade nedsjunkit i ren pauperism. [21]

Denna Wohlins tes om polariseringen på landsbygden under 1800-talet återfinner vi även hos andra forskare. Montgomery talar sålunda om de skärpta klasskillnaderna under århundradet och noterar att medan "det ekonomiska läget snarast försämrades inom en del av underklassgrupperna, och de sämst ställda av dessa grupper tenderade att få större betydelse, kunde man konstatera en ekonomisk och social uppgång för en stor del av bondebefolkningen." [22] Liksom tidigare Wohlin har Montgomery anledning att understryka den oroväckande karaktär som den sociala utvecklingen tog under 1830- och 1840-talen, varefter en avspänning inträdde under 1850-talets lopp då konjunkturerna var goda och arbetstillfällena flera. [23] Under 1800-talets första hälft hade det svenska samhället i stort misslyckats att finna en lösning på de agrarsociala problemen, även om en del av oron under 1830- och 1840-talen sammanhängde med farhågor för att den nya fattigvårdslagstiftningen skulle bli alltför betungande för socknarna i landet, framhåller Montgomery. [24]

Även G. Utterström har lagt stor vikt vid 1830- och 1840-talen, eftersom det var en tid då de stora överlevande årskullarna från årtiondet efter napoleonkrigen strömmade ut på arbetsmarknaden och skärpte de sociala svårigheterna.[25] Hos Utterström råder emellertid inga tvivel om att försörjningen för de breda lagren under 1800-talets första hälft blivit mycket jämnare, troligen orsakad av den växande potatisodlingen, som gjorde befolkningen mindre beroende av spannmålsskördens utfall.[26] Detta påstående får uppenbarligen inte tolkas så att han anser att underklassgruppernas levnadsstandard skulle ha förbättrats. Utterström framhåller nämligen att det är ovisst om 1800-talets proletärer i medelgoda år hade det sämre än det föregående århundradets backstugusittare och torpare. Han hävdar dock att den ökade brännvinsproduktionen tyder på ett avsevärt förbättrat livsmedelsläge "för det svenska folket" under 1800-talet i jämförelse med föregående århundrade.[27] Utterström tillägger dock senare:

> Det är i och för sig troligt att en förbättring av livsmedelsstandarden först kan ha gjort sig märkbar på 1850-talet. Den starka folkökningen och ansvällningen av de arbetsföra åldersklasserna under de närmast föregående årtiondena, då konjunkturerna därtill långa tider var tryckta, kan nämligen väntas ha lett till en växande undersysselsättning och en nedpressning av livsmedelsstandarden för de fattigaste samhällsklasserna till en alltmer ensidig diet av potatis, det billigaste livsmedlet. När konjunkturerna förbättrades och sysselsättningen ökades på 1840- och särskilt 1850-talet — ej blott inom jordbruket utan även inom andra näringar — måste först den ofullständigt sysselsatta arbetskraften sugas in i produktionen, innan en mera betydande förbättring av de lägsta samhällsklassernas villkor kunde komma till stånd.[28]

Denna tes kan Utterström ytterligare underbygga med hjälp av markegångstaxorna för ett antal län som visar att dagsverkarnas reallöner från 1830-talet till 1850-talets mitt försämrades, en tid då sysselsättningen inte kunde följa underklassernas ansvällning. Först efter denna periods slut ändrades läget markant till det bättre.[29]

Till mera systematisk användning kommer markegångstaxorna hos L. Jörberg, som därigenom kunnat följa daglönarnas reallöneförändringar från 1730-talet till första världskriget. Han fann att lantarbetarnas reallöner från 1820-talet befann sig i sjunkande och vände uppåt igen först vid mitten av 1850-talet. Den "pauperisering" som han därmed kan belägga var dock långt ifrån lika kraftig som den som framträdde under slutet av 1700-talet.[30]

Jörberg kunde dock notera stora regionala skillnader i löneutveckling under årtiondena före 1850. Sålunda steg reallönerna i västra Mellansverige, mest i Älvsborgs län och i Göteborgs och Bohus län med 13 respektive 8 % mellan 1825 och 1855. Under samma tid sjönk reallönerna i Mälardalen med omkring 10 procent. För riket som helhet noterades ännu större differenser, i Malmöhus län en 25-procentig minskning och i Västerbotten en 22-procentig ökning.[31]

Jörberg har emellertid i motsats till Utterström även följt löneväxlingarna under senare delen av 1800-talet. Liksom tidigare forskare som sökt kartlägga löneutvecklingen för olika arbetargrupper för denna tidsperiod finner han att reallönerna för dagsverkarna stadigt förbättrades. Tillväxttakten kunde vara något skiftande mellan olika år och även mellan olika län men överallt låg den reella lönenivån betydligt högre vid sekelskiftet än den gjort några årtionden tidigare.[32] Stödjande belägg om det stigande välståndet kan Jörberg hämta från de nationalinkomstberäkningar som tidigare gjorts och som sträcker sig tillbaka till 1860-talets början.[33]

Som framgick av kapitel V tidigare hyser Jörn Svensson en helt annan uppfattning om utvecklingen under 1880-talet. För honom är årtiondet inte en period med stegrade reallöner utan en tid då emigrationen blev räddningen för ett samhälle präglat av befolkningsöverskott och sociala svårigheter.[34]

C. FATTIGDOMENS UTVECKLING 1825–1900. EN ÖVERSIKT

Fattigdom och välstånd är inga entydiga begrepp. Det märker man inte minst när man tar del av utsagor om den sociala och ekonomiska utvecklingen under 1800-talet vare sig dessa uttalanden härrör från den samtida debatten eller den nutida vetenskapliga diskussionen. Man kan såsom Wohlin lägga tyngdpunkten på de agrara underklassernas snabba tillväxt under århundradet och därav sluta sig till en tilltagande pauperism på den svenska landsbygden under årtiondena före 1860. Man kan å andra sidan mera lägga tonvikten vid levnadsstandardens förändringar och utifrån denna utgångspunkt uttala sig, antingen i allmänna ordalag om "det svenska folkets" försörjningsläge eller om vissa yrkesgruppers reallöneförändringar. Av rent källmässiga skäl har det varit lättast att bestämma välståndsutvecklingen för dagsverkarna, under de tysta förutsättningarna att sysselsättningsläget för denna grupp varit konstant över tiden, och att ersättningen utgått i kontanter för vilka dagsverkarna sedan köpt livsmedel åt sig och sin familj till marknadspriser — båda förutsättningarna säkerligen många gånger långt ifrån verkligheten. Men även demografiska faktorer har dragits in i diskussionen. Framför allt har de stora åldersklasserna, som under 1830- och 1840-talen dök upp på arbetsmarknaden, ansetts försvåra sysselsättningsläget och välståndsutvecklingen i landet vid 1800-talets mitt.

Reallöneberäkningarna har också kommit att bilda basen för uttalanden om det ekonomiska lägets förändringar under senare delen av århundradet, beräkningar som på en högre nivå tjänstgjort som grund för nationalinkomstkalkyler som kunnat visa den ekonomiska tillväxten i landet. Ur vår synpunkt är dock ett sådant förfarande inte invändningsfritt. Reallöner kan av naturliga skäl bara räknas fram för sådana grupper som verkligen haft sysselsättning och följaktligen även sin försörjning. Om hur livet tedde sig för dem som saknade regelbundet arbete kan reallöneberäkninar, hur noggrant de än är avvägda, inte lämna besked. Inte heller nationalinkomstens utveckling säger särskilt mycket om välståndets utveckling och ingenting om detta välstånds fördelning. Inte minst efterkrigstidens erfarenheter bör ha lärt oss att med viss skepsis betrakta dessa aggregerade storheters förmåga att uttrycka levnadsvillkorens förändringar. I ett samhälle där det gamla självhushållet undan för undan bryts ned och ersätts av ett system där människorna sinsemellan byter varor och tjänster till marknadspriser kommer efter hand en allt större del av den forna egenproduktionen att bli föremål för prissättning varigenom nationalinkomsten höjs. Synpunkten har framförts av företrädare för våra dagars u-länder men den är lika beaktansvärd för det svenska 1800-talssamhälle som varit föremål för denna undersökning.

Till dessa olika sätt att betrakta fattigdom och välstånd lägger vi i denna studie ytterligare ett. Vi har valt att definiera fattigdom som oförmåga att betala skatt. Även bakom denna metod har legat ett outtalat antagande. Vi har nämligen förutsatt att samhället verkligen sökt bli delaktigt av det produktionsöverskott, som blivit kvar sedan individernas livsnödvändiga basbehov av mat och kläder blivit täckta. I det föregående har vi gjort så gott vi kunnat för att visa att samhällsapparaten fungerat på

detta sätt och att de människor som slapp beskattning därför med berättigande kunnat betraktas som fattiga.

Vilka resultat har vi därvid nått och hur väl överensstämmer dessa resultat med tidigare forskning? En översikt av den utvecklingsbild vår studie avkastat återfinns i tabell 37. Det kan vara skäl att i redovisningen dra en gräns vid år 1860 och beröra fattigdomens förändringar före och efter denna tidpunkt i skilda avsnitt. Det hänger inte enbart samman med att andra forskare här valt att dra en gränslinje mellan det förindustriella och det industriella Sverige eller med att den sociala utvecklingen vid ungefär denna tid slog in på nya banor genom att underklassgrupperna på landsbygden upphörde att växa lika snabbt som tidigare. Av rent forskningsekonomiska skäl har vi nämligen tvingats att för århundradets senare årtionden föra fram vår undersökning på en geografiskt smalare front än tidigare.

Var perioden före 1860 en tid av stadigt fortgående framåtskridande som 1858 års finanskommitté sökt göra gällande, eller var den en proletariseringens tid då allt flera sögs ned till en eländets tillvaro, som andra ville göra troligt? Ökade fattigdomen mest i områden där underklassernas tillväxt var störst och hemmansklyvningen längst gången? Ökade fattigdomen mest där befolkningstillväxten var snabbast och näringsutrymmet utsatt för de hårdaste påfrestningarna?

I Västsverige var befolkningsökningen vid denna tid betydligt kraftigare än i de östsvenska län som ingått i undersökningen. Jordbrukets underklasser hade uppvisat den snabbaste tillväxten i väster, där hemmansklyvningar och torpupplåtelser dessutom var betydligt flera än i mälarområdet, där storjordbruket dominerade.

Vid våra fattigdomsmätningar fann vi att antalet fattiga stundom ökade betydligt i de västsvenska länen under årtiondena före 1860. Särskilt i samband med missväxterna under 1820- och 1830-talet steg antalet fattiga enligt beskattningslängdernas vittnesbörd. Även under första hälften av 1850-talet skedde en betydande tillväxt. Om man emellertid ser till hela perioden 1825-1860 konstaterar man att fattigdomen i de västra provinserna relativt sett befann sig på reträtt. I Skaraborgs län minskade sålunda de fattigas andel av den vuxna befolkningen med 0,1 % per år, en siffra som var ännu högre för Göteborgs och Bohus läns del. Slutsatsen tvingar sig fram att denna del av landet trots den snabba befolkningsökningen likväl var i stånd att bereda sysselsättning och försörjning åt en större del av sitt folk än vid periodens början och att man trots de agrara underklassernas tillväxt lyckades assimilera en kraftigt växande befolkning och bredda näringsutrymmet med minskande fattigdom som följd.

Huruvida själva befolkningspressen haft en välgörande inverkan på välståndet i denna del av landet är omöjligt att avgöra. Det kan mycket väl tänkas att en svagare tillväxt av folkmängden skulle ha berett invånarna ännu större fördelar. Den enda säkra slutsatsen som man av tabell 37 vågar dra är att folkökningen inte hindrat välståndet. Samtidigt får vi inte glömma bort att fattigdomens utgångsnivå i denna del av landet var hög. Framför allt Göteborgs och Bohus län hade efter det stora sillfiskets slut i början av 1800-talet genomgått en smärtsam omställningsprocess. Med tanke på det elände som präglade denna provins under 1810-talet är det därför inte förvånande att fattigdomsnivån så småningom drog sig nedåt.

Tabell 37. Årliga förändringar av andelen fattiga i Mellansverige 1825-1899. Procentuella genomsnitt för perioder av olika längd

Period	B	C	D	U	O:1	O:2	R	S
1825-30	- 1,5	+ 1,1	+ 0,1	- 1,4	+ 2,4	+ 2,5	+ 2,1	
1830-35	- 1,3	+ 0,5	- 1,0	- 1,8	- 4,1	- 2,7	- 2,2	
1835-40	+ 0,2	+ 0,2	+ 0,1	+ 1,9	+ 0,1	+ 0,1	+ 1,7	
1840-45	+ 3,3	+ 3,1	+ 0,8	+ 1,2	- 1,3	- 2,1	+ 0,2	
1845-50	+ 0,2	- 2,1	+ 0,6	- 1,2	+ 0,2	+ 0,2	- 1,5	
1850-55	+ 1,1	+ 1,8	+ 0,4	+ 0,1	- 0,3	+ 0,2	+ 0,9	
1855-60	- 0,6	- 1,4	- 0,8	- 3,7	- 0,3	+ 0,4	- 1,6	
1825-60	+ 0,2	+ 0,5	± 0,0	- 0,7	- 0,5	- 0,2	- 0,1	
1860-65	(± 0)	(± 0)	(± 0)	(± 0)	(± 0)	(± 0)	(± 0)	(± 0)
1865-70	+ 2,3	+ 2,5	+ 1,7	+ 1,7		+ 2,4	+ 4,9	+ 5,9
1870-75		- 3,4	- 3,2			- 2,9		- 4,9
1875-80		- 0,2	- 0,5			+ 1,6		+ 2,0
1880-85		- 0,2	- 0,2			- 0,2		+ 0,4
1885-90		- 0,3	- 0,3			+ 0,2		- 0,4
1890-95		- 1,5	- 0,5			- 1,7		- 1,6
1895-99		- 0,9	- 1,1			- 0,9		- 1,2
1865-99		- 0,6	- 0,6			- 0,2		+ 0,0
1870-99		- 1,1	- 1,0			- 0,7		- 0,9
1875-95		- 0,5	- 0,4			- 0,0		+ 0,1
1825-99		- 0,1	- 0,3			- 0,2		

Källor: Länsräkenskaper. RA.

Anm.: B = Stockholms län
C = Uppsala län
D = Södermanlands län
U = Västmanlands län exkl. Väsby o Bergslags fg.
O:1 = Göteborgs o Bohus län
O:2 = Göteborgs o Bohus län exkl. Göteborgs fögderi
R = Skaraborgs län
S = Värmlands län
Andelen fattiga förutsätts oförändrad 1860-65.

I de östligare länen av Mellansverige var utvecklingen den motsatta. Efter 1820-talskrisen sjönk visserligen fattigdomen i Stockholms och Västmanlands län betydligt, men framför allt första hälften av 1840-talet och de första åren på 1850-talet skulle i denna del av landet leda till en så kraftig ökning av antalet fattiga att perioden 1825-1860 som helhet skulle framstå som en tid av pauperisering. I två av de östligaste länen stegrades fattigdomen med 0,5-0,2 % per år, under det att Västmanlands län genom en utomordentlig kraftig nedskärning av antalet fattiga under periodens allra sista år lyckades vända fattigdomstrenden i positiv riktning. Delvis kan det för Västmanlands läns del förklaras med att området i jämförelse med Stockholms och Uppsala län kom lindrigt undan 1840-talets missväxter, men uteslutas kan inte att länet hade expansionsmöjligheter genom järn- och skogshanteringen som övriga mälarlän saknade. För Östsverige som helhet synes sålunda årtiondena före 1860 ha varit en bekymrens tid och samtidens tal om pauperisering och proletarisering inte varit helt utan

grund. Liksom andra forskare påpekat medförde tiden 1835-1855 uppenbara svårigheter för befolkningen att vinna sysselsättning och försörjning. Det märkliga är dock att svårigheterna tydligen inte hårdast drabbade områden med den snabbaste befolkningsökningen utan det centrala Mellansveriges jordbruksbygder, där ökningen i folkmängd var tämligen måttlig.

Att Östsverige under dessa år upplevde en ogynnsam ekonomisk period kan styrkas av de reallöneberäkningar som Jörberg publicerat. Han har visat att dagsverkarnas inkomster i de södra och västra delarna av landet utvecklades långt gynnsammare än i länen runt Mälaren.[35] Även Utterström har fäst uppmärksamheten på att dagsverkarnas inkomster i de västra länen runt Göteborg steg mera än på andra håll, ett förhållande som han sätter i samband med utrikeshandelns och trävaruindustrins uppblomstring.[36]

Våra slutsatser om den divergerande välståndsutvecklingen mellan de östsvenska och de västsvenska länen sammanfaller nära med de resultat som S. Martinius kommit till vid sina undersökningar av produktivitetsutvecklingen inom jordbruket i skilda regioner. Han har kunnat klarlägga att ökningarna från 1830-talets början till år 1860 var kraftigast i landets södra och västra områden, under det att tillväxten i mälarlänen låg på en betydligt lägre nivå. Han kopplar samman den höga produktivitets- och befolkningsökningen i söder och väster med den växande exportmarknaden för spannmål, framförallt då av havre. Men det fanns även en ökande utländsk efterfrågan på trävaror av olika slag, behov som vid denna tid fylldes genom väst- och sydsvensk export.[37]

Martinius behandlar emellertid inte endast de regionala skillnader som fanns i fråga om produktivitetsförändringar. Han har även undersökt kapitalintensiteten inom jordbruket på skilda håll. Här finner han att intensitetsnivån i Mälardalen vid undersökningsperiodens början var långt högre än i de västra länen. En delförklaring till den måttliga produktivitetstillväxt som jordbruket i mälarlänen kunnat uppvisa under årtiondena före 1860 skulle enligt Martinius sålunda kunna vara att den agrikulturella, tekniska nivån där redan från början var så hög att expansionsmöjligheterna var mera begränsade än i andra län. Skogen var redan knapp i dessa jordbruksbygder och nyodlingsmöjligheterna mera begränsade eller redan tillvaratagna.[38]

Martinius' resultat kan som synes väl kopplas till våra egna. Vi har kunnat konstatera att fattigdomen minskat kraftigast i de västra länen. Samtidigt har vi sett att fattigdomsnivån där genomgående låg betydligt högre än i trakterna runt Mälaren. Trots att sålunda de fattigas andel av den vuxna befolkningen i Göteborgs och Bohus län och i Skaraborgs län trendmässigt minskade kom nivåerna att ännu 1860 ligga betydligt högre än i det östsvenska området. Resultatet av fattigdomens utveckling i öst och väst blev likväl att klyftan mellan de låga nivåerna i mälarlänen och de från början mycket höga nivåerna i de västsvenska länen minskade.

Av tabell 37 framgår att denna nivellering avbröts under senare delen av århundradet. Genom att Östsverige jämförelsevis lindrigt slapp undan 1860-talets missväxter och inte allvarligt störtdes av jordbruksdepressionen under 1880-talet kunde en utveckling för denna region inledas som var avsevärt fördelaktigare än den som präglade de båda län i västra delen av landet som ingått i undersökningen.

Hur förändrades då fattigdomen på lång sikt? Vi ser av tabell 37 att det finns ett mycket tunt underlag för sådana uttalanden. Endast tre områden i Mellansverige, två i de östra och ett i de västra delarna av landet, har kunnat följas under hela perioden 1825-1899. Det finns därför ingen anledning att med någon större självsäkerhet yttra sig om fattigdomens

utveckling på den svenska landsbygden under 1800-talet. Att döma av vårt bräckliga underlag minskade fattigdomen i Mellansverige med i genomsnitt 0,1-0,3 % per år under undersökningsperioden. En försiktig slutsats blir därför att 1800-talets Sverige tämligen väl lyckades anpassa sig till de svårigheter en snabb befolkningsökning medförde.

Denna anpassningsprocess nödvändiggjorde förändringar på vitt skilda samhällsområden, förändringar som säkert av många upplevdes som försämringar. Sedd på litet längre sikt innebar emellertid befolkningsökningen under 1800-talet att förutsättningarna skapades för ett Industrisverige att växa ut till våra dagars välfärdssamhälle, där fattigdomen inte är utrotad men inte heller förträngd, ett samhälle som är rikt nog att erkänna sin fattigdom.

Det finns emellertid anledning att betona att denna undersökning av fattigdomens utveckling på många sätt är preliminär. Området som studien berört har geografiskt varit tämligen begränsat. Det är inte uteslutet att om utvecklingen i städerna kunnat följas en något annorlunda bild av fattigdomen framkommit. Dessutom har valet av undersökningsnivå resulterat i att kontakterna med individerna och deras växlande öden till stor del förlorats. De fattiga har här framträtt som en enda stor, grå massa, där enskilda ansikten aldrig kunnat urskiljas. De är ändå individerna som är den ekonomisk-historiska forskningens värdigaste studieobjekt. Det är därför med tillfredsställelse vi kan notera att denna undersökning, som åtminstone till en del varit av material- och metodinventerande karaktär, kommer att följas upp av andra som både breddar och fördjupar forskningsramen kring 1800-talets fattigdom, den fattigdom vars konturer vi ännu bara börjat skönja.

Rural Poverty in Sweden during the Nineteenth Century

Summary

According to the highly unreliable calculations that are available to us, it seems that Europe's population increased twofold over the course of the nineteenth century. Growth varied from one area of the continent to another, but Sweden seems to present a rate of growth typical for that of Europe as a whole.

Many non-Swedish demographers and economic historians who have studied population development in the eighteenth and nineteenth centuries have had to base their conclusions on relatively weak source materials. This is not, however, the case for Sweden, where it is possible to follow the year to year changes in demographic factors as far back as the middle of the eighteenth century. Therefore, it should be less difficult in Sweden than elsewhere to judge the tenability of demographic-economic theories in relation to "reality".

Chapter I, "The Problems of Population Growth", deals briefly with some theories concerning the positive or negative effects of population growth on a country's prosperity. While research on conditions in Sweden is facilitated by the availability of statistical material that enables us to follow population growth very accurately, the other source materials at hand are by no means of the same high quality. Of the Malthusian model's two variables, then, we have a relatively good grasp of the size of the population, but we know considerably less about the second variable, i.e., the means of subsistence, no matter how we choose to define that concept.

That Sweden experienced a rapid increase in population, especially during the decades after 1820, is a well-established fact. The question that we have to deal with here is what effect this increase had on prosperity. Did population growth lead to increased poverty or was the increase in population an indication that the country's ability to provide for its inhabitants had improved?

The present dissertation has been written as part of a research project being conducted at the University of Stockholm's Department of Economic History under the direction of Professor Rolf Adamson. This project is studying how Swedish society, which was markedly agrarian throughout the eighteenth and most of the nineteenth centuries, responded to the press of a rapidly increasing population, and how it was altered and restructured in the process. This study is of central importance to the extent that we are trying to form an overall judgement as to how successful this adaptation was and how well the constantly increasing population, with its demands for a tolerable livelihood, was assimilated.

The principal means available for investigating the spread of poverty and its fluctuations in Sweden during the nineteenth century are discussed in Chapter II, "What is Poverty?". Since poverty is a form of living standard, both systems for evaluating the motley collection of goods and services which together constitute a standard of living are presented and discussed here, first the method of evaluation on the basis of market prices and, secondly, the efforts made since World War II to expand the concept of prosperity beyond the limits imposed by the use of market prices by dividing human consumption into a number of components, each measured by a series of indicators.

Thereafter follows an overview of the attempts made to establish a definition of poverty by means of one or the other of the methods described

above, which overview stresses that the "money method" is simple to use, but has an insufficient register, and that the "component method" is comprehensive, but impractical. In an investigation such as this one, which concentrates on the living conditions of the most poverty-stricken rather than attempting to portray the living standards of different social strata, we are justified in limiting ourselves to the food component.

Various possibilities for charting the food supply at different levels of investigation are discussed in Chapter II, Section D. Because of the nature of the sources, we can get a rough idea of food standard only for some small occupational groups. Although certain production figures are available in the official statistics on grain harvests, they must be considered useless for our purposes. For the period prior to 1865, we only have average figures for five-year periods for each county, and even though we have annual figures on the harvests for smaller geographical entities after 1865, they are of little use to us, since we are not able to reconstruct anything but an approximation of average consumption. The uncertainty of all calculations concerning consumption per capita is, of course, increased by the fact that we know almost nothing about the regional grain trade.

However, the food supply is of such fundamental importance for all investigations dealing with poverty that we have attempted to determine it by indirect means. It is not possible to determine the size of the food supply, but we have tried to follow its fluctuations by means of the crop reports which county governors were required to file three times a year. These reports, which contain a general estimate of the size of the year's harvest, as well as information on the relationship between seed sown and crop yielded for some ten crops, at least indicate when and where a crop failed for the year or, alternatively, when a crop yield was especially good. These crop reports are very important, since the success or failure of the year's crop often determined the level of employment for the poor, landless boarders and lodgers, both of which categories supported themselves by taking temporary work on the farms in the neighborhood. The price of grain, too, can sometimes help us to determine the fluctuations of crop yields from year to year, but great caution is necessary when attempting to determine the quality and size of a harvest on the basis of local price changes. Lennart Jörberg and others have shown that areas which we know to have had good harvests have sometimes experienced just as large price increases as areas struck by crop failures.

Because of the nature of the sources, therefore, we have only been able to follow the fluctuations of the food supply on the county level. On the other hand, the official statistics for the years 1805 to 1855 list for each parish the number of households that were unable to support themselves. These statistics have been found to be entirely unreliable. Our review of the situation leads us to conclude that we lack the sources from this period which could enable us to discern those individuals, groups and regions that had a food supply so small as to justify our speaking in terms of poverty. We have chosen, therefore, to define poverty as a condition characterized by the lack of resources with which to obtain anything beyond the bare necessities. We have used certain theories from social anthropology in formulating our definition of poverty. By defining poverty as the lack of a surplus which society can collect and use for the welfare of all (or for that of a small minority), we can determine which people contemporaties considered unable to contribute to the maintenance and activities of the social apparatus. Since that

surplus is collected in the form of taxes, our definition of poverty can be expressed in the following manner: poor is the individual who is unable to pay taxes.

Chapter III, "The Poor in Nineteenth-Century Tax Records", attempts to apply this definition to the contemporary tax system. Here the various taxes of the day are described, and it is shown that the great majority of them fell upon freeholders and tenant farmers, groups high above the level where we would expect to find the poorest members of society. At the same time, however, there was a series of personal taxes, some of which were of very old vintage and completely independent of the individual's income of wealth, i.e., largely the same for each taxpayer. Collection of these taxes was not preceded by any type of tax assessment which distributed taxes according to each citizen's ability to pay. Nonetheless, there were some small variations between the various personal taxes. In the case of the so-called personal skyddsavgift and the poll tax, there were regulations, which varied somewhat over the years, exempting certain groups from taxation. The largest of these groups was that containing people who had four or more minor children, a privilege which had evolved during the eighteenth century as one of the politicians' attempts to eliminate the "population shortage" in the kingdom. We found that the so-called kurhusavgift (a type of hospital tax) served as the tax system's "floor" for the decades prior to the 1860s. If a person paid only one tax, it was always the kurhusavgift. After 1863, however, uniform regulations were followed for all personal taxes.

It should be pointed out, however, that far from all individuals had to pay personal taxes. Those who had not reached the stipulated age for taxation were exempted, of course, as were soldiers, although this group had to pay such taxes for their wives and their grown children. But still other groups were not taxed, since all of those who were unable to work because of old age, illness or other incapacities were struck from the tax rolls. However, these regulations were revised at the beginning of the 1860s and from 1864 onwards only those who received public support or who obtained certification from the local authorities as to their poverty or illness were exempted from personal taxes.

Those incapable of working constitute one of the two groups of poor people considered in this investigation. These were the people whom the tax authorities judged unable to pay taxes right from the start. They were not asked to pay any taxes, and they are referred to throughout this study as the "exempted". This term does not include soldiers and minors.

The other group of poor people considered here consists of those who were expected to pay their taxes as usual, but who proved unable to do so when taxes were collected. In such cases, the tax collectors were required to visit the delinquent and to investigate whether his possessions could be seized in lieu of payment. If the person in question had no more than what was absolutely necessary for the support of his family, his taxes had to be cancelled. The parish meeting was then required to certify that the tax debtor was destitute and that he had no regular employer who could be charged with seeing to it that the taxes were paid.

Our poor population, therefore, consists of those who were exempted from taxation and those whose taxes were cancelled. For the first group there are easily processed parish and tax district summaries in the county records, so that we can follow the annual fluctuations in the number "exempted" at the parish, tax district and county levels very easily. It is somewhat more difficult to study the fluctuations in the number whose taxes were cancelled, since the lists over cancelled taxes record the amount which remained uncollected, rather than the number of tax

delinquents. Up until 1873, it is relatively easy to determine the number of individuals whose taxes were cancelled, since the kurhusavgift was uniform for each taxpayer in each district.

Chapter III contains a relatively thorough description of the Swedish tax machinery's operational methods. Above all, however, it is important to remember that the poor of whom we are speaking in this investigation consist of two clearly separate groups. One of these, the "exempted", consists of people whom the tax authorities considered free from the obligation of paying taxes; the other, those whose taxes were cancelled, consists of people who were evidently unable to pay. It should be added that our method of measuring poverty on different levels is such that when we speak of the poor and of fluctuations in their number we are referring exclusively to adults. In principle, of course, there is nothing to prevent one from taking a head count of the children of the poor at the lowest level of investigation with the help of poll tax records.

The method of measuring poverty described in the previous section is tested in Chapter IV, "Fluctuations in Central Sweden's Poverty and Food Supply, 1825-1860". It has been our constant aim to find extreme situations where poverty can be expected to have undergone great changes in one direction or the other. The idea of doing this has been that the method's strength or weakness would be more readily determined in such cases. Therefore, we have tried to follow fluctuations in poverty during periods of crop failures and other difficulties affecting subsistence in order to see how responsive the Swedish tax system was to a declining food supply.

In Section B, Gothenburg and Bohus County on the West coast serves as a demonstrative example of how our method of measurement can be applied at different levels of investigation. Thus, we have tried to determine where in the county poverty increased most after the crop failures of 1830 and in which parishes the proportion of poor people was the greatest, which two things are not at all one and the same.

The food supply fluctuations in the area have been reconstructed primarily on the basis of the county governor's reports on crop conditions. These fluctuations are illustrated further somewhat later on in this study with the help of information on the size and direction of the national government's aid to the provinces hit by the crop failures.

Our investigation of which areas were hit hardest by the crop failures of 1830 is summarized in Table 13. After having gone down through the various levels of investigation step by step, we finally stood face to face with a couple of sub-parishes in the county's skerry-studied coastal region. Here poverty was some 30 % higher at the beginning of the 1830s that it had been at the end of the previous decade. There is an abundance of other evidence as to this area's miserable conditions. Table 14 shows that even under normal conditions this area had a much higher proportion of poor people than did its neighboring parishes. For the year 1828, some 55 % of the people in the area fell within our definition of poverty, while just three years later the figure for the same area had risen to over 80 %. This increase is not explained exclusively by the crop failures — these had merely added to the difficulties which the people in the coastal region had experienced during the late 1820s when fishing conditions, upon which many relied for their principal livelihood, turned extremely poor.

Certain demographic phenomena also bear witness to the misery in the county during these years. As is shown in Table 12, births fell sharply in 1830 and 1831. Likewise, the number of deaths rose in a way that demonstrates that far from everyone succeeded in coping with the privation

that these years brought with them. But the traces left by epidemics in the demographic records is even more noticeable in this table. Cholera hit the county in 1834, and the number of deaths per year in the areas of the county adjacent to the City of Gothenburg rose so sharply that it completely overshadowed even the number recorded during the hunger years around 1830.

Diagram 1 shows clearly that it was not only Gothenburg and Bohus County that was hard hit by the crop failures. This diagram illustrates the fluctuation in the proportion of poor people among the adult population in seven counties in Central Sweden. Especially those figures for the eastern part of the country indicate that people recovered rapidly from the agricultural crisis of the early 1820s. In 1826 a serious crop failure hit Skaraborg and Älvsborg Counties, which represent the western half of Central Sweden in this chapter. The crop failures of 1830 increased poverty even more in West Sweden. Since the harvest in the counties surrounding Stockholm were good that year, it is not surprising that the proportion of poor people either remained constant or fell in this region.

Table 16 shows the percentage of the population that was poor in the counties of Central Sweden during the period 1826-1836. Stockholm County's 13 % was by far the lowest figure of all from 1831 onwards, while the West Swedish counties were almost always poorer than the areas in eastern Sweden. Table 17 shows that there could be great variations within individual counties.

In Section D of Chapter IV, attention is focused on the eastern parts of the country during the years 1836-1860. In comparison with the western counties, this region experienced only moderate population growth (see Table 18), but in the mid-1840s it was hit by several poor harvests, as well as by some catastrophic ones. As in the previous sections of the book, the food supply's fluctuations have been determined on the basis of the county governors' crop reports, which have been checked against the national government's relief shipment records. The new factor in this section is that printed statistics on the cases of seizure in lieu of taxes handled by the county governments have been evaluated and presented in Diagram 2. This diagram can be studied in connection with Diagram 3, which shows the fluctuations in poverty as they appear in the tax records. We find that the percentage of poor people in the population rose considerably in the western counties towards the end of the 1830s, while developments during the 1840s were apparently calmer. In the mid-1840s, however, poverty increased in the eastern sections of the country in a manner which tempts one to say that Sweden, too, experienced the "starving forties". This crisis seems to have eased somewhat towards the end of the decade. The first half of the 1850s saw poverty increase considerably everywhere. This can be explained by the potato epidemic and by the crop failures of 1851 and 1853, but it is clear that the situation was made worse by the fact that the population was increasing most rapidly at this point. The Crimean War brought Sweden some boom years, as grain exports to England increased and credit was readily available, thus facilitating the cultivation of new lands. There must have been more jobs available, and thus it would seem natural that poverty would decline in the kingdom during the latter part of the decade. Gothenburg and Bohus County, however, experienced a whole series of rather poor harvests, and it is not improbable that this part of the country felt the effects of the commercial crisis of 1857, although that crisis does not seem to have affected other parts of the country very much.

The level of poverty in the ten countries studied once every fifth year from 1836 to 1861 is presented in Table 20.

Chapter IV closes with an attempt to summarize the importance of the size of the harvest for the poor population. First dealt with is the question of how the crop yield can have affected the employment situation of those who were dependent on the availability of work on manors and farms. In addition, the possibilities for employers to adjust their work force to current needs are reviewed briefly. The crop yield's importance for the poor is then tested more precisely in an attempt to determine to what extent the variations in poverty can be traced back to fluctuations in the food supply, i.e., the harvests, and to what extent they may be explained in some other manner. Here we used a stepwise multiple regression analysis with the proportion of the poor among the adult population and the percentage change in that proportion as dependent variables. The independent variables consisted of the seed production ratios and prices for rye and oats, as well as the daily wage for male workers. In light of the tax system's relative inertia, it was hoped that the independent variables might even "explain" the two following years.

With the proportion of poor as the dependent variable, the complete model, i.e., with all variables included, had an R^2 of 0.7075. Since already the fifth variable in the hierarchy had a low F-value, only the first four variables were included in the equation. These "explained" about 64 % of the fluctuations in poverty during the period. However, we strongly suspected that a spurious correlation had been established, since the rise in the cost of day laborers followed a trend nearly as pronounced as that followed by the decline of poverty during the period. Therefore, the model was revised by removing the poverty trend. Together, the five first variables included then "explained" some 60 % of the fluctuations in poverty which we had recorded for this county. The result of the work with this model was not such as to justify processing the figures for all the counties. This negative result is probably explained by the fact that the tax system was not flexible enough to adapt rapidly to new conditions apace with the fluctuations in crop yield.

In Chapter IV, our study of the fluctuations in poverty was conducted on the county level in six areas of Central Sweden, representing two different patterns of demographic development. In Chapter V, "The Development of Prosperity during the Latter Part of the Nineteenth Century", the geographical frame of the investigation has been expanded. For the years 1864-1872, poverty has been charted in all of the counties of the kingdom. As was the case earlier, however, our attention has been concentrated exclusively on rural conditions, since the cities and towns have been saved for a separate investigation. In this chapter, too, the food supply was determined with the help of the crop reports, and here, in regard to the late 1860s, we are reminded abruptly of the extent to which man was still at the mercy of nature. Over the course of a few years, a couple of crop failures drove poverty sky high in the greater part of the country, forcing thousands of Swedes to seek their happiness — or at least their livelihood — abroad. The population now increased at a more moderate rate and many job opportunites began to open up outside of the agricultural sector, both of which factors gradually improved the country's ability to provide for its citizens.

Poverty in Sweden during the period 1864-1872 i summarized briefly in Tables 27-29. The first of these tables shows that the very first years of the period saw no sharp change in the number of poor people. In 1867, most of the country was hit by the crop failures, and the number of poor

people increased throughout the kingdom, Northern Sweden seems to have been hit the hardest in 1867, but in 1868 its harvest improved and the western and southern parts of the country seem to have suffered the most. Thereafter, however, crop yields improved and conditions gradually returned to normal with more and more people once again being included in the tax rolls and paying their taxes. These developments can be followed more closely in Table 28, which shows the fluctuations in poverty in each county. In 1869/70, the level of poverty in the two northernmost counties lay almost 30 % higher than it had just a few years earlier. Some counties in the central and southern parts of the country also experienced sharp increases during these years. On the other hand, the hard times affected the island of Gotland only slightly, and some other areas in the eastern regions of Central Sweden also escaped rather lightly. The figures for 1871 and 1872 show that the proportion of poor people was declining more or less rapidly in almost every part of the country.

Table 29 shows the level of poverty in the counties of Sweden during these years. As earlier, poverty was lower in the eastern counties, and especially in Stockholm County. The level of poverty in the northernmost counties was high above the national average, but there was also a belt of poverty in Central Sweden that stretched from Värmland over Västergötland and Småland down towards Blekinge. Without a close study of each county, it is relatively meaningless to suggest any plausible explanations for the fact that poverty was so much greater in some areas than in others. Other members of our project have taken on the task of investigating these differences and their background more closely.

Some works on the last decades of the nineteenth century have characterized the period as "the great depression". The period is noted for falling prices for both agricultural and industrial products. In recent years, Jörn Svensson and Lennart Jörberg have debated how this price decline affected Swedish agriculture. After a careful study of the sources upon which the Swedish agricultural statistics are based, Svensson demonstrated that the picture of continual cultivation of new lands presented by the official statistics can largely be explained by the fact that improved information-gathering methods gradually enabled the authorities to record the new lands which in fact had been put under cultivation some years earlier. According to Svensson, then, Swedish farmers could not have compensated their losses from the decline in prices by expanding the acreage under cultivation. He argues that the oat producers of western Sweden, who lost their competitive position on the English market, were especially hard hit. As emigration was most prevalent from just such oat-producing regions, Svensson concluded that this was the solution employed by overpopulated communities which found themselves in an acute situation of social disaster. In A History of Prices in Sweden, 1732-1914 (Part II, pp. 308-319), for example, Jörberg has criticized Svensson's theories by showing that the agricultural prices' terms of trade improved in comparison with those of industrial raw materials, that farm workers' real wages increased, that the national income rose, that, since only a small proportion of them engaged in commercial production, the price decline could by no means have hit the farmers as hard as Svensson has claimed, and that the size of the non-agricultural population was growing all the while, thus improving the market situation for that part of the population still tilling the soil.

Our investigation of the fluctuations in poverty during the last three decades of the century has been conducted with this discussion in mind. The study is limited to just four counties in Central Sweden, two of which represent East Sweden with its large commercial farms and two of which

represent West Sweden with its small subsistence farms. The emigration factor is also touched upon, since emigration from the eastern counties was inconsiderable in comparison with that from the western regions. Värmland County, especially, shows high emigration figures for the last part of the century.

Our investigation of the fluctuations in poverty in these four counties between 1872 and 1900 has had to be conducted with the help of certain constructed assumptions. Up until 1872, the number of persons whose taxes were cancelled was easily calculated from the total sum of taxes cancelled, since the size of the kurhusavgift was the same for men and women. In 1873, however, the kurhusavgift was replaced by a general health care charge, which was constructed like all other personal taxes, i.e., women were only required to pay half as much as men. From this point onwards, therefore, it is not possible to determine how many individuals lie behind the total sum of cancelled taxes. For the period 1865-1872, on the other hand, it was quite easy to calculate the number of men and the number of women whose taxes were cancelled. This part of the investigation showed that in most counties, including the four dealt with here, a relatively equal number of men and women had had their taxes cancelled. In order to be able to trace poverty to the end of the century, therefore, we assumed that this "harmonious" distribution between the sexes remained constant.

The fluctuations in poverty in the four areas investigated here are presented in Diagram 5, where the upper two series of figures deal with the western and the two lower ones with the eastern part of the country. Uppsala and Södermanland Counties demonstrate such parallel development that one must conclude that this part of the country, which was dominated by large-scale farming and commercial production, cannot by any stretch of the imagination have experienced the disastrous social situation of which Jörn Svensson has spoken. The western counties present a different picture. Our figures do not contradict the idea that the 1880s proved to be a difficult decade for these areas. But even here the trend was towards a decline in poverty during the latter part of the century. For this period, too, however, we have noted great differences within each county, both in terms of the level of poverty and in terms of changes in that level. The proportion of poor people in Värmland, for example, was 8-10 % higher in the northern and western lumbering regions than it was in the agricultural and mining districts in the southern and eastern parts of the county. When it comes to changes in the level of poverty, the parishes around the City of Gothenburg are especially interesting. As is shown in Table 30, poverty increased rapidly in the areas just outside the expanding city. At the beginning of the 1890s, the level of poverty here was 40 % higher than it had been twenty years earlier. This may be a parallel to the development which has characterized large cities and their immediate environs in present day developing countries. This result serves above all as a reminder that we need to know much more about poverty in the cities before we can draw any final conclusions about rural prosperity in Sweden during the nineteenth century.

In Chapter VI, "The Poor", we have attempted to obtain a better picture of the people who have emerged as this investigation's poor. By definition they consist of two clearly separate groups, those who were exempted from paying taxes right from the start because the tax authorities considered them unable to provide for themselves and, on the other hand, those who were expected to pay their taxes, but who could not do so.

We have not been able to conduct our study of these individuals in a manner that would enable their characteristics to emerge. This work is being done by other members of our project. Instead, we have had to limit ourselves to investigating the rules regulating personal taxation and the practices revealed in connection with audits of the records. Occupational designations were extremely important, since the tax system relied heavily upon the title under which each individual was registered. For this reason, audits often led to discussions as to whether certain groups should be taxed or not, and these discussions can shed some light on the composition of the two groups of poor people studied here. In addition, from 1863 onwards it became much clearer which individuals were able to avoid taxation, since poverty and illnes became the sole grounds for exemption. Before 1863, tax officials had continued to apply older statutes which set an age ceiling for taxation. This practice resulted in some elderly persons being exempted from taxation as soon as they turned over their farms to their children. Tax authorities considered these people unable to support themselves, although many of them were obviously able to maintain a standard of living we would hardly associate with poverty. Therefore, we feel that a certain "overreporting" of poor people occurred prior to 1863, after which date we are able to estimate the size of that "overreported" group to have been between 10 and 20 % of the total number of poor people.

It is easier to come to grips with those whose taxes were cancelled. In their case, the authorities had attempted to seize property in lieu of taxes and had cancelled the individuals' taxes only if they found that the delinquents owned no more than the basic necessities. This group's poverty seems to be well documented.

In addition to a critical review of the statistics on poor relief and the conclusions drawn from that review, this chapter includes a demonstration of both groups' relative numbers and flexibility. It turns out that those who were exempted from taxation completely dominated the poor population in the eastern counties. While the proportion of those whose taxes were cancelled rose during periods of crop failures, it seldom exceeded 15 % of the poor population and it fell even more towards the latter part of the century, as is shown in Table 31. Those whose taxes were cancelled constituted a much more significant portion of the poor population in West Sweden, accounting for between 25 and 50 % of the total. Table 32 shows that this situation characterized all of West Sweden during the 1860s. In the 1930s, Eli F. Heckscher suggested, and tried with the help of material from the years prior to 1820 to illustrate the idea, that the proportion of the population assessed to pay taxes could be used as a measure of fluctuations in prosperity. At least for the case of West Sweden, we can now reject that method as misleading, since it does not take account of the fact that a large number of those assessed to pay taxes never had the wherewithal to do so. The inevitable conclusion is that both those who were exempted from taxation and those whose taxes were cancelled must be included in any calculation concerning fluctuations in prosperity.

In Tables 33 and 34, we have been able to show that the proportion of those whose taxes were cancelled was much more flexible than was that of the "exempted". The number of "cancelleds" in Stockholm County rose by over 70 % during the crop failures of 1845, while the number of "exempted" rose shortly thereafter by just under 7 %, the sharpest rise that group experienced in the Lake Mälar region during that decade. Because their absolute number was small in this part of the country, the

"cancelleds" hardly affected the total picture of poverty. This was true for the 1860s, too, as is shown in Table 34. This table also shows the great flexibility in the number of "cancelleds" in different parts of the county. No conclusions concerning poverty's growth or decline should be made on the basis of an isolated study of just one of these two groups of poor people. A decline in the number "exempted" does not necessarily imply an increase in prosperity. Such a decline can have resulted from an increase in the number of "cancelleds", and, in like manner, a decline in the number of "cancelleds" is not always a sign that times have changed for the better. Both groups must be checked before on can draw any conclusions about any changes in prosperity in one direction or the other.

Determining the distribution of the population between the sexes is a worthy pursuit in its own right, but in this investigation it fills an even more important function. The proportion of men among the "exempted" is shown in Tables 35 and 36, the latter of which also shows the male-female breakdown in the households that had their taxes cancelled. Since the proportions between the sexes were so even in the four counties whose poverty was traced down to the end of the century, the total sum of cancelled taxes could be divided by the average sum of personal taxes for men and women, respectively, in order to obtain a rough idea of how many people each roster over cancelled taxes represents.

In the closing chapter, "The Development of Poverty, 1825-1900. A Summary", we have tried to bring together a number of the ideas which lie strewn about in the previous six chapters. Here we have been able to comment on the discussions as to whether population growth has a positive or a negative effect on prosperity within a country. We have structured our investigation to enable us to study poverty in areas with a rapid rise in population, as well as areas where population growth has been below average. West Sweden experienced rapid growth in the decades before 1860, while the counties of eastern Sweden increased their population at only a moderate rate during these years. We have found that no clear answer can be given as to whether population growth stimulated or impeded an increase in prosperity. From Table 37, we see that the two West Swedish counties had a more favorable development of prosperity before the 1860s than did the three eastern areas. At the same time, however, we must point out that poverty declined even more in Västmanland County than in these two counties, especially during the last years of the 1850s. Over the period 1825-1860 as a whole, the proportion of poor people in the three counties in eastern Sweden increased. This can be explained largely by the fact that poverty in these areas increased sharply during the crop failures of the 1840s.

When discussing fluctuations in population and food supply, of course, one must consider the conditions that existed at the outset of the period under consideration. We have been able to establish the fact that poverty declined more rapidly in the western counties, which experienced the most rapid increase in population, that it did in the areas further to the East. But we must also consider the fact that poverty was much more widespread in the West at the beginning of the period under investigation than it was elsewhere. The result was that the difference in the level of prosperity decreased between the two regions. In spite of the fact that conditions improved in Gothenburg and Bohus County, in 1860 that county still had a long way to go to reach the level of prosperity enjoyed by the agricultural regions of East Sweden.

Developments during the late 1860s and during the 1880s apparently widened the gap again, although differences in the pace of development

were considerable during the period 1870-1899. Over these three decades, the proportion of poor people in the two East Swedish counties declined on an average of 1.1 and 1.0 %, respectively, and in the two western counties it declined by 0.7 and 0.9 %, respectively.

We have followed the fluctuations in poverty in three areas in Central Sweden for the entire period 1825-1899. One can summarize these fluctuations briefly by saying that over the course of these seventy-five years poverty declined on the average of 0.1 % per annum in Uppsala County, 0.3 % in Södermanland County and 0.2 % in Gothenburg and Bohus County, if one omits the area adjacent to the City of Gothenburg.

What is interesting for us, however, is not these relatively meaningless long-term development trends, but rather the rapid and brutal changes in the constantly fluctuating food supply which have made our research extremely interesting, but which surely constituted a constant burden for the poor people who had to cope with them throughout a life without security.

NOTER

I. Folkökningens problem

1. A. Carr-Saunders, Världens befolkning, s 51.
2. Historisk statistik för Sverige, I, tab. A 2-4.
3. G. Sundbärg, Aperçus statistiques internationaux, XI, s 36.
4. World population situation, UN 1969, s 119.
5. H.J. Habakkuk, Population growth and economic development since 1750, s 7-9.
6. Om den svenska befolkningsstatistikens organiserande under äldre tid se t.ex. E. Arosenius, Bidrag till det svenska tabellverkets historia. Kortfattad historik finns även i inledningen och tabellkommentarerna i Historisk statistik för Sverige, I.
7. C.-E. Quensel, Tillförlitligheten i de äldsta befintliga befolkningsdata. (i: Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd, s 9 ff.)
8. J.R. Hicks, Value and capital, s 302.
9. En sammanfattning av de "optimistiska" befolkningsteorierna före 1800 hos E.P. Hutchinson, The population debate, s 94-109. Där återfinnes även den senaste redovisningen av den svenska litteraturen i befolkningsfrågan från denna tid, s 69-93. De "pessimistiska" inslagen i den svenska 1700-talsdebatten har dock starkare framhävts av N. Wohlin, Den svenska jordstyckningspolitiken, s 160 ff samt av G. Utterström, Jordbrukets arbetare, I, s 300 ff.
10. Hutchinson, a.a., s 110-139.
11. Om Malthus och hans teorier finns som bekant en voluminös litteratur. En kortfattad redogörelse för lärans huvuddrag t.ex. hos W. Barber, De ekonomiska idéernas historia, s 52-73.
12. Hutchinson, a.a., s 158-164.
13. L. Robbins, The theory of economic policy in English classical political economy, s 78.
14. Robbins, a.a., s 80.
15. Hutchinson, a.a., s 199-202.
16. K. Wicksell, Föreläsningar i nationalekonomi, I. Efter att på sidorna 38-48 ha diskuterat Malthus' befolkningslära framlägger han på s 48-50 tesen om den optimala folkmängden, dock utan att själva termen optimal kommer till användning.
17. J. Overbeek, History of population theories, s 73-79.
18. Hutchinson, a.a., s 166-167, 337-339.
19. ibid., s 183 f.
20. Overbeek, a.a., s 79-87.
21. Om den befolkningspolitiska debatten i Sverige under 1930- och 1940-talen se A.-K. Hatje, Befolkningsfrågan och välfärden, s 15-27, 52-59 samt sammanfattande s 226-236.
22. Keynes' inställning till befolkningsfrågan förefaller ha varit något kluven. Under de närmaste åren efter första världskrigets slut var han snarast benägen att beteckna de västeuropeiska länderna som överbefolkade. Men när han på 1930-talet skrev om sysselsättningsfrågan hade han en ännu större arbetslöshet inför sina ögon. Likväl var hans inställning nu snarast den motsatta. Se Overbeek, a.a., s 91-96, 142-144.
23. Overbeek, a.a., s 121-125.

24. Befolkningsfrågans behandling i Nationernas Förbund och Förenta nationerna: R. Symonds - M. Carder, The United Nations and the population question 1945-1970.
25. Efterkrigstidens befolkningsexplosion och dess ekonomiska, sociala, politiska och kulturella aspekter ges en mångsidig belysning i S. F. Hartley, Population — quantity vs. quality, s 105 ff.
26. S. Kuznets, Modern economic growth, s 57-59.
27. A.O. Hirschman, The strategy of economic development, s 176 ff.
28. Kuznets, a.a., s 59.
29. E. Boserup, The conditions of agricultural growth, f.a. s 11-22 och 116-121, där huvuddragen i utvecklingsteorin återfinns. Ett intressant försök att pröva teorins hållbarhet på empiriskt material har gjorts av en rad antropologer, som applicerat den på skilda kulturer alltifrån det förantika Mesopotamien och framåt i historien: Population growth — anthropological implications, edited by B. Spooner. Någon enighet om teorins universalitet kan man dock inte nå.

II. Vad är fattigdom?

1. En översiktlig framställning av vägningsproblematiken ges i E. Jørgensen, Välfärdsanalys. (i: Konsumenten och samhället, red. L. Lundvall, s 83-96.)
2. 1970 års långtidsutredning diskuterar BNP-måttets användbarhet och framhåller att begreppet visserligen kan illustrera produktionskapaciteten och resursutrymmet för konsumtion och kapitalbildning m.m. "Däremot kan det endast tjäna som utgångspunkt och referensram när det gäller välfärdsaspekterna och de kvalitativa sidorna i övrigt av den ekonomiska och sociala utvecklingen." SOU 1970:71, s 19.
3. (Russet m.fl.), World handbook of political and social indicators, s 149-151 samt (Mc Granahan m.fl.), Contents and measurement of socio-economic development, s 3-6.
4. Report on international definition and measurement of standards and levels of living. UN 1954. I expertkommittén medverkade svensken E. v.Hofsten, som i en artikel i Sociala Meddelanden 1953, nr 8, s 443-450, har skildrat de överväganden som låg bakom rapportens rekommendationer. Metoden har beskrivits och kommit till partiell användning hos B. Gustafsson, Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913, samt hos K. Olsson, Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda.
5. E.J. Mishan, A survey of welfare economics 1939-1959. Economic journal, vol. LXX, 1960, s 197-265.
6. J. Drewnowski, Studies in the measurement of levels of living and welfare, s 21.
7. B.S. Rowntree, Poverty — a study of town life.
8. C.C. Zimmerman, Consumption and standards of living. s 354 ff. Här återfinns en grundlig redogörelse för äldre tiders levnadsstandardmätningar i olika länder.
9. G.J. Stigler, The early history of empirical studies of consumer behavior. The journal of political economy, vol. LXII, 1954, s 95.
10. J.C. McKenzie, Poverty: food and nutrition indices. (i: The concept of poverty, edited by P. Townsend, s 64 ff.)

11. En redogörelse för 1960-talets fattigkrig i USA ingår som bilaga i SOU 1970:34, författad av sociologen K. Meurle-Belfrage. Se a.a., s 281-307.
12. M. Orshansky, Counting the poor: another look at the poverty profile. Social security bulletin, vol. 28, 1963, s 3-29.
13. En del av kritiken redovisas hos M. Rein, Problems in the definition and measurement of poverty. (i: The concept of poverty, s 55 ff.)
14. B.S. Rowntree, Poverty and progress, s 461. Det är dock att märka att inte heller hans "primära" fattigdomsgräns fått förbli konsistent över tiden.
15. Att existensminimibegreppet "åkt rulltrappa" framgår tydligt av O. Ornati, Poverty amid affluence, s 27 ff.
16. V. Fuchs, Redefining poverty and redistributing income. The public interest, vol. 8, 1967, s 88-95.
17. Drewnowski, a.a., s 44 ff.
18. Inom klassisk nationalekonomi skulle sålunda UNRISD:s nollpunkt sammanfalla med vad som man vid mitten av 1800-talet började kalla existensminimum. M-punkten i sin tur kan anses vara identisk med klassikernas "naturliga" lönenivå.
19. Drewnowski, a.a., s 61.
20. Den svenska låginkomstutredningen kom sålunda att avvisa tanken på ett sammanfattande mått för de 9 komponenter, som man hade på sitt forskningsprogram. S. Johansson, Om levnadsnivåundersökningen, s 37-40.
21. Om jordbruksstatistiken före 1860-talet och den samtida kritiken därav se främst Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett statistiskt embetsverk afgifvet den 18 juni 1856, s 80-95. Jordbruksstatistiken behandlas även översiktligt i kommentarerna till tabellerna i Historisk statistik för Sverige, II.
22. Sundbärg har sålunda i Emigrationsutredningens betänkande beräknat konsumtionen per capita i landet allt ifrån mitten av 1700-talet. Se a.a., s 89 samt Heckschers kritik därav i Sveriges ekonomiska historia, II:2, s XV. Försök till revidering av statistikens rikssiffror för tiden omkring 1820 hos D. Hannerberg, Svenskt agrarsamhälle under 1200 år, s 77-79. Jämför även B. Holgersson, Cultivated land in Sweden and its growth 1840-1939, Economy and history, vol. XVII, 1974, där han utifrån en antagen, fiktiv konsumtionsnivå per capita försöker beräkna produktionsarealen i riket. Konsumtionsberäkningar gällande senare hälften av 1700-talet hos G. Ahlström, Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802, s 132-134.
23. J. Svensson, Jordbruk och depression: "Användbarheten hos de jordbruksstatistiska uppgifterna från före 1912 anses allmänt vara diskutabel", s 17.
24. K. Åmark, Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719-1830, s 308 ff.
25. Allmänna magasinsdirektionen. Protokoll 1819 20/4 § 14. RA.
26. Tabellkommissionens underd. berättelse för åren 1851 med 1855, 1. avd., tabell 47.
27. ibid., s 72.
28. J. Hellstenius, Skördarna i Sverige och deras verkningar. Statistisk tidskrift 1871:2, s 77 ff.
29. BiSOS:A) Befolkningsstatistik för 1876, Bihang, s 1-4.
30. Åmark, a.a., s 105 n.

31. P.E. Brolin, Omdömen om skördarna i Sverige under 1700-talet och början av 1800-talet. Statistisk tidskrift 1954, s 427 ff.
32. G. Utterström, Jordbrukets arbetare, I, s 190-199. I fortsättningen användes förkortningarna Utterström I och Utterström II för Jordbrukets arbetare, I-II.
33. ibid., s 193. Bilagan återfinns i del II, s 429-440.
34. Tabellkommissionens underd. berättelse för åren 1836 med 1840, s 8.
35. ibid., tab. 49. Observera att kommissionens tabeller trycktes separat från berättelsen före 1851-55 års folkmängdsredogörelse.
36. BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1851-55, 2. avd., s 21 samt motsvarande berättelse 1856-60, 1. avd., s 7. Från 1860 och framåt se BiSOS:N) Jordbruk och boskapsskötsel. Före 1872 i underserien: Hushållningssällskapens berättelser, därefter i serien: Sammandrag av Kungl. Maj:ts befallningshavandes årsväxtberättelser.
37. Hellstenius, a.a., s 92-93.
38. En naturlig utgångspunkt kan därvid vara de sammanfattande omdömen om skördeutfallet i riket som Statskontoret regelbundet synes ha avgett efter 1830 till Kungl. Maj:t. Berättelserna, som enligt anteckningar i materialet ibland även tillställdes Posttidningen för publicering, förefaller i huvudsak ha fått förbli otryckta. De återfinns bland Statskontorets skrivelser till Kungl. Maj:t (Inkommande skrivelser från kollegier m.m. RA) samt efter 1840 bland Civildepartementets konseljakter. RA.
39. Materialet förvaras i Statskontorets arkiv, RA, som serie: Årsväxtberättelser från länsstyrelserna.
40. L. Jörberg, A history of prices in Sweden 1732-1914, I-II.
41. Jörberg, a.a., I, s 16 ff.
42. Åmark, a.a., s 105.
43. Jörberg, a.a., II, s 69-75.
44. G. Ahlström, Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802, s 120-123.
45. Jörberg, a.a., II, s 75.
46. Folkräkningarnas huvudresultat publicerades i Tabellkommissionens tryckta berättelser. Här rör det sig dock i regel om länssiffror. Otryckta sammandrag för vart och ett av landets prosterier förvaras dock i Statistiska centralbyråns arkiv. Församlingstabellerna återfinns i landsarkiven.
47. BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1851-1855, 3. avd., s 37, 39.
48. ibid., s 39-41.
49. Emigrationsutredningen. Betänkande, s 84, 96, 132.
50. R. Stål, De fattige, s 77.
51. Tabellkommissionens berättelse ... för åren 1831 med 1835, s 73.
52. BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1856-1860, 2. avd., s XLI.
53. Se t.ex. följande sockentabeller: Norberg 1805-1815, Skinnskatteberg 1825-1845, Västanfors 1830-1835, Altuna 1815-1820. Uppsala landsarkiv.
54. E.F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia, I:1, s 91 ff, 1:2, s 420-422, II:1, s 152 ff.
55. S. Montelius, Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865, s 193-203.

56. Konsumtionsundersökningar började i Sverige långt senare än på kontinenten. Tydligen inspirerade av de budgetinsamlingar som i Tyskland hade initierats av Verein für Sozialpolitik (se A. Oberschall, Empirical social research in Germany 1848-1914, s 21-27) kom omkring 1890 ett par undersökningar av hushållsvanorna bland svenska arbetare till stånd genom Lorénska stiftelsens försorg: U. v. Feilitzen, Om tjänare, statare och torpare, samt Hultgren-Landergren, Untersuchung über die Ernährung schwedischer Arbeiter bei frei gewählter Kost. Genom ortsavdragens införande i det svenska beskattningssystemet 1910 blev det emellertid långt nödvändigare än tidigare att känna folkets konsumtionsvanor.
57. B. Boëthius, Skogen och bygden, s 175 f.
58. S. Montelius - G. Utterström - E. Söderlund, Fagerstabrukens historia, V, s 267; Montelius, a.a., s 317 ff.
59. S. Montelius - G. Utterström - E. Söderlund, Fagerstabrukens historia, V, s 118 ff.
60. I Hushållningssällskapens berättelser, efter 1864 ingående i BiSOS, lämnas årliga uppgifter för varje län om högsta och lägsta ersättning för såväl sommar- som vinterdagsverken.
61. H.W. Pearson, The economy has no surplus: critique of a theory of development. (i: Trade and market in the early empires, s 327 ff.)
62. E.R. Wolf, Bönder, s 16.
63. ibid., s 17.
64. ibid., s 18-22.

III. De fattigas framträdande i 1800-talets beskattningsmaterial

1. För detta kapital hänvisas generellt till de bevillningsförordningar som varje riksdag utfärdade under perioden. I dessa återfinns de för oss viktigaste bestämmelserna som reglerade debitering, uppbörd och redovisning av skatt. Översiktliga framställningar av tidens skattemaskineri hos H.L. Rydin, P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling (Skatteregleringskomiténs betänkande. IV. 1882); E. Sommarin, Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801-1914, II, s 128-206; B. Westerhult, Kronofogde, häradsskrivare, länsman. En rakare väg till författningsbestämmelserna i varje fråga ges dock i samtida handböcker i finansrätt, där utförliga källhänvisningar finns. I denna undersökning har huvudsakligen följande handböcker använts:
   L.G. Rabenius, Lärobok i svenska kameral-lagfarenheten, 2. bearb, uppl. 1832 (= Rabenius i forts.);
   L.G. Linde, Systematisk framställning af svenska kamerallagfarenheten, 2. bearb. uppl 1867 (Linde 1867);
   L.G. Linde, Sveriges finansrätt, 1887 (Linde 1887).
2. Rabenius, s 292-308; Linde 1867, s 238 ff; Linde 1887, s 214 ff.
3. Rabenius, s 292.
4. Rabenius, s 267 f. ; Linde 1867, s 180-182; Linde 1887, s 254-257.
5. Rabenius, s 268-273; Linde 1867, s 186-208; Linde 1887, s 257-271.
6. Rabenius, s 277-285. Citatet från s 277; Linde 1867, s 208-218.
7. Rabenius, s 372-376; Linde 1867, s 434-439; Linde 1887, s 518-524.
8. Rabenius, s 381-387; Linde 1867, s 445-453; Linde 1887, s 531-543.

9. 1815 års bevillningsförordning, art. V, § 2 samt motsvarande i senare förordningar. Linde 1887, s 565.
10. A.-M. Fällström, Befolkningens sociala och ekonomiska struktur i Göteborg 1800-1840. Historisk tidskrift 1974, s 172-180.
11. Fällström, a.a., s 173.
12. Fällström uppger felaktigt att befrielse från inkomstbevillning tillkom drängar och pigor fr.o.m. 1830. Sådan befrielse var emellertid äldre än så. Se t.ex. 1815 års bevillningsförordning, art. V, § 3, 2. mom., punkt 3.
13. Inkomstbevillning för dagsverkare. Skillingar.

		Landsbygd	Göteborgs stad
män	ogifta samt gifta utan minderåriga barn	48	72
	gifta med minderåriga barn	16	24
kvinnor	ogifta utan barn	12	24
	gifta	-	-

Bevillningsförordn. 1830, art. II, §§ 17, 27.

14. Fällström, a.a., s 177.
15. ibid., s 178 n.
16. 1861 års bevillningsförordning, art. II, §§ 6-8. SFS 1861:34.
17. Värdering av taxeringslängderna som källa för inkomstbestämningar efter 1861 hos F. Nilsson, Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-1893, s 356-358, samt senast hos B. Öhngren, Folk i rörelse, s 122-133.
18. Rabenius, s 356; Linde 1867, s 176-178.
19. Författningarna rörande mantalspengar refereras utförligt hos G. Lext, Mantalsskrivningen i Sverige före 1860, passim, dock främst s 36-76. Översiktligt hos Rabenius, s 312-314; Linde 1867, s 171-176; Linde 1887, s 247-252.
20. E. Welander, Om de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige, s 7-98.
21. Linde 1867, s 323-325; Linde 1887, s 378-380.
22. Grunderna för mantalsskrivningen var mellan 1812 och 1860: 1812 års mantalsskrivningsförordning. Årstrycket 1812 30/9. Ny förordning 1861, SFS 1861:45, som emellertid i ett för oss viktigt avseende ändrades redan 1863, SFS 1863:20. Därefter skedde endast smärre ändringar under århundradets slut. Om mantalsskrivningsförrättningen före 1860 se Lext, a.a., passim.
23. Utförligast om befrielserna hos Lext, a.a., s 43-72.
24. Mantalsskrivningsförordningen 1812, § 6. Årstrycket 1812.
25. SFS 1863:20.
26. SFS 1863:45, § 4, mom. 5.
27. Mantalsskrivningsförordningarna 1812, § 8 respektive 1861, § 10.
28. Bevillningsförordningen 1815, art. IV, § 2 samt motsvarande i senare förordningar.
29. Om uppbördsboken se Rabenius, s 409; Linde 1867, s 462; Linde 1887, s 553.
30. Om uppbördsmöte se Rabenius, s 409 f.; Linde 1867, s 463; Linde 1887, s 554.

31. Landshövdingens order att uppbördsarbetet skulle börja, som han utfärdade efter det att uppbördsböckerna granskats i landskontoret, ansågs som tillräcklig rättsgrund för utmätning av kronoskatter.
32. Om restindrivning se Rabenius, s 426-429; Linde 1867, s 471-473; Linde 1887, s 559-563.
33. Detta stadgande stod helt i överensstämmelse med utsökningsbalkens bestämmelser i 1734 års lag, 5. kap., §§ 1-4. I detta avseende endast obetydliga ändringar i 1877 års Utsökningslag, §§ 62-65. Se Linde 1887, s 561.
34. "Husbonde häfte jämväl för dess lantbönders, torpares och andra arbetares kronoutskylder vid bristande tillgång. Dock sträcke sig denna ansvarighet ej till utlagorna för backstugu- och inhyseshjon eller sådana arbetsföra personer av vilka, ehuru på ägorna boende, jordägaren icke njuter en motsvarande tjänstbarhet i arbete, penningar eller vad det vara må." Bevilln. förordn. 1815, art. IV, § 3, mom. 21 samt motsvarande i senare förordningar.
35. Om avkortningar se Rabenius, s 415-419; Linde 1867, s 468-471; Linde 1887, s 563-567.
36. Summariska räkningen behandlas hos Rabenius, s 439-440; Linde 1867, s 487-488; Linde 1887, s 626.
37. Om specialräkningen se Rabenius, s 437-439; Linde 1867, s 488-489; Linde 1887, s 626.
38. Länsräkenskapernas fögderiverifikationer utgöres bl.a. av mantals-, taxerings-, avkortnings- och restlängder, bötesförteckningar, jordeboksextrakter och leveranskvittenser.
39. Samtidigt flyttades tidpunkten för specialräkningens avgivande fram till den 1 maj, varigenom summariska räkningen blev överflödig. Den senare återkommer dock i räkenskapsserierna i samband med en smärre teknisk omläggning av redovisningen i början av 1880-talet. Se Linde 1887, s 626.
40. Se s 157-159.
41. Rabenius, s 450-455; Linde 1867, s 502-503; Linde 1887, s 640-643.
42. Se s 146-148.
43. 1861 års bevillningsförordning, § 79. SFS 1861:45.
44. Om Kammarrätten se Rabenius, s 455-460; Linde 1867, s 506-508; Linde 1887, s 648-649. Sockenstämmorna kopplades dock inte in i andra fall än då anmärkningarna gällde en grupp personer av viss egenskap, t.ex. torpare. Anmärkningarna upplästes då i kyrkorna med namn och motivering, varefter sockenstämman fick möjlighet att yttra sig över kravens berättigande.
45. E.F. Heckscher, En mätare på svenska folkets välståndsutveckling. (i: Ekonomisk-historiska studier, s 219-254.)
46. Lext, a.a., s 249-252.
47. ibid., s 252 n.
48. Se ovan s 43.
49. I övriga län i Mellansverige omfattade denna grupp under åren 1826-61 i Stockholms län årligen omkring 100 personer, i övriga östsvenska län ännu färre. Inte heller i de västsvenska länen nådde antalet upp till 200 personer, dock med undantag för Göteborgs och Bohus län samt under ett år även Skaraborgs län. Siffran var dock inte högre än 266.

50. Med undantag för Älvsborgs län har jag inte hittat ett enda exempel på att flera än 100 personer kommit att få sina avkortningar i följande års räkenskaper. Att ett betydande antal "sena" avkortningar kunnat noteras för Älvsborgs län sammanhänger med att avkortningslängderna inte justerats i vederbörlig ordning, varför landshövdingen vägrat att medgiva avkortning i räkenskaperna förrän de formella kraven uppfyllts.
51. Kammarrättens verksamhet följes lättast i Första revisionskontorets arkiv, serie E I a, som innehåller såväl anmärkningarna som yttrandena från berörda parter som anteckningar om rättens beslut. RA.
52. Se t.ex. Tabellkommissionens berättelse 1826-30, s 28-29, där man anhåller om att Kammarrätten skall tillhandahålla befolkningsuppgifter från varje sockens mantalslängd. Trots att regeringen ålade Kammarrätten en sådan uppgift kom ingen sockenvis jämförelse mellan mantalslängd och husförhörslängd till stånd. Se Statistiska komiténs betänkande 1856, s 45. I detta betänkande redovisas dock en jämförelse mellan de båda källgruppernas befolkningsuppgifter för varje fögderi och stad i riket år 1850 på s 50-61.
53. Om de förvirrade förhållandena i och runt omkring Göteborg se t.ex. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes 5-årsberättelse för 1827-32, s 73-74 eller anteckningarna i Göteborgs domprosteris originaltabell för folkräkningen 1830 i Statistiska centralbyråns arkiv. Se även A.-M. Fällström, Göteborgs folkmängd och befolkningsrörelse 1800-1840. (i: Göteborg förr och nu, VII, s 37-67.)
54. Se Plan för insamlande af uppgifterna till Sveriges befolkningsstatistik ... afgifven av Tabell-kommissionen, s 61.
55. Anmärkning vid tredje artikeln av Gillbergs prosteritabell 1830. Statistiska centralbyråns arkiv.
56. Plan för ... avgifven av Tabellkommissionen, s 61.
57. BiSOS:A) Befolkningsstatistik, innehåller regelmässigt jämförelser mellan de båda källgrupperna.
58. En avgränsning har även visat sig nödvändig att göra för ett område i Mälardalen. I två fögderier i Västmanlands län, Bergslags respektive Väsby fögderier, var mantalslängderna före 1845 i ett sådant skick att de inte utan bearbetningar kunde ingå i undersökningen. I Bergslags fögderi saknas oftast alla summeringar av längdernas befrielsekolumner. Inte heller övriga kronoräkenskapshandlingar är helt tillförlitliga, vilket framgår av en anteckning i 1839 års Landsbok, där det noteras att såväl häradsskrivaren som kronofogden i fögderiet inför landshövdingen erkänt att räkenskaperna varit "uppsåtligen oriktigt författade och falska". Att de ansvariga i Väsby fögderi varit ute i liknande ärenden framgår dock inte av handlingarna. Även här koncentrerade sig häradsskrivaren på de skattskrivna personerna och ägnade mycket förströtт intresse åt befrielsekolumnerna. Hur ringa vikt som fästes vid redovisningen av de befriade i detta fögderi visar den omständigheten att häradsskrivaren ogenerat, och så vitt jag kunnat finna opåtalat, använde sig av siffror som kommit till bruk föregående år. Sålunda sammanfaller sammandragen 1822 och 1823 fullständigt vad gäller samtliga befrielsekolumner. Även 1832, 1833 och 1836 är sammandragen helt identiska. I undersökningen har därför dessa båda fögderier helt uteslutits för tiden före 1860. Det torde dock observeras att i de enskilda mantalslängderna många personer i marginalen antecknades till namn, ålder etc. men därefter

forts
58. aldrig fördes in i vederbörlig befrielsekolumn. Att träda i härads-skrivares ställe för Väsby fögderi och summera de befriade "för hand" har för denna översiktsundersökning ansetts alltför arbetsbetungande.

IV. Fattigdomens och näringsutrymmets förändringar i Mellansverige 1825-1860

1. Om Sundbärgs indelning se BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1890, 1. avd. Bihang, s III ff.
2. ibid., s III-IV; XI-XII; XVII-XX; XXIX-XXX.
3. Utterström I, s 47.
4. Om den sociala strukturomvandlingen under förra delen av 1800-talet se Utterström I, s 42-63.
5. Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd, tab. 2-5; Utterström I, s 48-55.
6. Minnesskrift, s 169.
7. ibid., s 172, punkt 9.
8. ibid., s 164 och 172, punkt 10.
9. De från tabellverket hämtade befolkningsuppgifter som anförs i denna undersökning har för tiden 1825-1855 nästan undantagslöst hämtats direkt ur sammandragen i den Äldre tabellkommissionens arkiv i SCB. Detta otryckta material benämns här Folkmängdstabeller. Sammandragen återfinns visserligen även som bilagor till tabellkommissionens tryckta berättelser, men ofta då bearbetade på ett sådant sätt att stor vaksamhet krävs hos läsaren vid jämförelser av uppgifter som härrör från olika folkräkningsår.
10. Se nedan s 77.
11. Angående alla i undersökningen anförda uppgifter om skördeutvecklingen hänvisas generellt till serien Årsväxtberättelser från länsstyrelserna i Statskontorets arkiv. RA.
12. Åmark, a.a., s 306 ff.
13. Utterström I, s 379.
14. Åmark, a.a., s 315-319; Utterström I, s 378 ff.
15. Utterström I, s 388-389.
16. Av de 20 000 riksdaler banco, som efter 1837 års missväxt ställdes till förfogande för Skaraborgs län, fanns efterfrågan på blott 3 700 riksdaler. Statskontorets arkiv. Magasinskontoret E I c, serie 3, volym 18, fol 450. RA.
17. Så var t.ex. fallet i Stockholms län 1847, då Ornö församling erhöll understöd med 133 riksdaler. Utterström uppger i sin tabell s 388-389 felaktigt beloppet till 10 100 riksdaler. För samma år har han i sin tabell förtecknat 80 000 riksdaler för Västmanlands län, ett belopp som rätteligen skall föras under Hallands län.
18. Statskontorets arkiv. Magasinskontoret E I c, serie 3. RA.
19. Jörberg, a.a., II, s 72-75; Ahlström, a.a., s 120-123.
20. Om skördeutvecklingen se not 11 ovan.
21. Landshövding v. Rosens memorial av den 23 oktober 1830. (i: Landshövdingarnas skrivelser till Kungl. Maj:t. RA.)
22. Brevet intaget i Post och Inrikes Tidningar den 21 mars 1831.

23. Transaktionerna kan i detalj följas i Magasinskontorets arkiv. Här finns för varje år och län samlat i serien E I c såväl lånebelopp, lånevillkor, spannmålsleverantörer som anskaffningskostnader — ibland alltifrån inköpspriser, tullar, frakter ned till dricksspengar till lotsar och nattvakter.
24. Landshövdingens memorial av den 29 december 1830 och 2 februari 1831.
25. Post och Inrikes Tidningar 26 mars 1831.
26. Enligt brev från prosten Rhedin på Orust och Tjörn till landshöving v. Rosen, daterat 15 mars och intaget i Post och Inrikes Tidningar 26 mars 1831.
27. Landshövdingens memorial av den 1 juli 1831.
28. Landshövdingens memorial av den 18 november 1831.
29. ibid.
30. Landshövdingens memorial av den 29 december 1830; 1 juli och 18 november 1831.
31. Om insamling åt de nödlidande på Orust och Tjörn se Post och Inrikes Tidningar den 24 mars 1831 samt landshövdingens i Göteborgs och Bohus län femårsberättelse för åren 1827-1832, s 5-6.
32. Länskungörelser för Göteborgs och Bohus län, 1831:44.
33. Om epidemiernas betydelse för mortalitetens växlingar se främst G. Utterström, Some population problems in pre-industrial Sweden, SEHR 1954:2, s 103 ff.
34. Från de båda västgötalänen föreligger tämligen regelbundet även häradssammandrag.
35. Se not 26 ovan.
36. 1832 års fattigvårdsenkät: Stenkyrka socken. Materialet i Ecklesiastikdepartementets konseljakter, 25 maj 1847. RA. A.E. Holmberg ger en målande beskrivning av de ekonomiska, sociala och moraliska förhållandena i skärgården i sin Bohusläns historia och beskrifning, del 2, s 81 ff. J.F. Hellberg, som var länsman på öarna utgav vid mitten av 1820-talet Försök till beskrifning öfver Orust och Tjörns häraders fögderi med många konkreta detaljer av fiskarbefolkningens levnadsförhållanden. Se även F.E. Sundevall, Anteckningar under en resa i Bohuslänska skärgården, Landtbruksakademiens Handlingar 1835, s 265 ff.
37. Holmberg, a.a., s 81.
38. W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 2. Aufl., s 210-212.
39. Även i detta avsnitt bygger skördeuppskattningarna i de svenska länen på landshövdingarnas årsväxtberättelser utan att detta i framställningen vid varje enskilt tillfälle belägges i noter.
40. Åmark, a.a., s 282-284.
41. Utterström I, s 538 ff; T. Larsson, Reformen i brännvinslagstiftningen 1853-1854, I, s 52.
42. Utterström I, s 882.
43. Abel, a.a., s 223-225.
44. R. Kjellén, Skaraborgs läns kungl. hushållningssällskap, s 125.
45. Statsutskottets betänkande nr 208, Riksdagstrycket 1828-1830. Bihang. Saml. IV, avd. I.
46. Ang. markegångstaxornas noteringar hänvisas generellt till L. Jörberg, A history of prices in Sweden, I.
47. W. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa, s 352-357.

48. Statskontorets skrivelse till Kungl. Maj:t, 23 december 1830. RA.
49. A.G. Mörner, Berättelse uppläst uti Kongl. Landtbruksakademiens offentliga sammankomst 28 jan. 1832, s 4-5.
50. Åmark, a.a., s 383-384.
51. Statskontorets skriv. t. Kungl. Maj:t, 23 december 1831, samt Statskontorets arkiv: Magasinskontoret C:g, Anteckningar över undsättningar 1830-1854. RA.
52. Statskontorets skriv. t. Kungl. Maj:t, 30 november 1832, 27 december 1833 och 7 november 1834. RA.
53. Landshövdingens i Göteborgs och Bohus län femårsberättelse avgiven 1828, s 13.
54. I landshövdingeberättelserna från mälarlänen framhålls att det allmänna välståndet är i stigande. Se t.ex. berättelsen för Stockholms län 1822-1827, s 6 samt samma län 1828-1832, s 6; Uppsala län 1822-1827, s 11, samma län 1828-1832, s 6.
55. Utterström I, s 47.
56. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen, s 357 f.; E.L. Jones, Seasons and prices, s 167. Om skördeutvecklingen i Norge efter J. Smitt, Det norske landbrugs historie i tidsrummet 1815-1870, s 32.
57. Landshövdingens i Värmlands län femårsberättelse 1838-1842, s 1.
58. Åmark, a.a., s 383.
59. Larsson, a.a., I, s 157.
60. G. Swederus, Näringsväsendet i Sverige, s 30.
61. Swederus, a.a., s 28-33. Om oron i landet efter missväxten hos N. Holmberg, Medelklassen och proletariatet, s 42-51.
62. Civildep:ts konseljakt 22 december 1841. RA.
63. Handlingar rörande landtbruket och dess binäringar, utgifna af Kongl. Svenska Landtbruksakademien 1842, s 10.
64. Upsala läns Kongl. Landthushållningssällskaps handlingar, häfte 28, (1846), s 16.
65. Om understödsanstalterna i mälarlänen se förutom landshövdingeberättelserna även Magasinskontoret: E I c, serie 3, vol. 29-30, där man kan följa medlens fördelning mellan fögderier och socknar. RA.
66. Gemensamma undsättningskommitténs arkiv, protokoll 8 januari 1846. RA.
67. ibid. I landsarkivet i Uppsala förvaras ett utomordentlig fylligt material i länsstyrelsearkiven, där vi kan följa de berörda socknarnas hjälpbehov i petitioner och redogörelser för verkställda undsättningsinsatser.
68. Landshövdingens i Stockholms län femårsberättelse 1838-1842, s 5, samt berättelsen 1843-1847, s 5.
69. Landshövdingens i Uppsala län femårsberättelse 1843-1847, s 5.
70. Åmark, a.a., s 384-385.
71. Larsson, a.a., I, s 163.
72. N.W. Lundequist, Handbok i svenska landtbruket, s 447 f, där den samtida litteraturen om potatispestens orsaker och bekämpande förtecknas.
73. Se t.ex. C. Woodham-Smith, The great hunger, passim; R.N. Salaman, The history and social influence of the potato, s 289 ff.
74. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen, s 366.
75. ibid., s 367.
76. J. Kuczynski, Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, I:1, s 178.

77. J.Th. Nathhorst i Landtbruksakademiens handlingar, VI, (1846), s 233.
78. Nathhorst i Landtbruksakademiens handlingar, VII, (1847), s 177.
79. Prisförändringarna inom och utom landet dessa år följdes lättast i Nathhorsts prisredovisningar i Landtbruksakademiens handlingar.
80. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen, s 388 ff.
81. Nathhorst i Landtbruksakademiens handlingar, X, (1850), s 155.
82. Utterström I, s 47.
83. T. Hedlund-Nyström, Svenska kriser och internationella konjunkturer, s 3-37, 182-187; Utterström I, s 408-421.
84. Hedlund-Nyström, a.a., s 123 ff.
85. Hedlund-Nyström fann i sitt material för Göteborgs stad endast mellan 7 och 30 utsökningar per år under perioden 1854-1858. Kronoräkenskaperna för staden visar att närmare 4000 personer under ett år kunde ha varit föremål för resultatlösa indrivningsförsök vid denna tid.
86. Statistisk tidskrift, band I, s 134 ff.; 280 ff.; 317 ff.; 388 ff.
87. Hedlund-Nyström, a.a., s 135.
88. R. Adamson, Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860, s 32 f.
89. Om Labrousses konjunkturteori se D. Landes, The statistical study of French crises. Journal of Economic History, vol. X, 1950, s 195-211.
90. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, s 22-26.
91. Om skördeutfallets betydelse för sysselsättningen och för förtjänstmöjligheterna för olika grupper inom det agrara samhället se Utterström I, s 208 ff.
92. E. Tegnér, Samlade skrifter, IV, s 327.
93. Utterström I, s 249.
94. 1833 års legostadga, § 18. SFS 1833:33.
95. ibid., § 20. A. Winroth, Om tjenstehjonsförhållandet enligt svensk rätt, s 139.
96. Winroth, a.a., s 158 ff.
97. ibid., s 3 ff.
98. 1833 års legostadga, § 5 och § 10.
99. F. Schrevelius, Lärobok i Sveriges allmänna nu gällande Civil-Rätt, 2. uppl., II, s 549 ff.
100. Jörberg, a.a., II, s 69 ff.; Ahlström, a.a., s 120 ff.
101. Jörberg, a.a., II, s 73-75; Ahlström, a.a., s 122-127.
102. Jörberg, a.a., II, s 73; Ahlström, a.a., s 122.

V. Välståndsutvecklingen under senare delen av 1800-talet

1. Om den s.k. lappallmogens skattefrihet se Linde 1887, s 252 samt SFS 1863:20, § 1, mom. c.
2. T. Gårdlund, Industrialismens samhälle, s 282 ff.
3. ibid., s 285.
4. ibid., s 280 f.
5. Om den svenska betodlingens och sockerindustrins expansion under senare delen av 1800-talet se Sylwan-Olsson, Den svenska betsockerindustrin, I.
6. M. Rehnberg, Arbetsvandringar från Småland. Fataburen 1953, s 159.

7. Tullkomiténs underdåniga betänkande af år 1882, I, s 12.
8. Gårdlund, a.a., s 288-290.
9. Tullkomiténs ... betänkande 1882, I, s 13 f.
10. Gårdlund, a.a., s 261.
11. Mekaniseringen av jordbruksdriften var ännu i slutet av århundradet av blygsam omfattning. Se J. Kuuse, Från redskap till maskiner, s 49 ff.
12. Se tabell 25.
13. Kungl. förordning angående mantals- och skattskrivningarnes förrättande. SFS 1861:45, s 20-21, anm. 2.
14. Kammarrättens arkiv. Inkomna handlingar: Kungl. brev, vol 64, fol. 30-33.
15. Kungl. förordning angående mantalspenningarnes utgörande. SFS 1863:20, § 1.
16. Om länens befolkningsutveckling före och efter 1860-talet se BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1890, 1. avd. Bihang, s II samt samma serie 1900, 1. avd., s II.
17. För uppgifterna om skördeutvecklingen i länen hänvisas generellt till landshövdingarnas årsväxtberättelser i Statskontorets arkiv. RA.
18. G. Fridlizius, Swedish corn export in the free trade era, s 71.
19. BiSOS:N) Jordbruk och boskapsskötsel, 1869, s 14.
20. ibid., s 15.
21. Hedlund-Nyström, a.a., s 52-64, 83-100.
22. ibid., s 74.
23. ibid., s 75, 117-123.
24. ibid., s 75-77.
25. ibid., s 77, 109-117.
26. ibid., s 102-109, 169-181.
27. ibid., s 79-100.
28. ibid., s 123-140.
29. ibid., s 153-160. Sammankoppling av skördeutfall och brottslighet förekommer ofta i Justitiestatsministerns tryckta årsberättelser över rättsväsendet i riket; även hos Hellstenius, a.a., s 100-103. Senast hos A.-M. Fällström, Konjunktur och kriminalitet, s 81 ff, främst s 122-128.
30. Hedlund-Nyström, a.a., s 52-54, 136 f.
31. BiSOS:N) Jordbruk och boskapsskötsel, 1865, s 37.
32. Utterström II, s 139.
33. ibid., s 176-179.
34. S.B. Saul, The Myth of the Great Depression 1873-1896, s 15. Boken lämnar en resonerande bibliografisk översikt av den engelska litteraturen i ämnet.
35. M. Tracy, Agriculture in Western Europe, s 22 ff. Se även K. Åmark, Handels- och prisöversikter rörande spannmål, SOU 1924:55, s 9 ff.
36. B.R. Mitchell, Abstract of British historical statistics, s 472 och 489.
37. Tracy, a.a., s 25.
38. C. Orwin - E. Whetham, History of British agriculture 1846-1914, s 251, 267.
39. Om järnprisernas utveckling i en rad västeuropeiska länder se J. Pedersen - O.S. Petersen, An analysis of price behavior during the period 1855-1913, s 56-67.
40. Jörberg, a.a., II, s 304.
41. Fridlizius, a.a., s 67, 74.

42. E. Söderlund, Svensk trävaruexport, s 55; T. Gårdlund, Svensk industrifinansiering, s 255*-263*.
43. Historisk statistisk för Sverige, 3, s 250-251. L. Jörberg, Growth and fluctuations of Swedish industry 1869-1912, s 238-241.
44. L. Jörberg, Några tillväxtfaktorer i 1800-talets svenska industriella utveckling, s 34. (i: Kring industrialismens genombrott i Sverige, red. R. Lundström.)
45. Jörberg summerar utvecklingen i Growth and fluctuations of Swedish industry, s 361-363.
46. J. Svensson, Jordbruk och depression 1870-1900, passim.
47. Svensson, a.a., s 285-297. Citatet från s 295.
48. L. Jörberg, Jordbruk, statistik och depression. HT 1967, s 102-104. Denna recension av Svenssons arbete återfinns till väsentliga delar ordagrant återgiven även i Jörbergs A history of prices in Sweden, II, s 310-316.
49. Jörberg, Jordbruk, statistik och depression, s 106.
50. ibid., s 110.
51. ibid., s 106-109.
52. ibid., s 108-110.
53. ibid., s 109-111.
54. För att bestämma länens befolknings- och näringsstrukturer har följande källor använts: Historisk statistik för Sverige, I, tab. A6 och B22; BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1890, 3. avd., s XLVI f.; E. Höijer, Tabeller till belysning av det svenska jordbrukets utveckling 1871-1919, tab. 3 och 5; N. Wohlin, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900, s 180-181.
55. Tullkomiténs underd. betänkande af år 1882, I, s 11-12.
56. Historisk statistik för Sverige, II, tab. G6. Se även Lennart Dalén, Den bohuslänska fiskelägesbygden, s 198-238.
57. Jörberg, Growth and fluctuations, s 284-306.

VI. De fattiga

1. Kammarrättens brev av den 10 september 1835 till landshövdingen i Skaraborgs län. Kammarrättens registratur, vol. 147. RA.
2. Se t.ex. Kammarrättens arkiv nr 4 (i det följande förkortat KRA:4), 1. revisionskontoret: E I a: 19, vol. 7, (landskontorets i Västmanlands län yttrande över revisionsanmärkningarna 1829, s 4).
3. Bestämmelsen om husbondens ansvarighet återfinnes i såväl bevillningsstadgorna som legostadgan.
4. KRA:4, E I a: 3, vol. 7, s 677 f. (Åsunda fögderi, ytterligare anm. nr 2 vid 1833 års räkenskaper).
5. KRA:4, E I a: 14, vol. 8, s 4 (landskontorets yttrande för Orust och Tjörns fögderis anm. nr 1 vid 1843 års räkenskaper).
6. KRA:4, E I a: 17, vol. 14, opaginerad (landskontorets yttrande för Östersysslets fögderis ytterligare anm. nr 16 vid 1822 års räkenskaper).
7. En granskning av ståndsstatistiken mot bakgrund av bevillningsstadgornas växlande behandling av olika yrkesgrupper vid skilda tidpunkter vore säkerligen försvarlig.
8. SFS 1837:6, s 1-2.

9. Frasen återkommer i något varierande form i de olika bevillningsstadgorna.
10. KRA: Huvudarkivet. E I a, vol. 37, s 359-364.
11. Se t.ex. KRA: Huvudarkivet. E I a, vol. 30, s 118-119; KRA: Huvudarkivet. B III a, vol. 130, s 598-600.
12. I teorin kunde de visserligen vara skyldiga att betala övriga personella skatter, varför mantalslängderna även rymde en rubrik för sådana som var befriade från personlig skyddsavgift. Då denna skatt före 1857 började utgå vid något högre ålder än övriga personella skatter, borde under denna rubrik föras dels personer mellan 15 och 17, som alltså skulle betala mantalspengar och kurhusavgift men ingen skyddsavgift, dels personer över 60 år, som slapp bevillning men enligt mantalsskrivningsförordningens bokstav skulle betala övriga personskatter så länge deras arbetsförmåga fanns i behåll. 1841 flyttades emellertid skattskrivningsgränsen upp från 15 till 17 år. För räkenskapsåret 1841 hade då mantalsskrivningen hunnit ske enligt de gamla bestämmelserna, varför häradsskrivarna och kronofogdarna nu i särskilda befrielselängder måste förteckna alla mellan 15 och 17 år, som i de vanliga mantalslängderna registrerats som betalande av mantalspengar men inte skyddsavgift. Det intressanta är att i nästan alla fögderier i Mellansverige mantalslängdernas kolumn för sådana som endast betalade mantalspengar nu i efterhand fullständigt tömdes; i övriga fall återstod endast en obetydlig rest. Slutsatsen måste därför bli att samma övre befrielsegräns tillämpades för samtliga personella skatter, vare sig dessa var av bevillnings- eller räntenatur. Redan före 1841 hade tydligen en reell åldersgräns vid 60 år etablerats för de yrkesgrupper som inte ägde eller brukade jord. Så länge en person förestod ett hemman hade han dock ingen möjlighet att undandra sig skatt.
13. SFS 1863:20, s 1-2.
14. Se t.ex. BiSOS:A) Befolkningsstatistik, 1851-1855, 3. avd., s 59-68; BiSOS:U) Kommunernas fattigvård och finanser, 1874, s IV-VIII; P. Hultqvist, Kommunernas fattigvård och finanser 1874-1917. Scandia, 31, (1965).
15. Statistiska komiténs betänkande 1856, s 136 f.
16. Materialet förvaras bland Ecklesiastikdepartementets konseljakter av den 25 maj 1847. Där ingår församlingarnas enkätsvar om förhållandena 1829. För 1836 års enkät finns dock endast länsstyrelsernas och domkapitlens sammanställningar i Riksarkivet. Primärtabellerna ligger i senare fallet oftast i landsarkiven.
17. Att den enskilda prästmannens insatser spelade en stor roll för fattigvårdens omfattning framgår av C.-E. Måwe, Studier i den sociala kontrollen i Östmark, s 122 ff.
18. Historisk statistik för Sverige. Statistiska översiktstabeller, s 164.
19. Fällström, Befolkningens sociala och ekonomiska struktur i Göteborg 1800-1840. HT 1974, s 177.
20. Hedlund-Nyström, a.a., s 102-109.
21. Stål, a.a., passim. Citatet från s 11.
22. Stål, som inte känner till förekomsten av Tabellkommissionens tryckta och otryckta tabeller, har inte observerat att 1820 års rubrik "änkor som leva hos sina barn" saknas följande folkräkningsår, d.v.s. 1825. Gruppen har därför vid det senare tillfället förts dels under andra änkerubriker, dels under "fattige som underhålls av barn eller andra". För städerna kan inte Stål notera någon särskilt

forts
22. betydande fattigdomsökning mellan de båda folkräkningarna. Förklaringen ligger i att stadstabellen redan 1820 saknade en änkerubrik för sådana som bodde hos sina barn.
23. A. Montgomery, Svensk socialpolitik under 1800-talet. 2 uppl., s 117.
24. Observera hur försiktigt Heckscher uttrycker sig om saken i Sveriges ekonomiska historia, II:1, s 56 samt II:2, anm. s IV.
25. Lext, a.a., s 250.

VII. Fattigdomens utveckling 1825-1900. En sammanfattning

1. W. Fischer, Wirtschaft und Gesellschaft der Industrialisierung, s 229.
2. ibid., s 231.
3. ibid., s 220.
4. Om arbetskrafts- och befolkningspolitiken under 1700-talets slut och början av följande århundrade se N. Wohlin, Den svenska jordstyckningspolitiken under de 18:e och 19:e århundradena, s 100-112, 151-163, 186-190, 457-468; Utterström I, s 234-383.
5. Wohlin, a.a., s 223 f.
6. ibid., s 235-238.
7. Underd. betänkande med dertill hörande handlingar angående Fattigvården i Riket utom Stockholms stad, s 286.
8. ibid., s 287.
9. Wohlin, a.a., s 229-231, 238-241.
10. N. Wohlin, Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna, s 64-71.
11. ibid., s 74.
12. L. Furuland, Statarna i litteraturen, s 73-101.
13. M. Huss, Om Sveriges endemiska sjukdomar, s 7-8.
14. Underd. betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiela utveckling under åren 1834-1860, s 132-133.
15. Betänkande II den 12 december 1887 af komitén för afgifvande af förslag till åtgärder i syfte att upphjelpa den ekonomiska ställningen i landet, s 21.
16. N. Wohlin, Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900; Bondeklassens undergräfvande; Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna; Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:e och 19:e århundradena.
17. O. Gellerman, Staten och jordbruket 1867-1918, s 55-66.
18. Wohlin, Den svenska jordstyckningspolitiken, s 717.
19. Wohlin, Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna, s 745-748.
20. Wohlin, Den svenska jordstyckningspolitiken, s 745-748.
21. ibid., s 720.
22. Montgomery, a.a., s 12.
23. ibid., s 14.
24. ibid., s 21.
25. Utterström I, s 47, 347.
26. ibid., s 216 ff.
27. ibid., s 695-696.
28. ibid., s 708.
29. ibid., s 876-898.

30. Jörberg, A history of prices in Sweden, II, s 337.
31. ibid., s 346-347.
32. ibid., s 347. Se vidare G. Bagge - E. Lundberg - I. Svennilson, Wages in Sweden 1860-1930, I-II, främst I, s 47 ff.
33. E. Lindahl - E. Dahlgren - K. Kock, National income of Sweden 1861-1930, I, tab. 48.
34. J. Svensson, a.a., s 277-297.
35. Jörberg, a.a. II, s 347.
36. Utterström I, s 883.
37. S. Martinius, Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870, s 32-33.
38. Martinius, Agrar kapitalbildning och finansiering, s 139-142.

Förkortningar

BiSOS	Bidrag till Sveriges officiella statistik
HT	Historisk tidskrift
KRA	Kammarrättens arkiv
RA	Riksarkivet
SCB	Statistiska centralbyråns arkiv
SEHR	The Scandinavian economic history review
SFS	Svensk författningssamling
UNRISD	United Nations Research Institute for Social Development
Utterström I-II	G. Utterström, Jordbrukets arbetare, I-II

KÄLLOR OCH LITTERATUR

A. Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Allmänna verks och direktioners skrivelser till Kungl. Maj:t.
Statskontorets skrivelser 1826-1840.

Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t.
Länsordnad serie. Göteborgs och Bohus län 1828-1835.

Civildepartementets konseljakter 1840-1872.

Ecklesiastikdepartementets konseljakter 1847 25/5.

Kommittéarkiv före 1900.
Gemensamma undsättningskommittén 1845-1846. Protokoll.

Bränneri- m.fl. direktioners arkiv.
Allmänna Magasinsdirektionens protokoll 1819.

Statskontorets arkiv.
Anteckningar över undsättningar till följd av missväxter 1830-1869.
Kreditivfondens handlingar E I c, serie 3 1830-1870.
Årsväxtberättelser från länsstyrelserna 1826-1869.

Kammararkivet.
Länsräkenskaper. Landsböcker med verifikationer 1821-1914.

Kammarrättens arkiv.
Huvudarkivet.
Registratur 1820-1860.
Domböcker 1820-1860.
Inkomna handlingar. Kungliga brev 1815-1870.
Provinsräkenskapskontorets arkiv (= arkiv nr. 4).
Första revisionskontorets anmärkningar vid provinsräkenskaperna 1815-1870.

Statistiska centralbyrån (SCB)

Äldre tabellkommissionens arkiv. II. Statistiskt material.
Folkmängdstabeller 1820-1855.
F.T. Bergs avskrifter av sockentabeller.

Uppsala landsarkiv

Folkmängdstabeller 1805-1855. Socknar i Västmanlands län.

B. Tryckta källor och litteratur

Abel, W., Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. 2. Aufl. Hamburg und Berlin 1966.
— Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Hamburg und Berlin 1974.
Adamson, R., Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. Gbg 1966.
Ahlström, G., Studier i svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776-1802. Lund 1974.
Arosenius, E., Bidrag till det svenska tabellverkets historia. Sthlm 1928.
Bagge, G. - Lundberg, E. - Svennilsson, I., Wages in Sweden 1860-1930. I-II. Sthlm 1935.
Barber, W., De ekonomiska idéernas historia. Sv. övers. Sthlm 1971.
Betänkande II den 12 december 1887 af komitén för afgifvande af förslag till åtgärder i syfte att upphjelpa den ekonomiska ställningen i landet. Sthlm 1887.
Bidrag till Sverige officiella statistik (BiSOS):
A) Befolkningsstatistik 1851-1900.
B) Rättsväsendet 1857-1861.
Sammandrag af Justie-Statsministerns underd. embetsberättelser för åren 1830 till och med 1856.
H) Kungl. Maj:ts Befallningshavandes femårsberättelser 1861-1870.
N) Jordbruk och boskapsskötsel:
a) Hushållningssällskapens berättelser 1865-1874.
b) Sammandrag af Kungl. Maj:ts Befallningshavandes årsväxtberättelser 1874-1900.
U) Kommunernas fattigvård och finanser 1874-1900.
Boëthius, B., Skogen och bygden. Sthlm 1939.
Boserup, E., The conditions of agricultural growth. The economics of agrarian change under population pressure. London and Chicago 1965.
Brolin, P.-E., Omdömena om skördarna i Sverige under 1700-talet och början av 1800-talet. Statistisk tidskrift 1954.
Carr-Saunders, A., Världens befolkning. Sv. övers. Sthlm 1938.
Contents and measurement of socio-economic development. UNRISD report no. 70.10 by D.V. Mc Granahan et al. Geneva 1970.
Dalén, L., Den bohuslänska fiskelägesbygden. Gbg 1941.
Drewnowski, J., Studies in the measurement of levels of living and welfare. UNRISD report no. 70.3. Geneva 1970.
Emigrationsutredningen. Betänkande i utvandringsfrågan afgifvet af G. Sundbärg. Sthlm 1913.
Feilitzen, U. von, Om tjenare, statare och torpare. Sthlm 1890-1892.
Fischer, W., Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung. Göttingen 1972.
Fridlizius, G., Swedish corn export in the free trade era. Lund 1957.
Fuchs, V., Redefining poverty and redistribution income. The public interest 1967.
Furuland, L., Statarna i litteraturen. Sthlm 1962.
Fällström, A.-M., Göteborgs folkmängd och befolkningsrörelse 1800-1840. (i: Göteborg förr och nu VII, Gbg 1973.)
— Befolkningens sociala och ekonomiska struktur i Göteborg 1800-1840. Historisk tidskrift 1974.
— Konjunktur och kriminalitet. Studier i Göteborgs sociala historia 1800-1840. Uddevalla 1974.
Gellerman, O., Staten och jordbruket 1867-1918. Uppsala 1958.

Gustafsson, B., Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890-1913. Arbets- och levnadsförhållanden. Uppsala 1965.
Gårdlund, T., Industrialismens samhälle. Sthlm 1942.
— Svensk industrifinansiering under genombrottsskedet 1830-1913. Sthlm 1947.
Habakkuk, H.J., Population growth and economic development since 1750. Leicester 1971.
Hannerberg, D., Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Sthlm 1971.
Hartley, S.F., Population — quantity vs. quality. New Jersey 1972.
Hatje, A.-K., Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen. Sthlm 1975.
Heckscher, E.F., En mätare på svenska folkets välståndsutveckling. (i: Ekonomisk-historiska studier. Sthlm 1936.)
— Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I-II. Sthlm 1935, 1936 och 1949.
Hedlund-Nyström, T., Svenska kriser och internationella konjunkturer. Lund 1970.
Hellberg, J.F., Försök till beskrifvning öfver Orust och Tjörns häraders fögderi. Gbg 1824.
Hellstenius, J., Skördarna och deras verkningar. Statistisk tidskrift 1871.
Hicks, J.R., Value and capital. Oxford 1939.
Hirschman, A.O., The strategy of economic development. New Haven 1958.
Historisk statistik för Sverige:
I. Befolkning 1720-1950. Sthlm 1955.
II. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. 1955. Sthlm 1959.
3. Utrikeshandel 1732-1970. Lund 1972.
Statistiska översiktstabeller ... t.o.m. 1960. Sthlm 1960.
Hofsten, E. von, Levnadsstandard och levnadsnivå. Sociala meddelanden 1953.
Holgersson, B., Cultivated land in Sweden and its growth 1840-1939. Economy and history 1974.
Holmberg, A.E., Bohusläns historia och beskrifvning. 1-3. Uddevalla 1842-45.
Holmberg, N., Medelklassen och proletariatet. Lund 1934.
Hultgren, E.O. - Landergren, E., Untersuchung über die Ernährung schwedischer Arbeiter bei frei gewählter Kost. Sthlm 1891.
Hultqvist, P., Kommunernas fattigvård och finanser 1874-1917. Scandia 1965.
Huss, M., Om Sveriges endemiska sjukdomar. Sthlm 1852.
Hutchinson, E.P., The population debate. Boston 1967.
Höijer, E., Tabeller till belysning av det svenska jordbrukets utveckling 1871-1919. Tull- och traktatkommitténs utredningar och betänkanden. V. Sthlm 1921.
Johansson, S., Om levnadsnivåundersökningen. Sthlm 1970.
Jones, E.L., Seasons and prices. The role of weather in English agricultural history. London 1964.
Jörberg, L., Growth and fluctuations of Swedish industry 1869-1912. Lund 1961.
— Några tillväxtfaktorer i 1800-talets svenska industriutveckling. (i: Kring industrialismens genombrott i Sverige. Red. R. Lundström. Sthlm 1966.)
— Jordbruk, statistik och depression. Historisk tidskrift 1967.
— A history of prices in Sweden 1732-1914. I-II. Lund 1972.

Jørgensen, E., Välfärdsanalys. (i: Konsumenten och samhället. Red. L. Lundvall. Sthlm 1969.)
Kjellén, R., Skaraborgs läns kungl. hushållningssällskap 1807-1907. Gbg 1907.
Kuczynski, J., Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. I:1. Berlin 1961.
Kungl. Maj:ts befallningshavandes ... afgifne femårsberättelser 1822-1855. Sthlm m.fl. order 1828-1857. (Även intagna i riksdagstrycket.)
Kuuse, J., Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. Gbg 1970.
Kuznets, S., Modern economic growth. 2. pr. New Haven and London 1967.
Landes, D., The statistical study of French crises. Journal of economic history 1950.
Landtbruksakademien. Handlingar rörande landtbruket och dess binäringar, utgifvna af Kungl. Svenska Landtbruksakademien. Sthlm 1841-55.
Larsson, T., Reformen i brännvinslagstiftningen 1853-45. I. Förhistorien. Sthlm 1945.
Lext, G., Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Gbg 1968.
Lindahl, E. - Dahlgren, E. - Kock, K., National income of Sweden 1861-1930. I. Sthlm 1937.
Linde, L.G., Systematisk framställning af svenska kamerallagfarenheten. 2. uppl. Sthlm 1867.
— Sveriges finansrätt. Sthlm 1887.
Lundequist, N.W., Handbok i svenska landtbruket. 5. uppl. Sthlm 1862.
Länskungörelser för Göteborgs och Bohus län 1831. Gbg 1831.
Martinius, S., Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. Gbg 1970.
— Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. Gbg 1970.
Mc Kenzie, J.C., Poverty: food and nutrition. (i: The concept of poverty. Edit. by P. Townsend. London 1970.)
Meurle-Belfrage, K., Fattigkriget i USA. SOU 1970:34. Sthlm 1970.
Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd av Statistiska centralbyrån. Statistiska meddelanden. Serie A. Band VI:4. Sthlm 1949.
Mishan, E.J., A survey of welfare economics 1939-1959. Economic journal 1960.
Mitchell, B.R., Abstract of British historical statistics. Cambridge 1962.
Montelius, S. - Utterström, G. - Söderlund, E., Fagerstabrukens historia. V. Arbetare och arbetarförhållanden. Uppsala 1959.
Montelius, S., Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865. Falun 1962.
Montgomery, A., Svensk socialpolitik under 1800-talet. 2. uppl. Sthlm 1951.
Måwe, C.-E., Studier i den sociala kontrollen i Östmark. Uppsala 1958.
Mörner, A.G., Berättelse uppläst uti Kungl. Landtbruksakademiens offentliga sammankomst 28 januari 1832. Sthlm 1832.
Nilsson, F., Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-1893. Sthlm 1970.
Oberschall, A., Empirical social research in Germany 1848-1914. Paris and Hague 1965.
Olsson, K., Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. Gbg 1972.
Ornati, O., Poverty amid affluence, New York 1966.
Orshansky, M., Counting the poor. Another look at the poverty profile. Social security bulletin 1965.

Orwin, C. - Whetham, E., History of British agriculture 1846-1914. London 1964.
Overbeek, J., History of population theories. Rotterdam 1974.
Pearson, H.W., The economy has no surplus. Critique of a theory of development. (i: Trade and market in the early empires. Edit. by Polanyi - Arensberg - Pearson. New York and London 1957.)
Pedersen, J. - Petersen, O.S., An analysis of price behavior during the period 1855-1913. Copenhagen and London 1938.
Post och Inrikes tidningar 1830-1831.
Population growth — anthropological implications. Edit. by B. Spooner. Cambridge (Mass) and London 1972.
Quensel, C.-E., Tillförlitligheten i de äldsta befintliga befolkningsdata. (i: Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd. Sthlm 1949.)
Rabenius, L.G., Lärobok i svenska kameral-lagfarenheten. 2. uppl. Örebro 1832.
Rehnberg, M., Arbetsvandringar från Småland. Fataburen 1953.
Rein, M., Problems in the definition and measurement of poverty. (i: The concept of poverty. Edit. by P. Townsend. London 1970.)
Report on international definition and measurement of standards and levels of living. UN. New York 1954.
Riksdagstrycket.
Robbins, L., The theory of economic policy in English classical political economy. London 1952.
Rowntree, B.S., Poverty — a study of town life. London 1901.
— Poverty and progress. A second social survey of York. 2. print. London-New York-Toronto 1942.
Rydin, H.L., P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling. Skatteregleringskomiténs betänkande IV. Sthlm 1882.
Salaman, R.N., The history and social influence of the potato. Cambridge 1949.
Saul, S.B., The myth of the great depression 1873-1896. London 1972.
Schrevelius, F., Lärobok i Sveriges allmänna nu gällande civilrätt. I-III. 2. uppl. Lund 1851-58.
Smitt, J., Det norske landbrugs historie i tidsrummet 1815-1870. Kristiania 1874.
Sommarin, E., Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801-1914. II. Lund 1939.
Statistisk tidskrift. Äldre följd. Band I. Sthlm 1860-62.
Stigler, G.J., The early history of empirical studies of consumer behavior. The journal of political economy 1954.
Stål, R., De fattige. En sociologisk studie av det ökade antalet fattigvårdstagare under 1820-talet. Uppsala 1974.
Sundbärg, G., Aperçus statistiques internationaux. XI. Sthlm 1908.
— Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål. Emigrationsutredningen. Sthlm 1913.
Sundevall, F.E., Anteckningar under en resa i Bohuslänska skärgården. Landtbruksakademiens handlingar 1835.
Swederus, G. (anon.), Näringsväsendet i Sverige. Sthlm 1840.
Svensk ekonomi 1971-75. 1970 års långtidsutredning. SOU 1970:71. Sthlm 1970.
Svensk författningssamling.
Svensson, J., Jordbruk och depression. En kritik av statistikens utvecklingsbild. Lund 1965.
Sylwan, E. - Olsson, G., Den svenska betsockerindustrien. I. Malmö 1932.

Symonds, R. - Carder, M., The United Nations and the population question 1945-1970. London 1973.
Söderlund, E. - Hallberg, A. - Sandin, J., Svensk trävaruexport under hundra år. Sthlm 1951.
Tabellkommissionen, Plan för insamlande af uppgifterna till Sveriges befolkningsstatistik på Kongl. Maj:ts nådiga befallning afgifven. Sthlm 1857.
Tabellkommissionens underd. berättelser till Kungl. Maj:t 1821-1855. (Något växlande titlar.) Sthlm 1828-1857.
— Tabeller hörande till d:o. Sthlm 1828-1855.
Tegnér, E., Samlade skrifter. IV. Jubelfestupplaga. Sthlm 1884.
Tracy, M., Agriculture in Western Europe. Crisis and adaptation since 1880. London 1964.
Tullkomiténs underd. betänkande af år 1881. I. Sthlm 1882.
Underdånigt betänkande med dertill hörande handlingar angående Fattigvården i Riket utom Stockholms stad. Sthlm 1839.
Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af ett statistiskt embetsverk, afgifvet den 18 juni 1856 af den dertill i nåder förordnade komité. Sthlm 1856.
Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiela utveckling under åren 1834-1860. Afg. den 9 februari 1863 af särskilt i nåder förordnade komiterade. Sthlm 1863.
Upsala läns Kongl. Hushållningssällskaps handlingar. Häfte 28. Upsala 1846.
Utterström, G., Some population problems in pre-industrial Sweden. SEHR 1954.
— Jordbrukets arbetare. I-II. Sthlm 1957.
Welander, E., Om de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige. Sthlm 1898.
Westerhult, B., Kronofogde, häradsskrivare, länsman. Lund 1965.
Wicksell, K., Föreläsningar i nationalekonomi. I:1. Lund 1901.
Winroth, A., Om tjenstehjonsförhållandet enligt svensk rätt. Uppsala 1878.
Wohlin, N., Torpare-, backstugu- och inhysesklasserna. Emigrationsutredningens bilaga XI. Sthlm 1908.
— Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900. Emigrationsutredningens bilaga IX. Sthlm 1909.
— Faran av bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arfvejordåskådningarnas upplösning, emigrationen och bondejordens mobilisering. Emigrationsutredningens bilaga X. Sthlm 1910.
— Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena jämte en öfversikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besutenhetsförhållanden. Sthlm 1912.
Wolf, E.R., Bönder. En socialantropologisk översikt över bondesamhällets utveckling. Sv. övers. Sthlm 1971.
Woodham-Smith, C., The great hunger. Ireland 1845-9. London 1962.
World handbook of political and social indicators. Edit. by B.M. Russet et al. New Haven 1964.
World population situation 1969. UN. Geneva 1969.
Zimmerman, C.C., Consumption and standards of living. London 1936.
Åmark, K., Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719-1830. Sthlm 1915.
— Handels- och prisöversikter rörande spannmål. Tull- och traktatkommitténs utredningar och betänkanden. XXV. SOU 1924:55. Sthlm 1924. Årstrycket.
Öhngren, B., Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870-1900. Uppsala 1974.

Stockholm Studies in Economic History

Published by the Department of Economic History, University of Stockholm

Editor: Rolf Adamson

Subscription to the series and orders for single volumes should be addressed to

Ekonomisk-historiska institutionen
Stockholms universitet
Fack
104 05 Stockholm 50

1. Olle Lundsjö. Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet. [Rural poverty in Sweden during the nineteenth century.] Stockholm 1975.

Stockholm Studies in Economic History

Agrarprojektet

Stockholm 1975.

ISBN 91-7222-125-9
Sundt Offset Sthlm 75